

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
КРУИАнын Ч. АЙТМАТОВ атындагы ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ
ИНСТИТУТУ**

УДК: 81-119:321 (575.2) (043.3)

К 10.22.648 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

АПЫШОВА БАЗАРГҮЛ ТОКТОСУНОВНА

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ САЯСАТ ТААНУУ
ТЕРМИНДЕРИ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты

окумуштуулук даражасын алуу

үчүн изденип жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи - филология илимдеринин доктору,

доцент Кубатбек Саматов

Ош – 2024

МАЗМУН

КИРИШҮҮ

I БАП

ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРГА ТАРЫХЫЙ-ТЕОРИЯЛЫК ИЛИК	7
Киришүү	7
1. 1. Коомдук-саясий лексика жана саясий терминология	10
1.1.1. Коомдук-саясий лексика менен саясий терминологиянын өз ара байланышы	10
1.1.2. Саясий лексика жана саясий терминология сөздүктөрдө	21
1. 2. Коомдук-саясий лексиканын жана терминдердин орус, түрк жана кыргыз тил илимдеринде изилдениши	25
1.2.1. Коомдук-саясий лексиканын жана терминдердин орус тил илиминде изилдениши	25
1.2.2. Коомдук-саясий терминдеринин түркологияда изилдениши	29
1.2.3. Коомдук-саясий терминдердин кыргыз тил илиминде изилдениши	37
1. 2. САЯСИЙ ЛИНГВИСТИКА	40
Киришүү	40
1.2.1. Саясий лингвистика илимий дисциплина катары	41
1.2.2. Саясий лингвистиканын түшүнүк аппараты жана терминологиясы	46
I баптын жыйынтыктары	52

II БАП

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ САЯСИЙ ТЕРМИНДЕРДИ ЛИНГВИСТИКАЛЫК АСПЕКТИДЕ ИЗИЛДӨӨНҮН БУЛАКТАРЫ, МААЛЫМАТ КОРУ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	55
Киришүү	55
2. 1. Изилдөөнүн материалдары, методологиясы жана методдору	56
2.1.1. Изилдөөнүн материалдары	56
2.1.2. Изилдөөнүн теориялык негиздери	63
2.1.3. Изилдөөнүн методдору	64
2. 2. Термин, терминология, термин системасы	69
2.2.1. Термин жана терминология	69
2.2.2. Термин(ология) жана номен(клатура)	72
2.2.3. Терминология жана терминосистема	77
2.2.4. Терминдердеги полисемия, омонимия жана синонимия	79
II баптын жыйынтыктары	82

III БАП

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ САЯСАТ ТААНУУ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ	
Киришүү	85

3.1. Байыркы, орто кылымдардагы жана совет дооруна чейинки түрк жана кыргыз тилдериндеги саясий терминдер	85
3.1.1. «Мамлекеттик башкаруу» түшүнүгү жана анын компоненттери	86
3. 2. Жогорку саясий бийлик субъекттеринин жана объекттеринин аталыштары жана алардын семантикалары	107
3.2.1. Жогорку саясий бийлик субъекттери жана объекттери	107
3.2.2. Уруу жана эл аралык мамилелер	124
3.3. Кыргыз тилиндеги мамлекеттик бийлик терминологиясы, лексикасы жана номендери (Конституциянын жана мыйзамдын негизинде)	127
3.3.1. Мамлекеттик бийликтин терминологиясы	127
4.4. Кыргыз тилиндеги саясий терминдеринин жасалуу жолдору	145
3.4.1. Лексика-семантикалык жол аркылуу жасалган саясий терминдер	145
3.4.2. Морфологиялык жол аркылуу жасалган саясий терминдер	150
3.4.2.1. Саясий терминдердин мүчөлөр жана суффикстер аркылуу жасалышы	151
3.4.2.2. Саясий терминдердин префикс-суффикс аркылуу жасалышы	151
3.4.2.3. Саясий терминдердин конверсия жолу аркылуу жасалышы	152
3. 4. 3. Синтаксистик жол аркылуу жасалган саясий терминдер	152
3.4.4. Саясий терминдердин аббревиация жолу аркылуу жасалышы	154
3.4.5. Кабыл алуу жолу аркылуу жасалган саясий терминдер	157
III бап боюнча жыйынтыктар	164
КОРУТУНДУ	169
БИБЛИОГРАФИЯ	173
ТИРКЕМЕ 1	198
ТИРКЕМЕ 2	203

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз тилинин байыркы, орто кылымдардагы, Октябрь революциясына чейинки жана эгемендүүлүк жылдардагы саясий лексикасы жана терминологиясы атайын лингвистикалык иликтөөгө алына элек. Адатта коомдогу саясий окуяларды чагылдырган саясий лексика жана терминология тез өзгөрүп, ар кандай семантикалык жылыштырга кабылып турары маалым.

Байыркы доорлордо, орто кылымдарда жана Октябрь революциясына чейинки мезгилдеги мамлекеттик жана коомдук түзүлүштөрдүн формаларынын, мамлекеттик бийлик субъекттеринин аталыштары (номендер) саясий тезарус (лексика, терминоиддер терминдер, номендер) жазма эстеликтерде жана тарыхчылардын эмгектеринде чаржайыт жашоосун улантууда.

Эгемендүүлүк жылдардагы курч саясий окуялар - социализмден капитализмге өтүү, республикабыздын баш мыйзамынын улам-улам алмашып, жарандык мамлекет жаралып, анын түзүлүшүнүн тез-тез алмашып турушу, базар экономикасынын байыр алышы; саясий көз караштардын кескин өзгөрүп, жаңы улуттук саясий аң-сезимдин калыптанышы, моралдык-этикалык дөөлөттөрдүн кайрадан бааланышы, глобализацияга улуттук дөөлөттөрдүн каршы коюлуп, улуттук аңызга кайтуу өңдүү кубулуштарды туюнткан саясий тезарустагы жаңы номендерди жана терминдерди изилдөө жокко эсе.

Теманын актуалдуулугу төмөнкү объективдүү, субъективдүү жана лингвистикалык факторлор менен шартталган:

1) байыркы, орто кылымдардагы жана совет дооруна чейинки кыргыз тилиндеги саясий терминдердин изилденбегендиги;

2) азыркы кыргыз тилинин саясий дүйнөнү чагылдырган лексика-семантикалык топторунун өзгөчөлүктөрүн ачуунун жана сыпаттоонун зарылдыгы;

3) кыргыз тили жана кыргыз улуттук саясий аң-сезими үчүн гана эмес, мамлекетти эффективдүү башкарууга зарыл мамлекеттик башкаруу лексикалык системачасынын маанилүүлүгү;

4) эгемендүү жылдарындагы саясий тил менен мамлекеттик бийлик терминологиясынын иликтенбегени.

Теманын илим-изилдөө мекемелеринин пландары жана программалары менен байланышы.

Диссертациянын темасы КРУИАнын илимий-изилдөө иштери менен байланышат. Диссертациянын темасы диссертант тарабынан тандалып алынган.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери

Изилдөөнүн максаты - кыргыз тилинин байыркы, орто кылымдардагы, Октябрь революциясына чейинки жана эгемендүүлүк жылдарындагы саясий терминдери семантикалык жактан сыпаттоо.

Жогорку максат изилдөөнүн төмөнкү негизги милдеттерин шарттады:

- саясий терминдерди жыйноо жана системалаштыруу;
- ар бир доорго мүнөздүү саясий терминдердин тематикалык топторун түзүү;
- саясий терминдердин лексика-семантикалык топторунун өзөгүн, борборун жана перифериясын аныктоо;
- саясий терминдердин генетикалык, тарыхый пласттарын тактоо;
- саясий терминдердин лексикалык бирдиктеринин семантикасын ачуу;

Иштин илимий жаңылыгы. Биринчиден, алгачкы жолу кыргыз тилинин байыркы, орто кылымдардагы, Октябрь революциясына чейинки жана эгемендүүлүк жылдарындагы саясий терминдеринин диахрондук жана синхрондук аспектте семантикалык жактан изилдениши, экинчиден, тилдин аталган тез өзгөрүлмө катмарынын ар кыл доорлордогу өтмө катарлыгын, мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачуу жана анын тематикалык топторун далилдөө иштин илимий жаңылыгын аныктайт. Илимий жыйынтыктар лексикографиялык практикада пайдаланууга жарактуу.

Иштин теориялык мааниси. Саясий терминдерди иликтөөдөн чыгарылган жоболор, жыйынтыктар кыргыз тилинин тармактык лексикасын иликтөөгө белгилүү даражада өбөлгө түзөт. Генетикалык жана тарыхый пласты аныктоо да илимий кызыкчылык туудурат.

Иштин практикалык мааниси. Автор тарабынан алынган натыйжа-

жыйынтыктар саясий лексика, терминдер боюнча сөздүк түзүүдө, саясат таануу жана филология жаатында лекция окууда, практикалык сабак өтүүдө кеңири пайдаланууга жарактуу.

Коргоого коюлган жоболор:

- кыргыз тилинин саясий терминдери өз өнүгүүсүндө жалпы элдик тилдин алкагында табигый жол аркылуу өзүнчө катмар катары калыптанган;

- коомдогу саясий-экономикалык факторлор саясий терминдердин жалпы курамын, анын компоненттерин шарттайт;

- ар бир доордо саясий терминдердин тематикалык топтору түзүлүп, алар өзөк, борбор жана перифериядан турат;

- кыргыз тилинин саясий терминдери ички (метафора, метонимия, синекдоха) жана сырткы (монгол, арап, фарсы, англис, немис, француз ж.б.) булактардын негизинде өнүгүп отурган;

- саясий терминдер эгемендик жылдары коомдогу саясий көрүнүштөрдү белгилүү даражада так чагылдырган;

- мамлекеттик түзүлүш//башкаруу системасын туюндурган саясий терминдер калыптануу процессин башынан өткөрүүдө.

Издөнүүчүнүн жекече салымы тема тандоо, теориялык адабияттарды өздөштүрүү, материал топтоо, аларды системалаштыруу, семантикалык, этимологиялык жактан чечмелөө, жалпылаштыруу, тыянак чыгаруу, библиография түзүү жаатында ишке ашты.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы. Изилдөөнүн мазмуну жана жыйынтыктары “Публицистикада коомдук-саясий лексиканын колдонулушу” (Бишкек, 2015), “Саясий терминдердин синтаксистик калька аркылуу которулушу” (Ош, 2015), “Кыскартылган саясий терминдердин колдонулушу” (Бишкек, 2016), “Лингвистикада терминдердин изилдениши” (Ош, 2021), “Саясий терминдердин ички жана сырткы булактын негизинде пайда болушу” (Бишкек, 2022), “Кыргыз Республикасынын Конституциясында колдонулган айрым саясий терминдер” (Вестник КРСУ. 2023. Том. 23. №10. - 64-68.), “Некоторые политические термины в турецком и кыргызском языках в древних

и средних веках” (Россия, Lingua-universum №6-2023), “Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында саясий терминдердин колдонулушу («Тоолор кулаганда» романынын мисалында)” (ISBN 978-9943-7911-0-3 Андижан мамлекеттик педагогикалык институту, 2023) деген темаларда эл аралык илимий-практикалык конференцияларда, ошондой эле республикалык илимий-практикалык конференцияларда докладдар жана баяндамалар түрүндө талкууланып, апробацияланды.

Иштин жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөнүн аралык жана акыркы жыйынтыктары боюнча 9 илимий макала жергиликтүү жана чет элдик жыйнактарда жарык көрдү.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Изилдөө киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

I БАП

ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРГА ТАРЫХЫЙ-ТЕОРИЯЛЫК ИЛИК

КИРИШҮҮ

Байыркы Кытайда, Индияда, Грецияда жана Римде бийлик, мамлекет жана саясат жөнүндөгү философиялык, коомдук-саясий ойлор белгилүү бир кемчиликтерине карабастан, өз доорунун саясий картинасын чагылдырган жана кийинки доорлор үчүн уюткулук милдет аткарган.

Орто кылымдарда европалык саясий ойлордо христианчылык өктөм болуп, коомдук пикирде мистика, иррационализм басымдуулук кылып, диний концепция жаралган. Аталган концепциянын негизги идеясы – руханий дүйнөнү реалдуу турмуштан, чиркөө бийлигин светтик бийликтен бөлүү, саясий ойлорду гумандаштыруу, нравалык жоопкерчиликти жогорулатуу.

Жаңы доордун саясий окуусунда жарандык жана социалдык концепция түптөлүп, мамлекет, коом жана инсанга жаңыча мамиле жасалган. Марксизм-ленинизм классиктеринин материалисттик көз карашы боюнча, адамзат коомунун өнүгүүсү - адамдардын материалдык-практикалык ишмердиктеринин формаларын алмаштыруучу табигый-тарыхый процесс.

XX кылымдын экинчи жарымынан тарта саясий элита теориясы, саясий партияларды бюрократташтыруу, коомдук турмуштун бардык жактарын бюрократташтыруу, харизмалык инсандар идеясы, “бийлик генеалогиясы”, режимди акырындык менен либерализациялоо жана саясий укуктарды кеңейтүү окуусу, саясий теория концепциясы, эл араллык мамилелердин саясий проблемаларды, конфликт теориясы, «Үчүнчү дүйнөлүк теориясы» окуулары өнүгүүдө.

Кыргыз элинин саясий ойлору байыркы доорлордо жаралып, коомдун карама-каршылыктуу өнүгүшү менен шартталып, алар убагында тарыхый жазма эстеликтерде, көркөм чыгармаларда чагылдырылган. Кыргыз элинин аң-сезиминде саясий дүйнөнүн картинасы тартылып, алардын арасындагы өтмө катарлык баскычтарды туташтырып келген. Кыргыз саясий ойлому шарттуу

түрдө этаптарга бөлүнөт: 1) байыркы доор; 2) орхон-энесай доору (VI-IX); 3) орто доор (X-XII); 4) монгол доору (XIII-XVIII); аралаш доор (XIX-XX); совет доору (1917-1991); эгемен доор (1991-ж-дан).

Кыргыз элинин коомдук-саясий, философиялык-этикалык жана маданий ойлору Орхон-Эне-Сай эстеликтеринен баштап, орто кылымдардагы адабий-тарыхый эстеликтерде, фольклордук чыгармаларда туюнтулган.

Кыргыз элинин XIX кылымдын 2-жарымында Россия Империясынын курамына өтүшү, коомдук-саясий, социалдык-маданий абалы заманачылардын акыр заман, зар заман, кыямат-кайым жөнүндөгү саясий-философиялык чыгармаларында кенен чагылдырылган.

Замана агымынын ири өкүлдөрүнүн бири Калыгул Бай уулунун (1785-1855) «Акыр заман», «Кыямат кайым» аттуу мистикалык-философиялык ырларында ички феодалдык араздашуулар, Кокон кандыгынын салыктары, эзилген эл турмушу сүрөттөлсө, экинчиси Арстанбек Буйлаш уулунун (1866-1917) «Тар заман» чыгармасында орус падышачылыгынын кыргыз жергесине жасаган баскынчылык саясатынын залдары туюнтулган. Молдо Кылыч Шамыркан уулу (1866-1917) «Кысса-и-Зилзала» тарыхый поэмасында «адам – табият», «падыша өкмөтү – бай-манаптардын бийлиги», «адилеттик – өкүмзордук», «чындык - бузукулук», «ташбоордук - боорукерлик», «өмүр - өлүм», «жалкоолук - мээнеткечтик» антитезалары аркылуу калың элге акыл-насаат айтат; коомдук-саясий мамилелердин кескин курчушу, күнөөкөрлөрдүн көбөйүшү оор апааттарга кириптер кыларын, акыр заманга алып келерин философиялык аспектте туюнтат. Акындын «Зар-заман» санат ырлары кыргыз элинин саясий жана философиялык оюнун өнүгүшүнө оң таасир эткен.

Кыргыз элинин XIX кылымдагы жазгыч акындарынын ири өкүлү, тарыхчы жана саясатчы Молдо Нияз (1823-1896) «Санат дигараст» жана «Санат дигар», «Курманжан датка» аттуу поэтикалык туундуларында терең гуманисттик, философиялык, саясий ойлорун чагылдырып, элдин өзүн-өзү аңдап билүүгө, тарыхты үйрөнүүгө үндөгөн.

Ойчул, төкмө/жазгыч акын жана агартуучу Нурмолдо (1838-1920) салт

ырларында, айтымдарында, кошокторунда, дастандарында кошуна мусулман элдердин философиялык көз караштары уңгулаш экендигин далилдеп, орустардын келишин кубаттаган.

Россиянын XX кылымдын башындагы коомдук-саясий абалынын курчушу кыргыз элинин саясий аң-сезимин ойготуп, анын боштондукка чыгуу аракеттерин шарттаган.

Россиянын XX кылымдын башындагы коомдук-саясий абалынын курчушу кыргыз элинин саясий аң-сезимин ойготуп, анын боштондукка чыгуу аракеттери Токтогул Сатылгановдун (1864-1933), Тоголок Молдонун (1860-1942) жана Барпы Алыкулдун (1884-1949) революцияга чейинки чыгармаларында баяндалган.

1917-1941-жылдар аралыгында кыргыз жергесинде революциячыл-коммунисттик идеологиянын калың элдин арасында кеңири тарашы ж.б. иш-чаралар социалисттик аң-сезимди, партиялык-таптык идеяларды калыптандырууга маанилүү салым кошкон.

Улуу Ата Мекендик согуш (1941-1945) маалында коомдук-аң-сезимдин жана компартиянын идеологиясынын борборунда патриоттук-баатырдык тематика, совет элинин моралдык-этикалык биримдиги биринчи сапка чыккан. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин эки карама-каршы системанын жаралышы кыргыз элинин саясий аң-сезимине таасир эткен.

XX кылымдын 60-80-жылдарындагы коммунизм, адам эркиндиги/укугу, көз карандысыздык, коомдук активдүүлүк, адамгерчилик, боорукерлик, эл достугу, теңдик парадигмалары саясий-философиялык, моралдык-этикалык, идеялык-эстетикалык жана руханий-маданий категорияларда (илимий/көркөм адабият, кино, сүрөт ж.б.) ар тараптан жогорку деңгээлде туюнтулган.

Кайра куруу жылдары кыргыз элинин эгемендик алышы (1991), коомдун бардык тармагында кайра куруу саясатынын илгерилеп, демократиялык принциптердин орношу, идеологиялык жактан кастык статусун алган көркөм дөөлөттөргө заманга жараша жаңы түс берилип, коммунисттик идеалдардан баш тартуу кыргыз элинин саясий менталитетин түп тамырынан бери өзгөрттү.

Республикада кийинки жылдары политолог, философ жана социологдордун кыргыз элинин саясий тарыхын, системасын, саясий элитасынын өзгөчөлүгүн иликтеген эмгектер жаралып, кыргыз саясат таануусунун пайдубалы түзүлүп, өнүгүү жолуна түштү.

1. 1. Коомдук-саясий лексика жана саясий терминология

1.1.1. Коомдук-саясий лексика менен саясий терминологиянын өз ара байланышы

Терминологиялык маалыматтын прагматикалык касиети анын адамдын жүрүм-турумуна жана ойломуна таасир этиши менен аныкталат. Бул, албетте, илимий-техникалык жана коомдук-саясий терминологияга тең шерик. Кийинки система белгилүү даражада субъективдүү, т.а., конкреттүү социалдык кырдаал аркылуу шартталат. Коомдук-саясий терминология өзүнө таандык өзгөчө каражаттар жана символдордун жардамы менен коомдук аң-сезимде тийиштүү дүйнө картинасын (саясий) түзөт.

Массалык-маалымат каражаттары коомдук пикирди жөндөп, болмушту конкреттүү концепттештирип, белгилүү бир идеологияга ыктаган же сугарылган угум-көрүм дүйнөнү калыптандырат. Ушул жааттагы улам кайталанып турган концепт дымак алып, өктөм мааниге ээ болот жана символдук кызмат аткарган терминге айланат.

СССРдин тарашы менен коштолгон демократия, ой-пикирлердин плюреализми саясий дискурстун семантикасын кең жана терең кароого мажбурлады. Саясий тил онтологиялык жактан байыркы замандарда жаралган саясий коммуникация менен шартталган. Чындыгында, саясий коммуникациянын заманбап аныктамалары 20-кылымдын орто ченинде такталган. Акыры вербалдашкан саясий коммуникация саясий тилди өзүнө таандык тезарусу бар өзгөчө код система статусуна ээ кылды.

Россиядагы өктөм саясий майдан мамлекеттик ишмерлердин, политологдордун жана социологдордун көптөгөн эмгектеринде саясий

коммуникацияны күн тартибине койду, ошону менен катар саясий тилди өзүнчө системача катары бөлүп чыгарды. Социалдык-саясий коммуникацияны иликтөөнүн теориялык базасы чет элдик жана ата мекендик лингвистикада калыптанып, өткөн кылымдын 70–90-жылдары коомдук-саясий лексика тематикалык планда терең иликтенген.

Саясий лексика публицистикалык стилге гана таандык деген салттуу пикир да жашап келет. Бирок политемалардын функцияларын иликтөө саясий лексика расмий документтерде, илимий кепте (оозеки, жазуу), политологияда пайдаланыларын да далилдеди. Саясий тилдин негизин саясий лексика түзөт, ал тилдин сөздүк курамында өзгөчө орунда турат, кепте жыш жолугат, ошону менен катар эле саясий коммуникациянын маанилүү аспекти болуп саналат. Бир жагынан, бул жааттагы лексемалар тактыгы жана коннотацияларынын жоктугу менен айрымаланып, термин милдетин аткарат. Экинчи жагынан, опурталдуу саясий кырдаалдарда (Петр доору, Биринчи орус революциясы, Октябрь революциясы, СССРдин кулашы, демократия доору) саясий лексика тез өзгөрөт жана алар туюнткандар гана ар кыл эмоция-баалоо боёкторду чакырат.

СССРде коомдук-саясий лексиканы иликтөө эки мезгилге бөлүнөт. 20-кылымдын 20-30-жылдарда Октябрь революциясынан кийинки орус тилиндеги өзгөрүүлөр иликтенип, саясий лексикадагы чет тилден кабыл алуулардын басымдуулугу белгиленген, ал эми 40-жылдары француз тилинин (1789 – 1793-жылдардагы буржуазиялык революция маалындагы) сөздүк курамына кызыкчылык арткан.

Экинчи мезгилде (50-жылдар – азыркы мезгил) В.В. Виноградов, Ю.С. Сорокин, Д.Н. Шмелев, Т.Б. Крючкова, Е. Шейгал ж.б. илимпоздордун тарыхый-семантикалык жана семантика-стилистикалык мүнөздөгү негиздүү эмгектери саясий лексиканы жана коомдук-саясий коммуникацияны ар тараптан терең иликтөөгө жол ачты. Саясий дискурстун өзгөчөлүктөрүн иликтөө үчүн политемалардын семантикалык структураларынын касиеттерин, алардын кептеги мүнөздөрүн жана тексттердеги идеологиялык багыттарын терең билүү зарыл.

Адатта коомдук саясий лексика (мындан кийин - КСЛ) жана коомдук саясий терминология (мындан кийин КСТ) бул же тигил партиянын, саясий субъекттин саясий идеологиясын жайылтууда негизги курал катары кызмат кылары бышык.

С.И. Карцевский «Язык, война и революция» аттуу эмгегинде «революциянын тили жана тилдин революциясы» - деген тезистин биринчи бөлүгүнө макул экендигин, ал эми экинчи бөлүгүндө маанилүү кубулуштар болбогондугун белгилейт. Лексика жаатындагы ар кыл ассоциациялардан жаралган туундуларды, кабыл алууларды, котормолорду жана кыскартууларды табигый көрүнүш катары баалайт. 1905-жыл белгилүү даражада лингвистикалык мурасты – саясий кубулуштарды туюнткан саясий терминдерди калтырганын далилдейт. [Берлин, Русское универсальное издательство, 1923. – 72 с.]

А.М. Селищев «Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет 1917-1926» аттуу эмгегинде революция маалында тилдик ишмердик жана анын коммуникациялык жана эмоциялык-экспрессиялык, номинациялык функциялары өзгөрөрүн белгилейт. Сөз маанилери да аталган процесстен алыс калбасын, завод-фабрикаларга, айыл-кыштактарга тилдик жаңылануулар кирерин, ал эми улуттук азчылыктардын «ойгонуулары» жараларын тилдик фактылар аркылуу тастыктайт. [Рабочее Просвещения, М. – 1928. – 248 с.]

XX кылымдын биринчи жарымында КСЛ менен КСТтерге экстралингвистикалык факторлордун тийгизген таасирлери иликтенсе [Карцевский, 1923; Селищев, 1928; Винокур, 1939; Поливанов, 1968 ж.б.], экинчи жарымында семантикалык-функциялык багыт алга чыккан [Виноградов, 1972; Виноградов, 1994; Сорокин, 1965; Крючкова, 1989; Крючкова 1993; Коготкова 1971 ж.б.].

XX кылымдын аягына тартып КСЛ менен КСТ функциялык-дискурстук жана когнитивдик методдор аркылуу иликтене баштады.

Советтик жана орус тил илиминде коомдук-саясий лексиканы изилдөө боюнча илимий эмгектер арбын [Бельчиков, 1965; Коготкова, 1971; Белая, 1977; Карпенко, 1977; Шмидт, 1979; Протченко, 1984, 1985; Мурадова, 1986;

Медникова, 1986; Скворцов, 1972,1987; Крючкова, 1981, 1982, 1983, 1984, 1988, 1989; Савенко, 1989; Голованевский, 1974, 1986, 1995, Шейгал 2000, Трофимова, 2004, Курасова, 2006, Воробьева, 2008, Загребельный, 2013, Заварзина, 2014 ж.б.].

Лингвистикада коомдук-саясий лексика менен коомдук-саясий терминологиянын структурасы жана курамы тууралуу талаш-тартыштар тынчыбай келет. Коомдук илимдердин терминдери табият таануу жана техника илимдеринин терминдеринен өзүнүн массалык агитацияда, пропагандада кеңири пайдаланылгандыгы жана экстралингвистикалык жактан бекем шартталгандыгы менен кескин айрымаланат. Биз бул жааттагы айрым аныктамаларга назар салалы.

Илимий адабияттарда коомдук-саясий лексиканы «*политическая терминология*», «*общественно-политическая терминология*», «*социальная терминология*», «*специальный словарь политики*», «*социальная лексика*», «*политическая лексика*», «*историко-революционная лексика*», «*социально-экономическая терминология*», «*язык политики*» (language of politics), «*политический язык*» (political or politicized language), «*общественно-политическая лексика*», *политическая коммуникация*, *политический дискурс* - деп сыпаттоо салтка айланган.

Коомдук-саясий лексикага «тар» жана «кең» мамиле жасалып келет. Биринчи жактагылар КСЛди курамында «коомдук», «саясий», «мамлекеттик», «социалдык» компоненттери бар сөздөр жана сөз айкаштары түзөт дешсе, ал эми экинчи жактагылар ал эл аралык мамилелерди, дүйнөлүк экономиканы, ички саясий-экономикалык турмушту, саясий түзүлүштү чагылдырган лексемалардан турарын бекемдешет.

Илимпоздордун ичинен бул лексикалык топко алгачкы аныктаманы Ю.А. Бельчиков берген: «*Общественно-политическую лексику составляют слова, которые обозначают явления и понятия из области политики, социологии, политической экономики. Определяемая таким образом общественно-политическая лексика четко отделяется от других предметно-тематических*

объединений слов. В силу взаимосвязанности политики, социологии, политической экономики с другими сторонами деятельности человека общественно-политическая лексика тесно связана с лексическими разрядами, обозначающими явления и понятия из области философии, права, эстетики, литературы» [Бельчиков, 1962: 9]. Бул концепцияны Т.С. Коготкова [Коготкова, 1971: 8] менен Л.А. Мурадова [Мурадова, 1982: 24] колдошкон.

Ал эми И.Ф. Протченконун: *«Общественно-политическая лексика - это та часть словаря, которую составляют названия явлений и понятий из сферы общественно-политической жизни, то есть из области политической, социально-экономической, мировоззренчески-философской. Несмотря на то, что этот разряд слов имеет заметно обозначенные границы, общественно-политическая лексика находится в тесном взаимодействии с названиями ряда других сфер человеческой деятельности, в частности обозначениями из области исторической науки, права, литературы и искусства, философии, политэкономии»* [Протченко, 1985: 123] – деген аныктамасы илимий чөйрөдө өктөм мүнөзгө ээ. Албетте, жогорку аныктамалар жалпы мүнөзгө ээ болгондуктан, конкреттүү иликтөөлөрдө, биринчиден, КСЛ менен КСТтин чектерин ажырымдоодо, экинчиден, КСЛдин көлөмүн аныктоодо талаштуу маселелер чыгып турат.

Коомдук-саясий лексиканын чектери эки багытта чечилүүдө.

Биринчи багыт КСЛ менен КСТи ажырымдоо менен байланышкан. Аларды кыскача берели: КСЛ – жалпы лексика + терминдер; КСЛ – коомдук-саясий маанидеги сөздөр + терминдер + терминдик айкаштар [Голованевский, 1993: 5]; КСЛ менен КСТ өз ара байланышкан, бирок кесилишпеген системалар [Крючкова, 1988, 1989]; КСЛ – нагыз КСЛ + потенциялуу КСЛ [Савенко, 1989: 175]; КСЛ коомдук илимдердин терминологиясына жакын [Мурадова, 1986: 24].

Экинчи багыт КСЛдин көлөмүн аныктоога аракет кылат: КСЛ + юридикалык, аскердик лексика [Якубовская, 1986]; КСЛ + өндүрүшкө + чарбага тийиштүү сөздөр [Протченко, 1965: 19-20]; КСЛ + саясий экономияга, тарыхка, философияга, аскер ишине, маданиятка, искусствого, живописке, музыкага,

адабиятка тийиштүү лексика [Степанян, 1970: 63]; КСЛ – семемасында «коомдук», «саясий», «мамлекеттик», «социалдык» семалары бар тилдик бирдиктер [Заварзина, 1998: 4].

Т.С. Коготкова КСТи коомдук аң-сезимдин көп жактарын, адамдын руханий жана көз караштык көрүнүштөрүн, укуктук, жана мамлекеттик атоолорду чагылдырган ар түркүн терминдер түзөрүн белгилесе [Коготкова: 1971, 117-118], В.Н. Туркин КСТин элдин ар кыл катнашуу маалында саясий, экономикалык, администрациялык чөйрөлөрдөгү социалдык реалияларды туюнтуу максатында кызмат кыларына басым жасайт. [Туркин 1975: 63].

Е.В. Розен КСЛге лексиканын бул классына «эл аралык мамилелердин жана дүйнөлүк экономиканын бардык терминологиясын, өлкөнүн ички саясий жана экономикалык турмушунун реалияларын, башка өлкөлөрдүн саясий түзүлүшү жана коомдук-саясий турмушу менен байланышкан атоолорду киргизет. [Розен: 1976, 95]. Автор жалпы сөздөр саясий контекстте кошума саясий маани аларын да эскертет. [Ошондо: 95-96].

А. А. Бурячоктун ою боюнча, КСТ терминологиялык лексиканын өзгөчө пласты, ал адатта эмоциялык-экспрессивдик боёгу жок термин системасы менен өзү карым-катнашта болгон жалпы адабий лексиканын ортосунда турат. [Бурячок: 1983, 22].

Е. В. Курасова КСЛдин ачык мүнөзүн, чектеринин туруксуздугун, хронологиялык жактан өзөк жана перифериялардын өзгөрүлмөлүүлүгүн, лексикалык жана семантикалык инновацияларын, башка тематикалык жана лексика-семантикалык топтор менен байланыштарын эстен чыгарбоону эскертет. [Курасова, 2006: 48-49].

О.И. Воробьеванын ою төмөнкүдөй: *«Терминология политического языка имеет свои особенности и прежде всего, это расплывчатость, неточность наименования. К политическим терминам наблюдается неоднозначное эмоционально-оценочное отношение, тогда как особенность любой научной терминологии заключается, как правило, в точности и однозначности наименования, отсутствии стилистических и коннотативных элементов.*

Политическая терминология отличается внутренней образностью и языковой мотивированностью. Вследствие того, что многие политические термины широко употребляются в средствах массовой информации, а их большая часть является интернационализмами, они стали широко известны большому кругу носителей языка, перешли в состав общеупотребительных слов, что также отличает их от обычной терминологии, известной, как правило, небольшому числу специалистов той или иной области знания» [Воробьева, 2008: 62].

И.В. Токарева КСЛге мындай аныктама берет: «особый пласт общего словарного состава, используемый для ознакомления с вопросами политики и экономики, обусловленных типом производственных отношений общественно-экономической формации» [Токарева: 2011, 135].

А.В.Загребельный: *«под общественно-политической терминологией мы будем понимать особую подсистему лексики литературного языка, единицы которой номинативно специализированы на объективации средствами языкового кода различного рода явлений, отношений, событий общественно-политической жизни общества. Общественно-политическую лексику мы будем рассматривать как часть словаря общелитературного языка, лексические и фразеологические единицы которого, не имея абсолютного соотношения со специальными понятиями, характеризуются наличием исконных или приобретённых идеологизированных микрокомпонентов значения».* [2013: 30].

Н.Р.Гейконун ою боюнча, КСЛди заманбап коомдук-саясий жана социалдык маселелерди публицистикалык дискурста чагылдырган, курамы жагынан ар кыл, көлөмү жагынан кенен лексикалык система катары идеологиялашкан сөздөр жана сөз айкаштары түзөт. [Гейко, 2020: 7].

Терминологиялык лексиканын курамы структуралык жактан да бир кылка эмес. В.П. Даниленко белгилегендей, термин үч структуралык типке ээ: 1) термин сөздөр (тубаса, туунду, татаал жана аббревиатуралар, 2) термин – сөз айкаштар (ажыроочу – эркин жана туруктуу, ажырабас – термин фразеологизмдер), символдор-сөздөр [Даниленко 1977: 37].

КСЛ менен КСТтин өз ара мамилесин да тактоо зарыл. Т.Б. Крючкова КСТти коомдук илимдердин терминологиясынын идеологиялашкан бир бөлүгү катары карайт. [Крючкова 1989: 15]. Ушул эле илимпоздун пикиринде КСЛ менен КСТтин бирдиктери окшош туюнтулганы менен, бири-биринен мааниси жана милдети жагынан кескин айрымаланат. Демек, алар - өз алдынча системачалар. КСЛтин курамы жана анын бирдиктеринин милдеттери да ар кыл. Ушундан улам КСЛ адистерге гана белгилүү адис терминологиясынан (узкоспециальная терминология) жана МКларда, элдин оозеки кептеринде, саясий партиялардын документтеринде пайдаланылган жалпыга белгилүү терминологиядан куралат. [Крючкова 1989: 15-16].

Бул жааттагы көптөгөн илимий изилдөөлөргө таянып, КСЛ курамы эки бөлүктөн турат (нагыз жана потенциалдуу), мобилдүүлүгү жагынан өтө ыкчам, кубулма келет, терминдик касиет алып, КСЛге өтөт, ал эми КСЛ курамы эки компоненттен турат (адистер – жалпы эл билет), мобилдүүлүгү жагынан ыкчам, туруктуу, терминдик касиетин жоготуп, КСЛге өтөт –деген жыйынтык чыгаруу абзел. Демек, КСЛ жана КСЛ - ар бири кадыресе өзгөчөлүктөргө ээ жана бири-бирисиз жашай албаган тилдик категориялар. Аларды «коомдук-саясий» архисемасы байланыштырса, «лексикалык бирдик - термин» ажыратуучу сема бөлүп турат.

КСЛ менен КСЛти МКды тейлеген модалдуу, экспрессиялуу милдет аткарган тең маанилүү түшүнүктөр, КСЛ белгилүү даражада коомдук илимдердин жана саясий терминдерди камтыйт, КСЛ менен КСЛ өз ара байланышкан өзүнчө категориялар жана КСЛ - КСЛнын бир бөлүгү – деген пикирлер бар. [Ермакова, 2019: 58-64].

Е.И.Шейгал «Семиотика политического дискурса» аттуу докторлук диссертациясында саясий дискурс юридикалык, масс-медиа, илимий, педагогикалык, рекламалык, диний, турмуш-тиричилик, көркөм, спорттук оюн, аскердик-согуштук дискурстар менен кесилишерин далилдеген. [2000:27-47].

XX–XXI кылымдардын тогошунда коомдук-саясий лексиканы изилдеген тилчилердин арасында мамлекеттик башкаруу тармагындагы кубулуштарды,

түшүнүктөрдү чагылдырган лексикалык катмарды өзүнчө изилдөө зарылдыгы келип чыкты. Бул катмарга аныктама берүү, анын тил системасындагы ордун аныктоо терминологиялык өзгөрүүлөргө алып келди: *«собственно политическая лексика»* [Ошеева, 2004; Карбасова, 2007], *«общественно-политическая лексика в сфере госуправления»* [Живулин, 1997]; *«административная лексика»* [Шамшин, 1998; Шмелькова, 2010], *«терминология государственного устройства»* [Крундышев, 1998], *«терминология социального устройства»* [Соколов, 2001]; *«терминология государственного управления»* [Нгуен Тхи Тху Ван, 2001; Коцюба, 2004; Вольвачева, 2007; Кузнецова, 2009]. Жогорку терминдердин ичинен көп жолукканы - *«лексика государственного управления»* [Шмелев, 2003; Бижкенова, 2008; Кузнецова, 2009; Кушнир, 2012; Заварзина, 2011, 2012, 2013, 2014]. Бул лексикалык бирдик баш мыйзамдардагы *мамлекеттик бийлик*, политологиядагы *государственное правление//система государственного управления* терминдерине шайкеш келет.

Мамлекеттик башкаруу лексикасы жөнүндө бир пикир жок: мамлекеттик башкаруу лексикасы - номенклатуралык бирдиктер [Шмелев, 2003: 1]; *«термины и номенклатурные названия федеральной и местной системы политического управления обществом, репрезентирующие понятийное поле «государственный аппарат»: государственно-исполнительная власть, социально-политические институты и их структуру»* [Воробьева, 2000: 4; Шейгал, 2000]; *«слова и выражения, которые обозначают понятия, входящие в сферу деятельности государства, а также обозначения понятий из сферы законодательной и исполнительной власти как непосредственно связанных с осуществлением государственного управления, политики государства»* [Ошеева, 2004: 31]; *«наименования должностей, государственных органов, ведомств, политических партий и движений, термины международной политики, юридические и экономические термины, а также электоральная и военная терминология.»* [Карбасова, 2007: 46].

Г. А. Заварзина жогорку терминди кең мааниде түшүнөт: *«наиболее правомерным является широкое понимание лексики государственного*

управления, представляющей собой особую систему словесных знаков как терминологического, так и нетерминологического характера, связанных с обозначением органов власти, должностных лиц, а также направлений и особенностей их деятельности, и занимающей на рубеже XX- XXI веков значительное место в лексической системе русского языка.» [Заварзина, 2014:

Чет элдик лингвистикада коомдук-саясий лексиканы иликтөө шартка жараша ийгиликтүү жүрүп жатат. Биз алардын айрымдарына гана токтолгон оң.

«Язык и моделирование социального взаимодействия» [М.: Прогресс, 1987. - 464 с.] аттуу жыйнакка кирген чет элдик илимпоздордун: Д. Болинджер, Х. Вайнрих, Р. М. Блакар, Дж. Лакофф, М. Джонсон, Р. Фишер, У. Юри, Х. Перельман, Л. Олбрехт-Тытека, Я. Хинтпка, М. Хинтика, Х. Р. Олкер, Р. Абельсои, Д. Херадштейт, У. Нарвесен, Х. Р. Олкердин макалаларында социалдык байланыштарды, саясий ойломду моделдештирүүнүн орчундуу маселелери каралат, тилди саясий жана дипломатиялык ишмердикте пайдалануунун өзгөчөлүктөрү иликтенет.

Р. М. Блакар «Язык как инструмент социальной власти (теоретико-эмпирические исследования языка и его использования в социальном контексте)» аттуу макаласында [Язык и моделирование социального взаимодействия. М., 1987: 88-125] тилди социалдык матрицанын тутумдаш бөлүгү катары изилдеп, бийлик тил аркылуу башка адамдардын дүйнө кабылдоосуна жана аны структуралаштыруусуна таасир этүү аркылуу ишке ашарын бекемдейт. [Блакар 1987: 91]. Илимпоз социалдык бийликтин куралына - тилдин коруна басым жасап, аны 3 деңгелге бөлөт: 1) коммуникациянын жеке актысы; 2) болмушту концепттештирүүнүн өзгөчө түрү; 3) ар кыл тилдер, диалекттер. [Блакар 1987: 92].

Р.М. Блакар тил бийлик мамилелерин чагылдырган ачык система катары коом тарабынан таасир этүүчү объект гана эмес, таасир этүүнүн субъекти да боло алат - деген орчундуу жыйынтык чыгарган. Албетте, тил системасы өнүгүү башатында коомго көз каранды болсо да, кезегинде социумдун өнүгүшүн

шарттайт. Мындай эки тараптуу таасир этүү коомдук-саясий турмушту тейлеген тилдик бирдиктерге таандык.

Француз илимпоздорунун (Ж. Отье-Ревю, Ж-Ж Куртин, М. Пеше, К. Фукс, Ж. Гийому, Д. Мальдидье, К. Арош, П. Анри, М. Пеше, Р. Робен, Э. Пульчинелли Орланди, П. Серио) «Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса [Автор: Редактор Серио П., М.: Прогресс, 1999. - 416 с.] аттуу жыйнагына кирген макалаларында дискурс анализдин эң актуалдуу маселелери каралат жана аталган жыйнак лингвистикалык анализден психоанализге чейинки аралыкты камтыйт.

П. Серио «Русский язык и советский политический дискурс: анализ номинализаций» аттуу эмгегинде Н.С. Хрущев менен Л.И. Брежневдин эсеп-кысап докладдарына таянып, алардагы конкреттүү дискурстардын синтаксистик мамилелерине талдоо жүргүзөт.

Европалык белгилүү илимпоз, сынчыл дискурс-анализдин чыгаан өкүлү Тён А. ван Дейк «Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации» [М., 2013. - 344 с.] аттуу монографиясында дискурс жана социалдык бийликтин жаңыланышы, бийликти кыянаттык менен пайдалануу, дискурсту жаңылоонун ыктары, когнициялык башкаруунун стратегиясы жана идеологиялык жаңылануу, бийликти жана дискурсту талдоо, дискурс, бийлик жана расизм, сынчыл дискурс анализ, социалдык контекст, тануунун социомаданий жана саясий милдеттери, пресса, моралдык шантаж, коргонуу жана чабуул, парламенттик дискурс, улуттук өзүн-өзү мактоо, саясат, дискурстук модель, саясий таанып-билүү, саясий дискурс, кичи өнөктөштүн ажаан риторикасы, кырдаалды тактоо, башкалардын терс репрезентациясы, өзүн-өзү оң жагынан көргөзүү, манипуляция жана коом, манипуляция жана таанып-билүү, контексттин жаңы теориясы, билим, калп, парламенттик дискурс маселелери каралат.

Жалпылап айтканда, аталган эмгекте бийлик структураларынын арасындагы дискурстун мүнөзү, алардын ар кыл тексттердеги жана дискурстардагы репрезентациялары таасын сыпатталат. Азыркы учурда бийлик жүргүзүү

мажбурлоо аппараты менен гана чектелбейт, ал баарынан мурда кырдаалды акыйкат так аныктоо мүмкүнчүлүгү менен байланышкан. Глобализация маалында маалымат калың массага өтө тездик менен тарагандыктан, бийликтин негизги каражаты субъекттерди, социалдык топторду жана институттарды тарыхый жактан шартталган гетерогендүү дискурстук практикага тартуу аркылуу жаралган билим болуп саналат. Ушундай маалда адам аң-сезими үчүн күрөш курчуйт, сынчыл дискурс-анализ курч проблемаларды чечүүдөгү илимий-интеллектик компонентти алга сүрөйт, манипуляциялуу идеологиялык дискурстардын жандырмагын табууну жеңилдетет. Мындан сырткары илимпоз расизди, этностук, расалык стереотиптерди жана жүрүм-турумдун башка формаларын иликтейт.

Т.А. ван Дейктин башкы жетишкендиги – дискурстун социалдык жана когнициялык өз ара байланыштарды эсепке алган жаңы дисциплина аралык моделин иштеп чыккандыгы.

1.1.2. Саясий лексика жана саясий терминология сөздүктөрдө

Бул бөлүмчөнүн максаты - саясий терминдердин кесиптик сөздүктөрдөгү санын аныктоо. Максатты ишке ашыруу үчүн орус тилиндеги 3, ал эми кыргыз тилиндеги 2 сөздүктөгү материалдарга таяндык.

1. *Мустафин А.А. Политология: словарь современных терминов и выражений* / А.А. Мустафин - Ангарск: Изд-во: АГТА, 2012 - 168 с.
2. *Коновалов В.Н. Политологический словарь*. Ростов-на-Дону.: Феникс, 2011. - 320 с.
3. *Новейший политологический словарь* / авт.-сост. Д. Е. Погорелый, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов. - Ростов н/Д.: Феникс, 2010. — 318 с.
4. *Саясат таануу: Энциклопедиялык окуу куралы* / Башкы ред. Ү. Асанов; Ред. кедеш Б. Солтонбеков (төрага) ж. б. - Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. - 350 б.
5. *Акунов А.А., Мамбеталиева Г.С., Адам укуктары, демократия, бийлик.*

	Мустафин	Коновалов	нов. полит. сл.	Саясат таануу	Акунов А. А.	
А	128	12	29	47	147	
Б	53	8	9	18	69	
В	66	10	14	5	16	
Г	63	17	32	23	20	
Д	109	4	19	24	58	
Е	10	2	-	1	7	
З	12	1	1	8	9	
Ж	7	-	4	6	37	
И	90	8	18	21	46	
К	152	19	29	53	111	
Л	29	3	10	6	13	
М	113	18	18	25	83	
Н	46	12	20	9	17	
О	32	12	14	5	21	
Ө	-	-	-	6	15	
П	236	40	78	16	61	
Р	70	12	15	11	29	
С	95	24	28	56	159	
Т	45	9	15	6	52	
У	18	6	7	9	9	
Ү	-	-	-	-	2	
Ф	36	5	7	3	18	
Х	24	6	2	1	17	
Ц	10	1	4	2	3	
Ч	6	1	-	3	10	

Ш	12	1	1	2	18	
Ы	-	-	-	1	9	
Э	55	8	10	12	54	
Ю	10	-	1	-	2	
Я	7	1	1	1	2	
баары	1534	240	386	380	1114	

А.А. Мустафиндин «Политология: словарь современных терминов и выражений» [Ангарск: Изд-во: АГТА, 2012 – 168 с.] аттуу сөздүгү жогорку окуу жайларында бакалаврларды даярдоодогу «Саясат таануу» курсунун стандарттык талаптарына ылайык түзүлгөн. Аталган лексикографиялык туундуга илимпоздордун, мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин күнүмдүк оозеки кептеринде системалуу түрдө пайдаланылган, ошондой эле массалык-маалымат каражаттарында (басма сөз, радио, теле көрсөтүү, интернет) жыш жолуккан саясий, укуктук, философиялык, экономикалык, тарыхый ж.б. көптөгөн терминдер жана туюнтмалар кирген. Сөздүккө гуманитардык илимдердин саясатка түз жана кыйыр тиешеси бар бир топ терминдер киргендиктен, андагы терминдердин саны 1534кө жеткен.

Профессор В.Н. Коноваловдун жооптуу редакторлугу астында чыккан саясат таануу сөздүгүнө 240 термин кирип, алар тиешелүү авторлор жамааты тарабынан даярдалган. Чындыгында, саясат таануу жаатындагы бир топ терминдер бул сөздүктөн сыртта калган.

«Новейший политологический словарь» [авт.-сост. Д. Е. Погорелый, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов. - Ростов н/Д: Феникс, 2010. - 318 с.] аттуу маалымдама сөздүктө саясат таануунун түшүнүктөрү менен категорияларынын маанилери ачылат. Саясий турмуштун татаалдыгы, социалдык-саясий окуялар менен процесстердин кайталангыстыгы аларды ар кыл аспекттерде талкуулоого шарт түзөт. Бул туундунун максаты - саясат таануунун түшүнүктөрү менен категорияларынын гаммаларын так-даана түшүнүүгө жардам берүү. Саясат таануунун чегинен чыкпагандыктан, терминдердин саны – 386.

«Саясат таануу» [Б., 2004] энциклопедиялык окуу куралынын максаты –

Кыргызстанда демократиялык, укуктук, жарандык коомду курууда жарандардын саясий аң-сезимин жана саясий маданияттын жаңы доорго шайкеш өнүктүрүү, жогорулатуу процессинде аларга саясат таануу илиминин категорияларын жана терминдерин, анын ичинде кыргыздардын саясий тарыхына жана бүгүнкү саясий турмушуна тийиштүү түшүнүктөрдү тааныштыруу, чечмелөө.

Кыргыз элинин өткөн саясий турмушун чагылдырган *аманат, ак үйлүү, атка минер, бай, бек, батрактар, бий, болуш, букара, датка, заманачылар, каган, казы, калпа, кул, күң, манап* сыяктуу терминдер да кирген. Терминдердин жана номендердин жалпы саны – 380.

А.А.Акунов менен Г.С.Мамбеталиева «Адам укуктары, демократия, бийлик. Энциклопедиялык сөздүк» [Б., 2015] аттуу лексикографиялык эмгегин жаратууда саясат/укук таануу, социология илимдеринин чегинен чыгып, дисциплиналар аралык ыкманы колдонушуп, ар бир номен менен терминдин табиятын терең ачууга жетишкен.

Эмгекте ааламдашуу маалындагы саясат политемасынан өзөктөнгөн мамлекет, бийлик жана идеология категорияларына, саясий системаларды моделдештирүүгө, коомдук-саясий парадигмаларды сыпаттоого, ошону менен катар эле кыргыз элинин саясий аң-сезиминин жаралышына, калыптанышына, өсүшүнө негизги басым жасалат. Сөздүктүн макаларын жазууда авторлор кыргыз илимпоздорунун жоон тобунун (философ, тарыхчы, саясат/укук таануучу, социолог ж.б.) эмгектерине таянышып, 1114 номен, термин жана персоналияны тандашып, аларды окуучуларга (илимпоздорго, мамлекеттик кызматкерлерге, мугалимдерге, кадыресе жарандарга) зарыл катары сунуш кылышкан. Саясат таануу жана ага танапташ илимдердин номен жана терминдеринен сырткары сөздүккө кыргыз саясатына, менталитетине тийиштүү сегменттерди чагылдырган төмөнкү лексемалар камтылган: *Адам, Адам Ата, Абыке, ажо, ажы, ак ордо, ак үйлүү, акыйда, акыр заман, акыреттик жар, алты арам, аманат, ант, аскердик демократия, баатыр, бажы, бектер, бөкөй, буйрук (администратор), бүйүр кызытуу, елтебер, жаңы саясий ой жүгүртүү, жсыга (хандык белги), заман, зордук-зомбулук, канчайым, качкын, кашка,*

курултай, күлүк (титул), кырк чоро, манак (титул), момун, нөкөр, обо эне, сайыптуруш, ордо, такыба, тегин, шейит, шер.

«Манас» эпосундагы Көбөш, Тазбаймат сыяктуу энчилүү аттардын кийин каймана аттарга айланып кеткендиги, көзкамандар метафорасы тууралуу маалыматтар аталган эмгекке кирбей калган.

1. 2. Коомдук-саясий лексиканын жана терминдердин орус, түрк жана кыргыз тил илимдеринде изилдениши

1.2.1. Коомдук-саясий лексиканын жана терминдердин орус тил илиминде изилдениши

Тил менен идеологиянын өз ара байланышы ХХ кылымдын башында советтик тилчилердин эмгектеринде изилденип, коомдук-саясий лексика менен терминологиянын өзгөчөлүктөрүнө басым жасалган. В.В. Виноградов [1982], Ю.А. Бельчиков [1962], Ю.С. Сорокин [1965], Т.С. Коготкова [1971] ж.б. белгилүү орус тилчилеринин эмгектери Ю.С. Сорокин [1965], Т.С. Коготкова [1971], А.Л. Голованевский [1986] ж.б. лингвисттерге орус тилинин ар кыл доорлордогу коомдук-саясий лексикасынын курамын жана функцияларын (анын ичинде большевиктик) дыкат иликтөөгө жол ачат. Өткөн кылымдын 90-жж. гана архивдик материалдардын негизинде РСДРПдан башка партиялардын программалык документтеринин тилин изилдөөгө мүмкүндүк жаралат. [Голованевский 1994; 1997].

ХХ кылымдын аягында орус тил илиминде *саясаттын тили, саясий коммуникация, саясий дискурс* (саясий дискурстун башка дискурстун байланыштары) маселелери ар тараптан иликтеге баштаган [Баранов, Казакевич 1991; Паршин 1999; Степанов 1997; Шейгал, 2000].

Ю. В. Трофимованын «Концепт “политика” в русской языковой картине мира» аттуу кандидаттык диссертациясында [2004] дүйнөнүн орус картинасындагы (илимий жана карапайым - наивный) «саясат» концепти (коомдук турмуштун менталдык фрагменти) когнитивдик парадигманын

чегинде изилденет.

Публицистикалык текст коомдогу социалдык жана маданий өзгөрүүлөрдү тез чагылдыруу жагынан алдыңкы орунда тургандыктан, советтик мезгилде – тилди чапчаң идеялаштыруу, саясатташтыруу маалында - газеталар көтөрүңкү-салтанаттуу тонго ээ болушкан. Кайра куруу жылдары цензура, идеялашкан табу, катаал стилдик нормалар жоюлуп, ММКлардын тили демократиялык касиет (эркин ойлом шарттаган жаңы туюнтуу стили, стеретиптерден качуу, лексикондун кеңейиши, сүйлөшүү/эмоциялык кеби, көчө тили, жаргон ж.б.) алган. Кийинки жылдары публицистикалык стиль өзгөрдү: декларациялык мүнөз төмөндөдү, мазмун тереңдеди, тилдик диапазон кеңейди, аналитика, маалыматтуулук күчөдү, интелектуалдык белгилер ныкталды, илимий стилдин таасири тийди, очерк, фельетон, баш макала сыяктуу гезиттик жанрлар сейрек жолуга баштады, саясий темадагы басылмаларга (башкы адресат – саясатчы, бизнесмен, олигарх, депутат) суроо-талап өстү, атайын лексиканын элементтери (медицина, спорт, аскердик-согуштук чөйрө, юриспруденция, экономика ж.б.) метафоралаштырылып, алар терминдик касиеттеринен ажыроодо ж.б.

Политика сөзүнүн лексика-семантикалык, парадигматикалык, синтагматикалык, эпидигматикалык байланыштарынын өзгөчөлүктөрү, уюткулуу терминдердин (политический, политик) гезит беттеринде детерминологизация жана транстерминологизация кубулуштарына жолугушу сыяктуу маселелер каралат.

Е. В. Курасова «Семантические неологизмы общественно-политической сферы в русском языке новейшего периода» [2006] аттуу кандидаттык диссертациясында ХХ-ХХІ кылымдын тогошундагы орус тилинин лексикалык курамындагы өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрүнө, семантикалык неологизмдер тилдик инновациялын (сөздүн жаңы мааниси) бири экендигине, алардын метафоралык жана метонимиялык жолдор аркылуу жасалышына жана семантикалык таруу, кеңейүү, жылуу процесстерине, коомдук-саясий лексика түшүнүгүнө, анын типологиялык бөтөнчөлүгүнө токтолуп, тийиштүү жыйынтык чыгарат.

Илимпоз илимий адабияттарда коомдук-саясий лексиканы *«специальный*

словарь политики», «социальная лексика», «политическая лексика», «историко-революционная лексика», «социально-экономическая терминология» жана «общественно-политическая лексика» - деп сыпаттоо салтка айланганын белгилеп, жогоркулардын акырысын колдойт.

А.В. Загребельный «Лексика общественно-политической сферы русского языка начала XX века в семасиологическом и функциональном аспектах» [2013] аттуу монографиясында коомдук-саясий лексика менен коомдук-саясий терминологиянын байланышы, мамлекеттик түзүлүш формалары, жогорку мамлекеттик субъекттер илимий негизде каралып, ишенимдүү жыйынтыктар чыгарылат.

Г. А. Заварзина «Русская лексика государственного управления: История формирования и современные процессы развития» [2014: 409] аттуу докторлук диссертациясында орус тилинин мамлекетти башкаруу лексикасынын жаралышы жана өнүгүшү экстралингвистикалык фактор (орус мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый өсүшү) менен тыгыз байланышта экендигин далилдеген.

Орус тил илиминде кийинки жылдары саясий тилдин ар кыл жактарын чагылдырган диссертациялар жаралууда. Докторлук диссертациялар: Е. И. Голованова [2004], М. В. Гаврилова [2005], М. Н. Панова [2005], С. Г. Катаева [2009], Г. Х. Гилязетдинова [2011], Е. В. Терехова [2011], В. А. Марьянчик [2013], Е. К. Павлова [2013], Н. Г. Юзефович [2015], В. М. Костева [2018], С. А. Маник [2019], ж.б.; кандидаттык диссертациялар: Н. М. Лейберова [1984], Л. А. Мурадова [1986], Л. А. Жданова [1996], Л. В. Давыдов [1998],], М. А. Крундышев [1998], М. А. Литовченко [2003], Ю. В. Ошеева [2004], Д. К. Ефимов [2005], К. В. Зуев [2005], Ци Вавчжи [2006], М. С. Корнев [2006], В. В. Михайлов [2006], Е. В. Курасова [2006], А. А. Хади [2007], Г. Н. Каримуллина [2007], Е. О. Негров [2008], И. О. Ткачева [2008], А. Е. Салман [2008], И. В. Кологривова [2009], А. Б. Халатян [2011], А. Ю. Куткина [2011], К. Н. Лоскутова [2012], Ф. И. Дотдаева [2013], А. В. Романенко [2018], А. В. Ермакова [2019], Ярослав Кобылко [2019], У Анна [2019], Н. Р. Гейко [2020] ж. б.

Саясий тилдин проблемалары окуу куралдарында да каралууда: Современная политическая лингвистика [Э.В. Будаев, М.Б. Ворошилова, Е.В. Дзюба ж.б., 2011], Лингвистическая советология [Э.В. Будаев, А.П. Чудинов, 2009]; В.Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия [В. Е. Чернявская, 2017] ж.б. А.П.Чудиновдун эки окуу куралы маанилүү орунда турат [Современная политическая коммуникация: Учебное пособие / Отв. Ред. А.П. Чудинов / Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2009. – 292 с.], А.П. Чудинов, Политическая лингвистика: Учеб. пособие / Москва. Из-два «Флинта», «Наука». 2006. – 254 с.].

А. П. Чудиновдун «Очерки по современной политической метафорологии» [2013] аттуу монографиясы заманбап саясий коммуникациядагы метафоралык моделдөөнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн когнициялык-дискурстук изилдөгө арналган. «Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации» [2003] аттуу монографиясында «экономика» түшүнүк талаасы алгач булак аймак, андан соң милитардык, криминалдык, зооморфтук ж.б. метафораларды өзүнө тарткан магнит аймак катары функция аткарган метафоралык моделдер чебер, терең иликтенет.

«Словарь современного жаргона российских политиков и журналистов» [2003] аттуу эмгектин автордук жамааты саясатташкан элге жардам берүү максатын көздөшүп, ММКдан постсоветтик жана посткайра куруу мезгилинде жаралган идентификаторду - ылакап аттарды (прозвище, кличка), эпитеттерди аббревиатураларды, клишелерди, жарлыктарды, «новояздын» элементтерин чогултушуп, алар туюнткан окуялардын, инсандардын образдарын ачып берүүгө аракеттенишкен.

О.И. Воробьева «Политическая лингвистика. Современный язык политики» [2008] аттуу эмгегинде саясий лингвистиканын бир топ маселелери каралат. Биз алардын ичинен *саясий тил, мамлекеттик бийликтин терминологиясы, саясий лексиканын функциялары, саясий тилдин азыркы абалы, политема, идеологема, социологема.*

1.2.2. Коомдук-саясий терминдеринин түркологияда изилдениши

Түрк элдеринин саясий лексикасы жана элдик саясий терминдери Орхон-Эне-Сай жазууларынын маалында калыптануу жолуна түшкөн. Буга С.Е.Маловдун «Памятники древнетюркской письменности» [Малов, 1959] эмгегинде *äl* «народ», «государство», *балык* «город», *баш* «глава, начальник», *башчы* «руководитель, предводитель», *битиг* «письмо», *будун* «народ», *буірук* «приказный (важный чин)», *жалабач* «вестник, посол», *jarлык* «приказ», *каган* «правитель», *таркан* «титул» ж.б. [87-106] лексемалар күбө.

Коомдук-саясий лексиканын бирдиктери «Памятники древнетюркской письменности Тувы» [1963] жана «Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII в.» [1971] аттуу эмгектерде да катталган: 1) *эл* «государство», *элчи* «посланник» ж.б.; 2) *ил*, *äl* «государство, народ, племя», *улус* «народ, страна», *төрү* «власть», *бай* «богач, богатый», *қаган* «хан, каган, правитель», *кул* «раб», *сү* «войско», *будун* «народ», *йурт* «страна, родина» ж.б.

14-кылымга таандык «Ат-Тухва» («Ат-Түхфа аз-закія фи-л-лүгат ат-туркія») [Изысканный дар «Ат-Тухва», 1978] аттуу трактатта *ил* «страна», *дәүләт* «государство», *хаким* «правитель», «судья», *ханлык* «ханство», *малик* «царь» ж.б. сөздөр кездешет.

Бабурдун «Бабур-наме» китебинде (XV-XVI) *мирза*, *бек*, *хан*, *султан*, *шах*, *биким*, *шейх*, *тархан*, *эмир*, *ханум*, *ханзаде*, *ханике*, *вазир*, *падишах*, *кази* ж.б. титулдар, наамдар жыш жолугат. *Мирза/мурза/мырза* (*mir* < араб. «князь» и *zada* < перс. «сын»; *amir zada* → букв. «сын господина») титулу Алтын Ордодо жана Крым хандыгында ак сөөк уруулардын өкүлдөрүнө берилген. Эгерде аталган лексема энчилүү аттан мурун келсе, *мырза* «господин», андан кийин келсе, наам семасын туюнткан. Аталган эмгекте *мырза* термини «белгилүү бир аймактын башкаруучусунун/жогорку бийлик ээсинин титулу – ак сөөктөрдүн жалпы аты» семаларын камтыган.

Хан/султан титулдары да «башкаруучу» жана «принц» маанилеринде кездешет. *Ханике* «принц, кандын уулу», *биким*, *ханум*, *султан* терминдери

аялдардын ак сөөктөргө таандык экендигин чагылдырган. Канга баш ийген анча чоң эмес аймактардын белгилүү мырзалары *шах/эмир/бек* эпитеттери аркылуу сыпатталган. Ошентип, Бабурдун маалында *султан, эмир, бек, мирза* жана *шах* лексемалары жогорку башкаруучулардын титулдарын туюнткан эмес. [Абдыкадырова, 2022: 144-151].

Куман тилине тиешелүү Кодекс Куманикус (лат. *Codex Cumanicus*) (лексикасынын 80-85 пайызы кыргыз тилине дал келет) орто кылым сөздүгүндө да саясий титулдар, кызматтар жана аларды коштогон терминдер белгилүү даражада камтылган: *qan* «хан», *soltan* (< араб.) «султан», *beg* «бег, бек», *bey* «бей», *ceribasi* «полководец, командующий войском», *elci* «посланник», *yarguci* «судья (лат. *potestas*, перс. *sana* < араб. *sahna* «prefect»), *seriyat* (< араб. *sar‘iyyah* «исламский закон»), «судья» (лат. *consul*, перс. *qadi* (кади), *bogavul / bogawul* «слуга в суде, судебный служитель» (лат. *placarius*, перс. *tatawul*) < mong. *buqawul* (см.ниже), *atlu kisi* «конный воин», *qan qatuni* «жена хана, ханша», *evdegi / ewdegi epci* «служанка», *tilmac* «переводчик (толмач)» ж.б. [Источник: <http://odnapllyazyk.narod.ru/polovtzy.htm>].

«Документы на половецком языке XVI в.» аттуу эмгекте *казнја* «казна», *шаһар* [шähär] «город»; *улус* «округ, район»; *келиш* «договор», *хала* «столица»; *меджлис* «собрание», *k'ierman* «город»; *јасах* «налог»; *zindan* [зындан] «тюрьма, темница» ж.б. [Памятники письменности Востока; Publication details: Москва: Наука. Гл. ред. вост. лит., 1967. Description: 430 с.; 22 см: 104–105)].

«Древнетюркский словарь» [1969] аттуу лексикографиялык туундуда төмөнкү саясий терминдер жолугат: *эл* «племенной союз, народ, государство» (169), *эл буга/эл темур* «народ» (169), *эл билге катун* «мудрая-вельможная дама» (169), *каган* «верховный правитель» (169), *билге каган* «мудрый верховный правитель» (99), *бөгү каган* «мудрец-верховный правитель» (116), *бумун каган* «верховный правитель» (124), *инял каган* «верховный правитель» (209), *элтärши каган* «верховный правитель» (171), *күл билге каган* «зола-мудрый верховный каган» (323), *каракаган каган* «одолевающий верховный правитель» (420), *кара кан* «северный хан» (424), *йавлагар* «правитель» (225), *бег* «князь» (91), *үнял*

«титул, кызмат»ж.б. Колдо бар материалдарга таянсак, *эл башы* «башкы», «айласыз», «акылман», «жолборс», «буура», «күл», *бек* «арстан», «жолборс», «бука», «таш», «темир», *тектүүлөр* «жогорку, тектүү, акылман», «жогорку тектүү», *тегиндер* «принцтер» «баатыр», «илбирс», «күмүш», «алтын кулун», «кулун акылман» ж.б. эпитеттер аркылуу сыпатталганын көрөбүз. [Сравнительно-историческая грамматика. Лексика: 2-е изд., доп. М.: 2001. – 822: 707-711]. Кыскасы, байыркы жана орто кылымдарда түрк элдеринин мамлекеттик түзүлүшү кадыресе системага айлангандыгын тарыхый эстеликтер далилдеп турат.

Армян графикасындагы кыпчак жазма эстеликтерине кызыгуу артканда, татар илимпозу И.А.Абдуллиндин бир катар макалары чыккан [И.А.Абдуллин. “Памятная записка” Агопа на армяно-кыпчакском языке (1621)// Сов.тюркология. - 19781. - № 3; И.А.Абдуллин Армяно-кыпчакская эпитафика //Тезисы докладов итоговой научной сессии ИЯЛИ за 1972 г. - Казань, 1973; Протокол от 17 августа 1580 г. Каменец-Подольск суда на кыпчакском языке// Исследование языка древнеписьменных памятников. - Казань, 1980].

Х.А.Дадабаевдин «Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв.» (1991) аттуу монографиясында байыркы түрк тексттериндеги коомдук-саясий лексиканын бирдиктеринин структуралары, этимологиясы, алардын мамлекеттин администрациялык-саясий курамы, тышкы саясаты жана коомдук түзүлүшү менен тыгыз байланышы ар тараптан терең иликтенет.

XX кылымдын экинчи жарымынан тарта азыркы түрк тилдериндеги коомдук-саясий лексиканы интенсивдүү иликтөө мезгили башталып, илимий макалалар, монографиялар жарыяланып, диссертациялар жактала баштайт. [Дадабаев, 1991: 185].

М.С.Харланова «Развитие общественно-политической терминологии туркменского языка в современный период» (1965) аттуу кандидаттык диссертациясында түркмөн тилиндеги совет доорундагы коомдук-саясий лексиканын жасалуу жолдорун (сөз маанилеринин кайрадан аңдаштылышы,

кеңейиши; калькалоо; суффиксация; уңгулардын кошулушу), семантикалык, лексика-грамматикалык өзгөчөлөлүктөрүн жана орус тилинин таасирин сыпаттайт. Илимпоз түркмөн тилинин коомдук-саясий лексикасы Октябрь революциясына чейин эмпириялык деңгээлде болгондугун жана 30-жылдары гана орус тилинин таасири астында өнүгө баштагандыгын далилдейт.

М.С.Харланова коомдук–саясий лексика идеология менен байланышта экендигин, идеология гана бу же тиги терминге болгон мамилени аныктаарын, идеологиянын өзгөрүшү терминдин маанисин өзгөртөөрүн жана аталган лексикалык катмар эл массасына жеткиликтүү экендигин баса белгилейт.

М.И.Скворцов «Старочувашская общественно-политическая лексика» (1972) аттуу диссертациясында коомдук-саясий турмуш менен шартталган лексикалык катмардын жаралышын, калыптануусун жана өсүү динамикасын көрсөтүп, чуваш элинин коомдук-саясий лексикасынын негизин мамлекеттик-саясий түзүлүш, коомдук мамилелер жана институттар аралык мамилелер түзөрүн аныктайт. Эмгекте 160 лексикалык бирдик анализделип, алар топторго бөлүштүрүлүп (эски чуваш терминдери, байыркы титулдар жана наамдар, социалдык-этностук терминдер), ар бири жөнүндө кыскача маалымат берилет. Чуваш тилинде коомдук-саясий терминдердин өзөгүн жалпы түрк лексикасы түзөрүн далилдейт. [Скворцов, 1972: 19].

Казак тилинин коомдук-саясий лексикасы Р. Барлыбаевдин монографиясында [1978] беш тематикалык топто бөлүнүп каралат: 1) уюштуруу жана идеологиялык ишмердикке тийиштүү терминдер; 2) идеялык-укуктук түшүнүктөрдү чагылдыргын атоолор; 3) партияларга тийиштүү аттар; 4) администрациялык-аймактык органдардын, мекемелердин жана кесиптердин аттары; 5) коомдордун жана уюмдардын аттары. Эмгекте казак тилинин коомдук-саясий лексикасынын калыптануусу жана өнүгүшү терең иликтенет.

А.К.Пирниязова «Пути формирования и развития общественно-политической лексики современного каракалпакского языка» (1986) аттуу кандидаттык диссертациясында кара калпак тилинин коомдук-саясий лексикасынын калыптануу этаптарын, анын курамын жана структурасын

иликтейт. Лексиканын бул катмарынын өнүгүү динамикасы жасалуу жолдоруна (лексика-семантикалык, морфологиялык, синтаксистик), өнүмдүүлүк даражасына көз каранды экендигин аныктайт. Илимпоз коомдук-саясий лексика негизинен ички ресурстардын эсебинен байыса да, арап, парсы, орус жана интернационалдык лексемалардын орду маанилүү экендигин танбайт.

С.Н.Халилова «Лингвистические основы общественно-политической терминологии» аттуу докторлук диссертациясында азербайжан тилиндеги коомдук-саясий термин түзүүнүн теориялык маселелерине токтолуп, төл лексика менен өздөштүрүлгөн лексикалык катмардын чектерин илимий негизде так аныктайт жана калькалоонун 8 моделин далилдейт. Коомдук-саясий лексиканын курамындагы аббревиатуралардын жаралышын арап алфавитин латын алфавитине которуу менен байланыштырат, ошол эле маалда орус тилинин таасирин жокко чыгарбайт. Термин жасоонун лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик жолдоруна токтолот.

Р.Я.Бабаева «Общественно-политическая лексика азербайджанского языка в генетическом аспекте» [2006] аттуу эмгегинде азербайжан тилинде коомдук-саясий лексика суффиксация жана синтаксистик жолдор аркылуу жасаларына назар салат. Лексиканын бул катмарынын калыптануусуна арап жана перси тилдеринен кабыл алуулар белгилүү даражада таасир эткенин далилдейт. Арап тилинен өздөштүрүлгөн катмар коомдук жана тарбия берүү, окуу тармактарын тейлерин, ал эми перси тилинен кирген лексемалар заттарды, абстракттуу/коомдук-саясий/ диний түшүнүктөрдү вербалдаштырарын аныктайт.

Г.Г. Кагарманов «Башкирская общественно-политическая терминология советского периода» [2005] аттуу монографиясында башкыр тилинин коомдук-саясий лексикасы совет доорунда эки этапты (1-1920-1940; 2- 1940-1980) басып өткөндүгүн жана жогорку лексикалык катмардын лексика-семантикалык, структура-семантикалык өзгөчөлүктөрүн синхрондук жана диахрондук аспектте ар тараптан терең иликтейт.

Г.Н.Мухамедьянова «Эвфемия в общественно-политической лексике (на

материале немецкого, русского и башкирского языков)» [АКД, 2005] аттуу эмгегинде коомдук-саясий лексиканын тутумундагы эвфемиянын өзгөчөлүгүн орус, немис жана башкыр тилдеринин материалдарын негизинде тектештирме-салыштырма аспектте иликтейт. Эмгекте автор байыркы жана заманбап табу менен эвфемиянын социалдык жана психологиялык мотивдерин, алардын тилдин номинациялык каражаттарынын системасындагы ордун аныктайт; эвфемиянын негизги функцияларын жана жаралуу жолдорун системага салат; эвфемияны ага танапташ кубулуштардан - мелиорация, криптолация жана дезинформациядан айырмалоонун сан-өлчөмдөрүн иштеп чыгат; коомдук-саясий лексиканын тематикалык топторун жана алардын курамдык бөлүктөрүн тактайт; эвфемияны экиге – терс жана нагыз – бөлөт.

Г. У. Алеева «Общественно-политическая лексика татарского языка» аттуу кандидаттык диссертациясында [2009] татар эли байыртадан эле мамлекеттүүлүккө ээ болгондуктан, аны тилинин лексикасы да коомдук-саясий пласт менен толукталып отурганы, Волга Булгария маалында эле байыркы татар тили калыптанганы, ал маалдагы документтер, тилдик жана адабий материалдар согуштардын, монгол жапырыгынын жана орустар тарабынан Казан хандыгынын талкаланышынын айынан бизге жетпегендигини белгиленет, Ушундан улам тилдик материал катары мүрзө эпитафиялары, орус монахтарынын жана арап саякатчыларынын жазмалары, Алтын Ордо (XIII-XIV кк.) маалындагы жазма эстеликтер, М.Кашгаринин «Дивану лугатит турк» сөздүгү, «Древнетюркский словарь» (1969), Л.З.Будаговдун, В.В.Радловдун сөздүктөрү, татар тилинин саясий терминдер сөздүктөрү материал катары кызмат кылгандыгы баяндалат.

Илимпоз этимологиялык жана тектештирме-тарыхый иликтөөнүн негизинде татар тилинин коомдук-саясий лексикасындагы 1) жалпы алтай, 2) жалпы түрк, 3) нагыз татар жана 4) кабыл алынган пласттарын аныктайт жана орус тилинен жана орус тили аркылуу француз, грек, латын, немис, англис, итальян, поляк жана голланд тилдеринен кабыл алынган терминдерди белгилейт.

А. С. Акимованын кандидаттык эмгегинде орус, түрк жана якут

терминологиясынын тарыхы жана коомдук-саясий терминологиялык лексиканын өзгөчөлүктөрү каралат. Автор коомдук-саясий лексика тууралуу төмөнкүдөй ойдо: *«ОПЛ используется в газетно-журнальных публикациях, телевизионных общественно-политических программах, публичных выступлениях политиков и общественных деятелей. По отношению к якутскому языку мы употребляем термин ОПТЛ, так как четких разграничений понятий ОПЛ и ОПТ в якутском языке не прослеживается. ОПТЛ - это та часть терминологии, которая включает в себя названия тех понятий и явлений политической, социальной, экономической, мировоззренчески-философской сфер жизни общества, которые на определенное время становятся социально значимыми и активно обсуждаются политическими и общественными деятелями и СМИ»* [АКД: 9-10].

Якут тилинин коомдук-саясий лексикасынын лексика-семантикалык (метафора, метонимия, синонимия, омонимия, полисемия, антонимия), аффиксация, лексика-грамматикалык (моделдер) жана синтагматикалык (татаал, составдык, сөз айкашы) жолдор аркылуу жасалышы далилденет, ошондой эле орус жана интернационалдык кабыл алуулар иликтенет.

С. М. Лабазанованын «Общественно-политическая лексика кумыкского языка» [2014] аттуу эмгегинде кумык тилиндеги коомдук-саясий лексикага лексика-семантикалык жана тарыхый-генетикалык мүнөздөмө берилет жана кумык тилиндеги коомдук-саясий лексиканын жалпы алтай, жалпы түрк, нагыз кумык жана кабыл алынган пласт иликтенет, ошону менен катар эле коомдук-саясий лексиканын жасалуу жолдору терең талданат.

Д. А. Абдувалиева «Общественно-политическая лексика в исторических произведениях Алишера Навои» [2016] аттуу макаласында *pád(u)sháx* (падшах//подша), султан, халифа, фиръавн, рай, хахан, хан, кайсар, шах, шаханиш, халифа фиръавн, рай; кокон (< каган); кайсар (< цезарь), sháx//шах, шаханиsháx, pádisháx, вазир, хахим, вали, валиахд, варис, падшахзада, кадхуда терминдеринин семантикасын жана алардын семантика-стилистикалык семаларын иликтейт:.

Э. С. Туткушева менен Н. Н. Тыдыкова өздөрүнүн «Об определении и классификации общественно-политической лексики в алтайском языке» [2018] аттуу макаласында: *«общественно-политическая лексика обслуживает экономику, политологию, философию, социологию, культурологию, историю и другие общественно-гуманитарные науки»* - деп жазышат. [365]. Алтай тилинин коомдук-саясий лексикасын шарттуу түрдө алтыга бөлүшөт: «Административно-политические термины. Номенклатурные наименования: а) лиц (чиновников); б) ведомств, органов и т.п.; в) термины делопроизводства; г) наименования политических партий, движений, идеологических течений и их членов (участников). 2. Термины права. 3. Экономические термины. 4. Религиозные термины. 5. Этнографические термины. 6. Военные термины». [366].

Ө. Айтбайұлы «Основы казахской терминологии» [2014] аттуу монографиясында казак тилинин терминологиясынын өнүгүү этаптарына назар салып, алардын өзгөчөлүктөрүн ачууга аракет жасайт. Термин жасоонун илимий-теориялык негиздери, жолдору жана практикалык маселелери системага салынып, мамлекеттик тил жана коом ортолорундагы өктөм маселелер илимий аспектке каралат.

С. А. Угдыжеков «Социальная структура раннесредневековых кыргызов» аттуу кандидаттык диссертациясында Кыргыз мамлекетинде *каган* жана *хатун* Теңри менен Умайдын жердеги «өкүлдөрү» катары саналгандыгын, кыргыздардын титулдары - *бек, инал, хан/каган, тегин*; наамдары - *элтебер, тархан, тутук, буюрук, чор, ышбара, элчи, ынанчу, чигиш, ичрек, сангун, уруну* болгондугун белгилейт.

Баштапкы орто кылымдардагы кыргыздардын көз караштарынын жана расмий мамлекеттик идеологиясынын чордонунда кыргыз башкаруучусунун жогорку суверенитети турган. Бийликтеги топтордун көз караштары кесиптик шаманизге байланып, байыркы түрктөрдүн бийлик концепциясы асман идеясынан азыктанган. Коомдо шаманизм маанилүү орунда туруп, мамлекеттин калыптануусунда анын ролу жогорулаган. Ошол маалдагы диний ишенимдер

башчынын сакралдуулук (салттуу жана расмий) концепциясын шарттаган. [Угдыжеков, 2000].

1.2.3. Коомдук-саясий терминдердин кыргыз тил илиминде изилдениши

Илимпоз Ч.Жаныбеков ХХ кылымдын 20-жылдырынын аягындагы терминология жаатындагы абалды жана талаптарды белгилүү монографиясынын «У истоков создания научных терминов» бөлүмүндө төмөнкүдөй белгилейт: *«При разработке терминов по общественным и политическим дисциплинам высшим партийным и советским руководством в то время была спущена жесткая установка обеспечить «идеологическую выдержанность учебного материала» и содействовать реализации агитационно-пропагандистской работы среди трудящихся»*. [Джаныбеков, 2003: 180].

1926-жылдын 8-майында түзүлгөн терминология комиссиясынын термин жаратуудагы принциптери - термин катары төл сөздөрдү кеңири пайдалануу, арап-иран сөздөрүн термин катары пайдаланууга чек коюу, орус жана интернационалдык сөздөрдү (алардын эне тилде эквиваленти болбосо) кеңири пайдалана берүү) кыргыз улуттук терминологиясын түзүүдө, иретке келтирүүдө маанилүү милдет аткарган.

Өткөн кылымдын 20-30-жылдарынан тарта термин, анын ичинде коомдук-саясий терминдердин зарыл проблемалары К.Тыныстановдун «Чет элдик терминдердин таасири жөнүндө» [Жаңы маданият журналы, Ф., 1928], «Сайасы коом терминдери (терминологический словарь) [Киргосиздат, Ф., 1933. – 111 с.], «Зоологический словарь» [Д.П.Деменьтев менен бирге, 3-бөлүк], «Словарь по философии и общественно-политическим наукам» [Ы.Тойчинов менен бирге, Ф., 1933] жана Х.Карасаевдин «Термин алуу принциби» [«Кызыл Кыргызстан» гезити, 6, 8, 10-январь, 1930] эмгектеринде ар тараптан иликтене баштаган.

50-жылдырдагы Ж. Шүкүровдун макалалар түрмөктөрү, Б.М.Юнусалиевдин айрым пикирлери [Юнусалиев, Киргизская лексикология, КГУПИ, Ф.: 1959: 188-240] термин маселеринин чечилишине оң таасирин тийгизген.

А.Б. Исабекованын «Общественно-политическая терминология в киргизском литературном языке и вопрос ее упорядочения» (1971) аттуу кандидаттык диссертациясында кыргыз тилиндеги коомдук-саясий лексиканын - философиянын (диалектикалык, тарыхый материализм), саясий экономиянын (капитализм, социализм), партиянын тарыхынын, атеизмдин жана укук таануунун терминдерин иликтейт. Илимпоз В.И.Лениндин чыгармаларын кыргыз тилине которулушунун коомдук-саясий терминологиянын калыптынуусуна жана өнүгүшүнө тийгизген таасирин да аныктоого жетишкен. Коомдук-саясий лексиканын лексика-морфологиялык өзгөчөлүктөрүн, анын өнүгүүсүнүн ички жана тышкы (монгол, арап, перси, орус тилдеринен кабыл алуулар) жолдорун, системага салынышын жана терең иликтөөгө жетишкен.

1970-жылдары Т.Назаралиев, А.Биялиев, А. Исабекова, В. Закирова жана Т.Базаркулованын эл чарбасынын тармактарындагы элдик жана илимий терминдер системалары боюнча атайын илимий изилдөөлөрү жаралгануу менен, кыргыз терминологиясы тереңдегенин баса белгилейт.

В.И. Закирова менени Т.А. Дүйшеналиева «Кыргыз терминологиясы» аттуу макаласында айрым суффикстер аркылуу жасалган коомдук-саясий лексикалык бирдиктерге назар салышат. [Дүйшеналиева, Закирова, 1987, 163-165].

Б.Ө. Орузбаева «Кыргыз терминологиясы» [Ф.: Мектеп, 1983. - 168] аттуу монографиясында терминологиянын теориялык маселелерине назар салып, термин жана номенклатуранын чектерин ажыратат; кыргыз терминологиясынын калыптануу тарыхына кайрылып, илим тармактары боюнча терминологияны системалаштыруудагы алгачкы тажрыйбаларга анализ жүргүзүп, кемчиликтерге токтолот.

Б.Ө.Орузбаева орусча-кыргызча сөздүктөрдүн орусча жана кыргызча сөз тизмегин түзүүнүн жолдорун жана принциптерин, терминдерди орус тилинен которуунун ыктары жана каражаттарын (зат/сын атоочторду, этишти, татаал зат атоочторду, кыскартылган сөздөрдү, сын атооч жана атоочтук мааниде колдонулуучу сөздөрдөн куралган терминдерди, орус тилиндеги приставкалуу сөздөрдөн турган терминдерди) кыргыз тилине которууга байланыштуу өзүнүн

сунуштарын системалуу туюнтууга жетишкен.

Б.Ө. Орузбаева терминдердин жаралуу булактары, улуттук терминологияны илимий аспектиде изилдөө милдеттери, терминдердин окуу китептеринде, сөздүктөрдө жана энциклопедиялык маалыматчыл адабияттарда берилиши жаатында илимий макалаларды жана практикалык иштерди аткаруу боюнча (Илимдер академиясында терминология секторун башкарган, Кыргыз совет энциклопедиясынын башкы редакциясында Башкы редактор болгон – 1976-1987) зор эмгек кылган.

Г. А. Абдувалиева «Азыркы кыргыз тилинин саясий лексикасынын калыптануусу жана өнүгүүсү (түрк тили менен салыштырма планда) [Б., 2015] кандидаттык диссертациясында салыштырылып жаткан тилдерде кеңири кездешкен коомдук-саясий лексиканын пайда болуу жолдорундагы, бөлүнүшүндөгү жалпылык жана айырмачылыктар, ошондой эле эки тилдеги изилдениш деңгээлдери каралат, алардын семантикалык, структуралык, тематикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрү, жалпылык жана айырмачылыктарын аныкталат. Эмгек публицистикалык адабияттардан жана гезиттерден алынган материалдардын негизинде жазылган.

Биринчи бапта коомдук-саясий лексика жана терминдер жаатындагы илимий изилдөөлөрдүн багыттары жиктелет, лексиканын аталган пластынын өзгөчөлүктөрү ачылат, коомдук-саясий лексика белгилүү бир мамлекеттин түзүлүш өзгөчөлүктөрүн, анын коомдук-саясий түзүлүшүн жана тарыхын чагылдырган эң негизги каражат экендиги, аны саясат, социология, саясий экономика тармагына тиешелүү түшүнүктөрдү туюндурган сөздөр түзөрү белгиленет, коомдук-саясий терминология коомдук-саясий сөздүктүн өзөгүн түзсө, коомдук-саясий лексика идеологияга жараша дайыма өзгөрүүгө дуушар болорлугу белгиленет.

Экинчи бапта кыргыз жана түрк тилинин саясий лексикасынын лексика-семантикалык, морфологиялык, синтаксистик (аналитикалык) жолдор менен жаралышы, алардын моделдери иликтенет, саясий лексика тематикалык топторго бөлүштүрүлөт (мамлекет, саясат, экономика, коом).

Үчүнчү бапта кыргыз жана түрк гезиттеринен алынган фактылардын негизинде коомдук-саясий лексикасына тиешелүү тематикалык топтор салыштырылып, алардын жыштыгы жана тематикалык топтордун орду аныкталат.

С.Ж.Мусаевдин «Кыргыз тилинин тармактык котормо сөздүктөрүн түзүүнүн илимий-практикалык негизи» [2020] эмгегинде орус тилинен же ал аркылуу чет тилдеринен кирген терминдердин базасында кыргыз терминологиялык системасын түзүү *принциптерине* токтолот: 1) орус же башка тилдерден терминдер “таза түрүндө” кабыл алынат; 2) жогорку булактардагы терминдер кыргыз тилинин фонетика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө ыңгайлаштырылат; 3) чет терминдер (*эскертүү*: бул - биздин термин) жарым-жартылай которулат; 4) чет терминдер которулбайт, болгону аларга кыргыз тилинин тиешелүү мүчөлөрү уланат; 5) чет терминдерди кыргыз тилине которгондо, ал терминдердин уңгу менен мүчөсүн так ажыратып, уңгусуна тийиштүү мүчөнү улоо. [17-21].

Илимпоздун аталган эмгегинде кыргыз тилинин терминологиялык системасынын булактары (төл - адабий, диалектилик лексика; тектеш түрк тилдерден, чет тилдер термин алуу), принциптери (төл сөздөрдү термин катары пайдалануу, унутулган терминдерди жандандыруу, тектеш жана чет тилдерден алуу), терминдин негизги касиеттери, ага коюлуу талаптар, терминологиялык сөздүк жаратуунун ыктары, сөз түркүмдөрүн которуунун жолдору жана кыргыз терминологиясынын тарыхы каралат.[Мусаев, 2020].

1. 2. САЯСИЙ ЛИНГВИСТИКА

Киришүү

XX кылымдын аягында лингвистика менен саясат таануунун кесилишинде жаңы лингвистикалык багыт - саясий лингвистика жаралып, анын изилдөө объекти, предмети, методологиясы, түшүнүк аппараты жана терминологиясы калыптанууда экендиги баяндалат.

Орус (совет) түрк жана кыргыз тил илимдеринде саясий терминдердин

изилденишине талапка жараша деңгелде назар салынып, анда козголгон пробемалар, жетишилген ийгиликтер жана көмүскөдө калган маселелерге көңүл бурулат.

Диссертацияда *саясат таануу терминдери* менен *саясий терминдер* толук синонимдер катары колдонулат.

1. 2. 1. Саясий лингвистика илимий дисциплина катары

Саясий лингвистика - лингвистика менен саясат таануунун кесилишинде жаралган салыштырмалуу жаңы лингвистикалык багыт. Ал прагмалингвистика, коммуникация жана когнитивдик лингвистика, этнология, социалдык психология, социология жана башка гуманитардык илимдердин жетишкендиктерин эсепке алат.

Саясий лингвистиканын предмети – саясий коммуникация. А.П. Чудиновдун ою боюнча: «Саясий лингвистикалык иликтөөнүн предмети – саясий коммуникация, б.а., коомдо ар кыл көз караштар жашап турган чакта коомдук ынтымакты иштеп чыгуу, социалдык-саясий чечимдерди негиздөө жана кабыл алуу үчүн бу же тиги идеяны жайылтууга, өлкөнүн атуулдарына эмоциялык таасир көрсөтүүгө, саясий аракеттерге үндөөгө багытталган кеп ишмердиги» [Чудинов, 2006: 4].

Бул илим салаасынын *негизги милдети* – тил, ойлом, коммуникация, саясий ишмердиктин жана коомдун саясий абалынын ортолорундагы көп кырдуу байланыштарын иликтөө, ал эми анын *негизги постулаты* – саясий тексттерди дискурстук аспектке изилдөө, б.а., ар бир конкреттүү текстти, учурдагы саясий шартты, тексттердин өз ара катнаштарын, өлкөнүн саясий турмушун эске алуу менен анализдөө. Аталган илимий багыт саясий ишмердиктин оптималдуу стратегиялары менен тактикаларын иштеп чырууга шарт түзөт саясий коммуникация маалымат берип гана тим болбойт, ал, баарыдан мурда, адресатка эмоциялык таасир берет, адам аң-сезиминдеги дүйнөнүн саясий картинасын өзгөртөт.

Саясий лингвистикага заманбап тил илиминин мультидисциплиналуулук

(башка илимдердин методдорун пайдалануу), антропоцентризм (адам, тилдик инсан), экспансионизм (лингвистикалык иликтөөлөрдүн аймагын кеңейтүү тенденциясы), функционализм (тилди кыймылда, дискурста иликтөө), экспланатордуулук (фактыларды сыпаттап тим болбой, аларды чечмелөө) касиеттери мүнөздүү. Саясий лингвистика саясий коммуникациянын башка чөйрөлөрдөгү коммуникациялардан айрымаларын далилдейт; саясий кептин жанрларын (лозунг, баракча, митингде сүйлөө; парламенттик полемика ж.б.) иликтейт; саясатчылардын, саясий партиялардын идиостилдик проблемаларын анализдейт; саясий коммуникациянын стратегияларын, тактикаларын, саясий тексттердин лексикасын жана фразеологиясын изилдейт; тилдин жана улуттук маданияттын алкагында саясий концепттерди, ар кыл мамлекеттердеги жана коомдук өнүгүүнүн ар кыл этаптарындагы саясий коммуникацияларды салыштырат.

Саясий лингвистиканын башаты Байыркы Греция жана Байыркы Рим риторикаларынан азыктанат. Кийин Батыш Европада жана Түндүк Америкада демократиянын өнүгүшү менен саясий лингвистикалык иликтөөлөр салттуу риториканын, стилистиканын алкагында жүргөн. Саясий лингвистика илимий багыт катары бир топ баскычтарды басып өттү. Саясий лингвистика XX к-дын экинчи жарымында гана өз алдынча илимий багыт катары калыптанып, анын башатында тилдин функциясын иликтеген филологдордон башка англис жазуучусу Жорж Оруэлл жана немис адабиятчысы Виктор Клемперер турган.

Жорж Оруэлл (1903-1950) «1984» аттуу анти-утопия романында «кош ой» принцибин жана «жаңы тил» сөздүгүн сыпаттаган, б.а., тоталитардык мамлекетте саясий бийликке жетүү жана аны кармап калуу максатында адам аң-сезимин кеп аркылуу манипуляциялоонун жолдорун конкреттүү мисалдарга таяна мүнөздөгөн. Жазуучу тилдин жардамы аркылуу «Согуш – бул тынчтык», «Эркиндик – бул кулчулук» жана «Билимсиздик – бул күч» сыяктуу оксюморондук лозунгдарды мамлекеттик идеологиянын негизине коюп, калпты кадыресе чындык катары көрсөтүүнү даана далилдеген. Жазуучунун көрөгөчтүгү советтик аскерлердин Афганистанга киришин «чектелген

контингент», согушту «интернационалдык жардам», Югославия менен Иракка каршы согушту америкалык лидерлер «демократияны орнотуу үчүн күрөш» дегенинен ачык байкалат.

Немис филологу Виктор Клемперер (1881-1960) 12 жыл бою «жаңы тил» феноменин байкап, герман фашизмдин коммуникациялык практикасы тууралуу «ЛТИ. Филологдун жазма китеби» (1947) аттуу эмгегин жаратат. ЛТИ кыскартуусу «Лингвистика Третьей империи» - деп чечмеленет. Бу же тигил айтымды тыюунун зарылдыгы жок, болгону аны тырмакчага алуу жетиштүү: «немис акыны» Гейне – бул немис да эмес, акын да эмес; «улуу илимпоз» Эйнштейн – ким экени белгисиз. Фашисттик пропаганда символика менен метафориканы, «жаңы» сөздөр менен идеяларды кеңири пайдаланып, «керексиз» сөздөр менен түшүнүктөргө тыюу салган.

Кийинчерээк коммунисттик жаңы тил иликтенип, анын соцлагердеги мыйзам ченемдүүлүктөрү ачылат. Ошону менен катар эле улуттук тоталитардык дискурстардын белгилери аныкталат: советтик дискурста сөздүн маанисин кардиналдуу өзгөртүп жиберген саясий аныктамалар чыйралган, мисалы, советтик жаңы тилде буржуазиялык//абстракттуу гуманизм – адамды сыйлоо эмес, ал адатта бийлөөчү тапка карата көрсөтүлгөн алсыз каршылык. Соцгуманизм таптык каршы элементтерге келишпес күрөшүүнү колдойт.

Тоталитардык дискурстун мүнөздүү белгилери: 1) пропагандалык ишмердикти борборлоштуруу; 2) абсолюттук акыйкатка доомат; 3) коомдук турмуштун бардык жагын идеологизациялоо; 4) лозунгдуулук; 5) каргоо-шилөө аркылуу басмырлоо; 8) пропагандалык триумфализм; 9) «өз – жат» антитезасын кескин ажыратуу; 10) проблеманы чечүүнүн «жөнөкөй – эң эле эффективдүү» жолун жайылтуу.

Саясий лингвистиканын кийинки өнүгүү этабындагы чет элдик адистер (Р. Водак, Д. Воттс, Т.А. ван Дейк, Дж. Лакофф, К. Хаккер, Д. Хан, Й. Хейзинга, Н. Хомский ж.б.) азыркы батыштагы демократиялык мамлекеттердеги коммуникациялык практиканы изилдешип, аларда коомдук аң-сезимди тилдин жардамы менен алдоонун айлакер ыктары колдонулуп жатканын далилдешти.

Франкфурт мектебинин сынчыл теориясынын илимпоздору (Т. Адорно, Г. Маркузе, М. Хоркхаймер) тарабынан жогоркудай фактылар, Экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки тоталитаризм, антидемократизм, улуттук шовинизмдин формалары терең иликтене баштады. XX кылымдын аягында чет элдик саясий лингвистикада жаңы багыт – социалдык бийлик коомдо өзүнүн бийлигин ишке ашырчу жолдорду иликтеген *сынчыл дискурс-анализ* жаралды.

Когнитивистиканын (адамдын менталдык процесстери: болмушту таанып-билүү, маалыматтарды өздөштүрүү, сактоо, кайрадан иштетүү, топторго ажыратуу, ишмердикти категориялаштыруу жана баалоо) жаралышы саясий лингвистиканын өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизди. Саясий лингвистика европалык жана америкалык лингвистикалык салттарда жаралса да, башка мамлекеттерге ыкчам тарап, алардын шарттарына жараша өрүш алууда. Интернет инсандар арасында жаңы катнаштарды, чексиз жандуу коомдук мамилелерди жаратты, ар кыл этникалык, саясий-социалдык айрымачылыктарга карабай, кызыкчылыктары, аракеттери, социомаданий багыттары бир топтун түзүлүшүнө алып келди. Ушундан улам басылма ММКлар электрондук ММКларга орун бошотууда. Саясий дүйнөнүн лингвоменталдык картинасы саясий концепттерден, менталдык талаадан, саясий дискурстун стереотиптеринен, баалуулуктарынан жана антибаалуулуктарынан турат [Чудинов 2009: 35-41].

Саясий тилди изилдөөгө совет доорунда жоон топ тилчилер кайрылышкан (Г. О. Винокур, С. И. Карцевский, Е. Д. Поливанов, А. М. Селищев, П. Я. Черных жана Р. О. Якобсон, Г. З. Апресян, Л. А. Введенская, Н. Н. Кохтев, В. Одинцов Ю. А. Бельчиков, В. Г. Костомаров, Д. Э. Розенталь, Г. Я. Солганик, П. Н. Денисов, С. Г. Капралова, А. Н. Кожин, Т. Б. Крючкова, М. В. Панов, И. Ф. Протченко ж.б.).

Азыркы орус саясий лингвистикасында 1) саясий лингвистиканын теориялык-методологиялык негиздери жана терминологиясы; 2) совет доорундагы «тоталитардык тилге» (саясий, философиялык, диний, этикалык чөйрөлөргө таандык советтик идеологемалар, «орус - советтик тили», бир нече

«диалекттер») азыркы саясий коммуникацияны каршы коюу; 3) саясат тилине нормалык жана лингвоэкологиялык талаптарды күчөтүү; 4) парламенттик дебаттар, митинг, саясий ушак, депутаттардын сөздөрү, ММК, телекөрсөтүү, шайлоо алдындагы полемика, саясий чатак, каршылык көрсөтүү, аналитикалык, аналитикалык-статистикалык, юмор, пас жанрларын тилдери; 5) белгилүү бир саясий лидерлердин, саясий багыттардын жана партиялардын идиостилдерин, алардын психологиялык, кептик жана саясий портреттерин, улуттук, коммунисттик көз караштарын ачуу; 6) кептик ритуалдарды, коммуникациялык ролдорду, манипуляциялардын стратегияларын, тактикаларын, социалдык теңсиздикти; 7) саясий коммуникациянын салттары, когнитивдик метафоралары; 8) ар кыл мамлекеттердин дискурстары заманбап методдор аркылуу иликтенүүдө.

Заманбап саясий лингвистиканын бирдиктүү теориялык базасы, методологиясы жана терминологиясы болбосо да, келечекте өзүнө тийиштүү түшүнүк аппараты жана терминологиясы жаралары шексиз. Алардын катары төмөнкү компоненттерден куралган: *саясий текст//дискурс, саясий //коммуникация, коммуникациянын саясий чөйрөсү жана деңгелдери, саясий лексика//фразеология, политема, идеологема, социологема, саясий кептин түрлөрү, саясий коммуникациянын стратегиясы жана түрлөрү, дүйнөнүн саясий картинасы*. Саясий метафоралардын функциялары (когнициялык, коммуникациялык, прагматикалык, эстетикалык) тилдик фактылар аркылуу далилдениши саясий лингвистикага кызыккандарга, изилдөөчүлөргө пайдалуу. Метафоралык моделдердин классификацияланышы, саясий текст менен нарротивдеги метафоралар, орус-америкалык параллель метафоралар когнитивдик-дискурстук жактан ишенимдүү даражада иликтенген. [Чудинов, 2006: 13-19].

Орус саясий лингвистикасы боюнча монографиялар, диссертациялык изилдөөлөр жаралып, А.Н.Баранов, Э.В.Будаев, А.П.Чудинов, О.И. Воробьева ж.б. илимпоздордун жогорку окуу жайлары үчүн жазылган окуу китептери чыкты.

1. 2. 2. Саясий лингвистиканын түшүнүк аппараты жана терминологиясы

Саясий коммуникация – саясий ишмердиктин катышуучуларынын пикир алышуу процесси. Азыр адистер маалыматтарды коддоштуруу, жөнөтүү жана кабыл боюнча биргелешкен ишмердикти коммуникация деп аташат. Коммуникацияда эки жак – адресат жана адресант катышат. Аталган процесс вербалдык жол – тил аркылуу жана вербалдык эмес жол (сүрөт, символ, ымдоо-жамдоо, поза ж.б.) жолдор менен ишке ашат.

Лингвистикалык адабияттарда «саясий дискурс», (Е.И. Шейгал, А.Н. Баранов), «коомдук саясий кеп» (Т.В.Юдина), «агитациялык-саясий кеп», «дүйнөнүн тилдик саясий картинасы» (А.П.Чудинов), «коомдук ойдун тили» (П.Н. Денисов), «саясий тил» (О.И. Воробьева) сыяктуу терминдер жашап келет. Саясий лингвистиканын түшүнүк аппаратынын корун кураган негизги терминдерди кароо зарыл.

Саясий тил – бул улуттук тилдин өзгөчө формасы эмес, ал болгону улуттук тилдин саясий чөйрөгө багытталган варианты. Бул чөйрөдө да талаш-тартыштуу маселелер көп. Саясий тилдин лингвистикалык статусу боюнча үч көз караш белгилүү: 1) саясий тил – саясий коммуникацияны (коомдук консенсусту, саясий жана коомдук саясий чечимдерди кабыл алууну жана негиздөөнү) тейлеген өзгөчө белгилер системасы [Баранов, Казакевич 1991:6]; 2) саясий лингвистиканын предмети – *идиосаясий дискурс* – саясий кыймыл-аракеттин бу же тиги субъектинин бир нерсе тууралуу кантип, кимге жана эмне жөнүндө айтуусунун өзгөчөлүгү [Паршин, 1999]; 3) саясий тилге форма эмес, өзгөчө маани мүнөздүү [Степанов 1997: 723]; 4) саясий дискурстун семиотикалык талаасын кураган белгилер – саясий тил [Шейгал, 2000: 30].

Саясий кеп – бул текст түзүү максатында тилди пайдалануу процесси (кеп ишмердиги). Демек, саясий кеп – бул жалпы элдик тилди саясий текст жаратуу үчүн пайдалануу. Саясий кептин өзгөчөлүгү анын мазмуну, тематикасы,

функциясы, идеологиялык шарты, стратегиясы жана тактикасы менен аныкталат. Кеп ишмердигинде адресант менен адресат катышкан чакта «саясий коммуникация» термини пайдаланылат. Саясий коммуникацияда турмуш-тиричилик же көркөм субъекттен айрымаланып, көбүнчө кеп ишмердигинин адресаты адам – белгилүү бир партиянын өкүлү катары турат. Саясий кептин жанрлары, пикир алышуу формалары калыптанууда.

Саясий тилдин стили – бул улуттук тилди пайдалануунун белгилүү саясатчыга, партияга же уюмга таандык кептик өзгөчөлүктөрү. Стилдик өзгөчөлүктөр бул же тиги тилдик каражаттарга артыкчылык берүү менен байланышат. Саясий лидердин кеби публикага арналгандыгы, расмийлиги жана жамаатчыл адресатка багытталгандыгы менен мүнөздөлөт. Саясий тилдин стилдик өзгөчөлүгү бу же тиги тилдик каражаттарга ыктагандыгына байланыштуу. Мисалы, М.С.Горбачев көпчүлүк пайдаланбаган китептик, теги чет сөздөрдү кошуп, абдан узак сүйлөсө, Б.Н.Ельцин кээде жаргонду пайдаланып, кыска сүйлөөгө аркеттенген. Либералдык дөөлөттөрдү баалаган орус саясатчылары (Б. Немцов, И. Хакамада, Е. Гайдар) өздөштүрүлгөн саясий терминдерге, улуттук-патриоттук күчтөрдүн өкүлдөрү салттуу орус атоолорго артыкчылык беришет.

Саясий дискурс. Саясий лингвистиканын маанилүү «дискурс» термини али бир аныктама ала элек. Иштин бардыгы анын ар кыл позициядан каралуусунда жатат. Ошентсе да биз дискурстун айрым аныктамаларына токтолобуз: *«Дискурс - это существенная составляющая социокультурного взаимодействия, характерные черты которого - интересы, цели и стили. Изменения и ограничения находят свое проявление в дискурсе в виде определенных тематических репертуаров»*. [Т.А. ван Дейк, Язык. Познание. Коммуникация, 2000: 53]; *«Политический дискурс представляет собой знаковое образование, имеющее два измерения - реальное и виртуальное, при этом в реальном измерении он понимается как текст в конкретной ситуации политического общения, а его виртуальное измерение включает вербальные и невербальные знаки, ориентированные на обслуживание сферы политической коммуникации,*

тезаурус прецедентных высказываний, а также модели типичных речевых действий и представление о типичных жанрах общения в данной сфере». [Шейгал, 2000:5].

Адатта дискурс төмөнкү компоненттерден турат: 1) катышуучулар, 2) хронотоп, 3) максаттар, 4) дөөлөттөр жана ачкыч концепт, 5) стратегиялар, 6) материалдар (тематика), 7) тийиштүү жанрлар түрмөгү, 8) прецеденттик тексттер, 9) дискурс формалары. Дискурстун бирдиги – кеп жанры, анткени ал башка тексттердей эле пикир алышуу кырдаалында ишке ашат [Карасик, 2002: 221]. Саясий дискурстун маргиналдык жана прототиптик түрлөрү да бар экендигин эстен чыгарбоо зарыл. [Шейгал, 2000: 388].

Кыскасы, дискурс + текст + кырдаал.

Саясий текст – бул саясий ишмердик кылган инсан тарабынан жаралган туунду. Саясий текст жанрдык жагынан ар кыл: оозеки (митингде, парламентте дискуссияга катышуу, партиянын съездинде доклад жасоо, саясий лидердин радио-, телеинтервьюсу ж.б.) жана жазма (газетадагы башкы же анализдик макала, баракча, саясий партиянын программасы ж.б.) формаларда ишке ашат. Анын мазмуну - партиянын, башка коомдук уюмдардын, мамлекеттик бийлик органдарынын жана мамлекеттик лидерлердин, социалдык жана экономикалык өнүгүүнү жактаган активисттердин ишмердиктерин чагылдыруу, максаты - белгилүү бир идеяларды жайылтуу аркылуу саясий кырдаалга, атуулдарга эмоциялык таасир этип, аларды саясий аракеттерге кызыктыруу. [Чудинов, 2009; 27-28]. Кээ бир илимпоздор саясий контекст, ситуациялык/эстралингвистикалык контекст, саясий дискурс, саясий нарратив терминдерин колдонулат.

Саясий лексика - жарандардын көбүнө түшүнүктүү жалпы колдонуудагы лексемалардын тематикалык биримдиги (карапайым, жаргондук, чет тил лексикасы жана кыскартылган татаал сөздөр). Саясат таануу терминологиясы, адатта, адистерге гана белгилүү, ал саясат таануу адистерине багытталган илимий жана кесиптик тексттерде гана кездешет. Саясий лексика саясат таануу терминологиясынын эсебинен байып турат. Кыскасы, саясий жагдайлар, саясатчылар саясий кепке жаңылык алып келип тургандыктан, саясий лексика

тил системасынын эң эле кыймылдуу катмарына айланат - лексемалар менен фразеологизмдердин жашоолору өзгөрөт, архаизмдер жаңырат, неологизмдер эскирет. Саясий коммуникацияда көркөм сөз каражаттары - стилистикалык фигуралар жана троптор кеңири пайдаланылат. Кыргызстанда эгемендик жылдары жаңы саясий лексика жаралды. Биз алардын айрымдарын гана мисалга тарталы: *тендербай, алтын тизме, «чала тигилген костюм», «дүмбүл демократия», көчө/уличная демократия(сы), кузгун, чөө, эркекче сүйлөшүү, маяни/майне, саясий эксперимент, элдик толкундоо (переворот), саткын, бажагейт, саясий бизнес, кара пиар, ишеним кат, борсеткачы, жасалма баатыр, улутчул, криминал, бандит, бардак, кнопкачы ж.б.*

Саясатчы, биринчиден, коомдун кадыресе мүчөсү катары, экинчиден, саясатты кесип кылган инсан катары «мазмун» түшүнүгүн жараткан логикалык ыкмаларды: *тактоо, карама-каршы коюу, салыштыруу, баалоо, аныктама, сыпаттоо, аргументация* ж.б. ой фигураларын жана формалдык логиканын мыйзамдарын – *окишоштук, карама-каршылык, үчүнчүсү болушу мүмкүн эмес, жеткиликтүү негиз* - кеңири пайдаланат.

Заманбап саясий коммуникацияда азыркы саясий кептин көркөмдүгү өсүп баратканы баарына маалым. Эгерде совет маалында саясий элитанын «өктөм милдетин» тексттин «саясий тууралыгы», анын мазмунунун бийлөөчү идеологияга, тилдик туюнтулуунун салттарына шайкеш келүүсү түзсө, постсоветтик доордо кептин көркөмдүгү алдыңкы планга чыкты. Ойду чагылдыруунун ачык жана чукул, күтүлбөгөн жолдору, натыйжалуу тил оюндары, стилдин өзгөчөлүгү көпчүлүк учурларда тексттин мазмунунун ачыктыгына жана саясий корректүүлүгүнө караганда алда канча баалуу.

Саясий коммуникациянын көркөм сөз каражаттары стилистикалык фигуралардан (анафора, эпифора, антитеза, градация, инверсия, эллипсис, парцелляция, үн катпоо (умолчание), фонетикалык, лексикалык, морфологиялык кайталоо, синтаксистик параллелизм, риторикалык кайрылуу, риторикалык суроо, полисиндетон, асиндетон) жана троптордон (метафора, метонимия, синекдоха, салыштыруу, эпитет) турат.

Саясий метонимиялар: *кнопкачы, борсетка, «чала тигилген костюм», «дүмбүл демократия», маяни/майне ж.б.* Жогоркудай көрүнүштөр кыргыз жериндеги саясий театр кубулган түркүн түстүү мозаика, сценарийи начар спектакль-шоу экендигин таамай тастыктап турат. Саясий кепте троптор (метафора, метонимия, синекдоха,) жана стилистикалык фигуралар (анафора, эпифора, оксиморон, парцелляция ж.б.) жыш жолугат.

Метафора – бул ойломдун өзгөчө түрү, тилдин адам ойлومунун аналогдук мүмкүнчүлүктөрү менен шартталган күнүмдүк жашоосу. Метафоралык образдар адамдын интеллект системасында жаралат, бул - адам ойлонгон жана кыймыл-аракет кылуучу схемалар.

Кыргызстанда заманбап социалдык-саясий кырдаал менен тыгыз байланышкан жана дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүнүн, улуттук менталдуулуктун маанилүү бөлүгү - метафоралык моделдердин системасы алыптанууда. Метафоралык модель - бул адамдардын аң-сезиминде жашаган жана/же жаралып жаткан түшүнүк чөйрөлөрдүн ортолорундагы катыштын «X – бул Y; X – Y» формуласы аркылуу ишке ашуу схемасы. Мисалдар: *саясий ишмердик – бул согуш, шайлоо кампаниясы – бул саякат, саясий ресурстар – бул акча.* Адатта метафоралык моделдерди дүйнөнүн карапайым тилдик сүрөтүнүн фрагменттери - фреймдер, ал эми кийинкилерди типтүү слоттор кураштырат.

Кыргыз саясий тилинде антропоморфтук (анатомия, физиология, оору, үй-бүлө ж.б), табиятморфтук (айбанат, өсүмдүк, жансыз табият), социоморфтук (согуш, театр, экономика, оюн, спорт), артефакттык (механизм, имарат, компьютер, инструмент, үй буюмдары) метафоралар системасы калыптанууда. *Саясий метафоралар: шайлоо – мал базар/саясий бизнес, X - революциянын бульдогу/бульдозёру, Y - дос-секретарь, депутат – элита/кнопка баскыч, X - Ашанын каша командасы, X - коркок аферист, АКС - борсеткачы, Жогорку Кеңеш – нотариус, Y – Ак үйдүн Сүмбүлдөрү, саясий ишмердик – бул согуш; шайлоо кампаниясы – бул саякат; саясий ресурстар – бул акча; Жогорку Кеңеш – бул базар; саясий партия – бул саясий бизнес ж.б.*

Метафора саясий коммуникацияда когнициялык, «көпүрөлүк» (адресант - > метафора > адресат), эстетикалык милдет аткарат.

Жалпылап айтканда, саясий лексика жана фразеология саясий терминдердин, жалпы адабий лексиканын жана диалектизмдердин жана чет тил сөздөрүнүн эсебинен байып турат жана алар шартка жараша өзгөрөт.

Саясий коммуникацияда стилистикалык фигуралар, троптор кеңири пайдаланылат.

Саясат таануу коомдук илимдердин бир салаасы катары XIX кылымдын аягында АКШда «Саясат илиминин мектебин» түзүү жөнүндө чечим кабыл алынгандан кийин өз статусун алган (Колумбия университети, 1980). СССРде XX кылымдын 80-жылдырындагы коомдук-саясий, экономикалык жана маданий окуялар саясат таануунун жаралышын шарттап, 1987-жылы гана аталган илим мыйзамдаштырылып, тийиштүү институттар түзүлгөн жана 1998-жылдан бери карай аталган илим жаатында илимий кадрларды даярдоо толук жолго коюла баштаган.

Республикада кийинки жылдары политолог, философ жана социологдордун кыргыз элинин саясий тарыхын, системасын, саясий элитасынын өзгөчөлүгүн иликтеген эмгектер жаралышы буга күбө.

Саясат таануу боюнча илимпоздор: М.Ш. Шеримкулов, Ж.С. Сааданбеков, М.Т. Артыкбаев, Ү. Чотонов, Ж.Ж. Жоробеков, Т.О. Ожукеева, К.Б. Бектурганов, А.А.Акунов, А. Д. Жуманалиев, Ө.Ж. Осмонов жана башкалар тарабынан кыргыз саясат таануусунун пайдубалы түзүлдү.

Кыргызстандын эгемендүүлүгү [Чотонов, 1995], улут/этнос аралык маселелер [Жоробеков, 1997], жаңы саясий элитанын күрөшү [Курманов, 1997], КМШны өнүктүрүү [Шеримкулов, 1998], президенттик башкаруу, закон чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигинин зарылдыгы [Жумалиев, Ожукеева, 1998], саясий турмуштагы коомдук пикир [Бектурганов, 1999], постсоветтик мамлекеттердеги саясий трансформация [Сааданбеков, 2000; Абильдаев, 2001; Галиева, 2007], мамлекеттик башкаруунун калыптануусу [Акунов, 2000], улуттук идеологиянын жаралышы [Нусупов, 2001], глобалдык коопсуздук

маселелери [Оморов, 2002; 2008], кыргызстандын саясий тарыхы [Жуманалиев, 2002], саясий маданият [Дононбаев. 2006], улуттар биримдиги [Мамбеталиева, 2009], маданият диалогу [Токтосунова, 2009] ар тараптан иликтенүүдө.

Жыйынтыктап айтканда, жогорку коомдук-саясий иликтөөлөргө методологиялык, теориялык, практикалык маселелерди чечмелөө, демократия, либерализация, плюрализм, рынок мамилелери өндүү темаларды өздөштүрүү жана саясий аң-сезимге белгилүү даражада таасир этүү мөнөздүү [Артыкбаев, 2009: 104-105].

Кыргыз тилинде саясий лингвистика боюнча тилчи К. Саматовдун 3 макаласы жарыкка чыккан. [2019; 2019; 2021].

II баптын жыйынтыктары

1. Коомдук-саясий лексика менен коомдук-саясий терминология байланышы ар түрдүүчө чечилүүдө: коомдук-саясий лексика – жалпы лексика +терминдер; коомдук-саясий лексика – коомдук-саясий маанидеги сөздөр + терминдер + терминдик айкаштар; коомдук-саясий лексика менен коомдук-саясий терминология ара байланышкан, бирок кесилишпеген системалар; коомдук-саясий лексика + потенциалдуу коомдук-саясий лексика; коомдук-саясий лексика + юридикалык, аскердик лексика; коомдук-саясий лексика + өндүрүшкө+ чарбага тийиштүү сөздөр; коомдук-саясий лексика + саясий экономияга, тарыхка, философияга, аскер ишине, маданиятка, искусствого, живописке, музыкага, адабиятка тийиштүү лексика; коомдук-саясий лексика – семемасында «коомдук», «саясий», «мамлекеттик», «социалдык» семалары бар тилдик бирдиктер.

2. Коомдук-саясий лексиканын курамы эки бөлүктөн турат (нагыз жана потенциалдуу), мобилдүүлүгү жагынан өтө ыкчам, кубулма келет, терминдик касиет алып, коомдук-саясий терминологияга өтөт, ал эми коомдук-саясий терминологиянын курамы эки компоненттен турат (адистер – жалпы эл билет), мобилдүүлүгү жагынан ыкчам, туруктуу, терминдик касиетин жоготуп, коомдук-саясий лексикага өтөт. Жогорку эки бирдиктин ар бири кадыресе

өзгөчөлүктөргө ээ жана бири-бирисиз жашай албаган тилдик категориялар. Аларды «коомдук-саясий» архисемасы байланыштырса, «лексикалык бирдик - термин» ажыратуучу сема бөлүп турат. Саясий дискурс юридикалык, масс-медиа, илимий, педагогикалык, рекламалык, диний, турмуш-тиричилик, көркөм, спорттук оюн, аскердик-согуштук дискурстар менен кесилишет.

3. Орус тил илимде саясий лексикага лингвистикалык, социолингвистикалык, психолингвистикалык, тектештирме, коммуникациялык, когнициялык, лексикографиялык, политологиялык, семантикалык, психологиялык, инструменттик, структуралык-баалоо, когнициялык, конструкциалисттик мамиле жасалып, саясий лексика менен терминологиянын заманбап маселелерин чагылдырган бир топ илимий эмгектер (монографиялар, диссертациялар, окуу куралдары, макалалар ж.б.) жаралууда.

4. Түрк тилдериндеги коомдук-саясий лексика системалуу иликтене элек, диссертациялык эмгектер жакталып жатканы менен, монографиялык эмгектер жок. Лексиканын аталган тармагын комплекстүүизилдеп, анын бирдиктерин системага салуу жана топторго бөлүү зарылдыгы күн тартибинде турат. Орхон-енисей жазма эстеликтеринен бери карай кыргыз тилинин коомдук-саясий лексикасы жалпы алтай/түрк, арап, иран, орус жана батыш европалык тилдерден кабыл алуу аркылуу байып отурган.

5. Октябрь революциясынан кийин кыргыз тилинде коомдук-саясий терминологиянын жаралышына катуу идеологиялык талап коюлуп, биполярдык дүйнө так ажыратууга, социализм идеяларын агитациялоого жана пропагандалоого аракеттер жасалган. Кыргыз лингвистикасында марксизм-ленинизм философиясынын, саясий экономиясынын (анын ичинде атеизм, укук таануу, партиянын тарыхынын) лексикасы жана терминологиясы ар тараптан иликтенген. Азыркы кыргыз тилинин саясий лексикасынын калыптануусу жана өнүгүүсү түрк тили менен салыштырылган.

6. Кыргыз тилинин терминологиясынын жалпы маселелери (К. Тыныстанов, Х.Карасаев, Ж. Шүкүров, Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаева, С.Ж. Мусаев), жеке

тармактары (Т.Назаралиев, А. Биялиев, А. Исабекова, В. Закирова, Г.Базаркулова, Г. А. Абдувалиева ж.б.) терең иликтенген.

7. XX кылымдын экинчи жарымында гана лингвистика менен саясат таануунун кесилишинде саясий лингвистика өз алдынча илимий багыт катары калыптанды жана заманбап саясий лингвистиканын бирдиктүү теориялык базасы, методологиясы жана терминологиясы болбосо да, келечектен үмүттөндүргөн өзүнө тийиштүү түшүнүк аппараты жана терминологиясы жаралууда. Саясий лингвистика ар кыл багыттарда өнүгүүдө (сынчыл дискурс-анализ, саясий дискурстун контент-анализи, саясий дискусту риторикалык талдоо, нарративдик анализ, когнициялык ж.б.).

8. Саясий коммуникациянын категориялары (термин, терминология, термин системасы, лексика, дискурс, текст, тил, кеп, стиль, контекст, вербалдык, бейвербал ж.б.) такталууда. Саясий коммуникациянын көркөм сөз каражаттары (анафора, эпифора, антитеза, градация, инверсия, эллипсис, парцелляция, үн катпоо (умолчание), фонетикалык, лексикалык, морфологиялык кайталоо, синтаксистик параллелизм, риторикалык кайрылуу, риторикалык суроо, полисиндетон, асиндетон) жана троптору (метафора, метонимия, синекдоха, салыштыруу, эпитет) өнүгүүдө.

9. XX кылымдын аягында Кыргызстанда саясат таануу жаралып, кыргыз элинин эгемендүүлүгү, улут/этнос аралык маселелер, жаңы саясий элитанын күрөшү, КМШны өнүктүрүү, президенттик башкаруу, закон чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигинин зарылдыгы, саясий турмуштагы коомдук пикир, постсоветтик мамлекеттердеги саясий трансформация, мамлекеттик башкаруунун калыптануусу, улуттук идеологиянын жаралышы, глобалдык коопсуздук маселелери, Кыргызстандын саясий тарыхы, саясий маданият, улуттар биримдиги, маданият диалогу маселелери иликтенүүдө.

II БАП

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ САЯСИЙ ТЕРМИНДЕРДИ ИЗИЛДӨӨНҮН БУЛАКТАРЫ, ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ ЖАНА МЕТОДДОРУ

Киришүү

Бул баптын биринчи бөлүмүндө изилдөөнүн маалымат булактары, теориялык негиздери жана изилдөө методдору жөнүндө сөз жүрүп, тема түз жана маселелер такталат.

Аткарылган иш терминология жаатында болгондуктан, экинчи бөлүмдө төмөнкү маселелер каралат:

- ✓ термин жана терминология;
- ✓ термин(ология) жана номен(клатура);
- ✓ терминология жана терминосистема;
- ✓ терминдердеги полисемия, омонимия жана синонимия.

Жогорку маселелер жөнүндөгү жаңы илимий концепцияларга саресеп салынат жана иштин проблемасын чечүүгө өбөлгө түзүүчү илимий эмгектерден кеңири цитаталар алынат.

Коомдук-саясий лексиканын жана коомдук-саясий терминологиянын өз ара байланышы азыркыга чейин бир жактуу чечилбей келгендиктен, ал маселелерге кеңири көңүл бурулуп, талаштуу ойлордон ишке зарыл пикирлерге таяныч жасалат.

Саясат термининин семантикалык талаасынын доминанталык белгилери демейде *мамлекет*, *бийлик* жана *идеология* гиперсемаларына негизделгендиктен, *саясат* термини политологиянын жана саясий лингвистиканын негизги концепти катары саналат. Ошондуктан «*политика*» лексемасына жасалган тарыхый-этимологиялык илик политология жана саясий лингвистика жаатындагы бир топ жагдайлардын сырын ачууга жардам берет. Саясий терминдердин терминологиялык сөздүктөрдөгү сандык катышы - алардын калыптануу жолунда экендигинин далили.

2. 1. Изилдөөнүн материалдары, теориялык негиздери жана методдору

2. 1. 1. Изилдөөнүн материалдары

Түрк элдеринин саясий лексикасы жана терминологиясы Орхон-Эне-Сай жазууларынын маалында жаралуу жолуна түшкөн. Буга С.Е.Маловдун «Памятники древнетюркской письменности» [Малов, 1959] эмгегинде *äl* «народ», «государство», *балык* «город», *баш* «глава, начальник», *башчы* «руководитель, предводитель», *bitig* «письмо», *будун* «народ», *буірук* «приказный (важный чин)», *жалабач* «вестник, посол», *jarлык* «приказ», каган «правитель», *таркан* «титул» ж.б. [87-106] лексемалар күбө.

Коомдук-саясий лексиканын бирдиктери «Памятники древнетюркской письменности Тувы» [1963] жана «Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII в.» [1971] аттуу эмгектерде да катталган: 1) *эл* «государство», *элчи* «посланник» ж.б.; 2) *ил*, *äl* «государство, народ, племя», *улус* «народ, страна», *төрү* «власть», *бай* «богач, богатый», *каган* «хан, каган, правитель», *кул* «раб», *сү* «войско», *будун* «народ», *йурт* «страна, родина» ж.б.

Кыргыз тилиндеги «Орхон-Эне-Сай тексттери» [1982], «Байыркы орток түрк адабияты: Байыркы доор жана орто кылымдар мезгили» [1996], түрк тилиндеги «Eski türk yazıtları» [1994], А.С. Аманжоловдун «История и теория древнетюркского письма» [2003] аттуу эмгектер өз ара салыштырылды.

М.Кашгари «Дивану лугати-ат турк» сөздүгүнүн өзбек [1967], орус [1997] жана кыргыз тилиндеги [2011-2014) котормолору кеңири пайдаланылды.

Орус тилине которгон З.-А. М. Ауэзова жеке жана коомдук статуса – 22, кул жана кызматкерлерге – 11, уруулук билермандар, титулдар жана рангдар – 21, ардак титулдарга – 24, башкаруучу, анын сарайы, мамлекеттик иштерге – 31, мыйзам жана укук – 24, белек жана коноктор – 13, өкүл жана жол көрсөткүч – 12, кызмат кылуу жана баш тартууга – 28, ынтымак жана тынчтык – 22 лексема (терминдер) тийиштүү экендигин белгилейт (1230-1233).

Биз алардын айрымдарын гана мисалга алалы: *бäk* «правитель», *йавгу* «кагандан эки даража төмөн турган наам», *таркан* «оо улуу урматтуум», *тархän* «башкаруучу», *кулдаш* «жолдош», *хän* «падышалардын улуусу», *бугра кара*

хаган «Караханиддер династиясынын алгачкы өкүлдөрүнүн бири», *сукман* «аскердик ардактуу титул», *буйрук* «буйрук берүүчү», *ил* «башкаруучунун жери», *йарлыг* «султандын буйругу», *сармаш болди* «эл тополоң кылды», *тамга* «мөөр», анд «ант», *бирт* «кулдун ээсине төлөгөн салыгы», *кизил* «айыпталган адам», тавар «байлык» ж.б.

Жусуп Баласагындын «Kutadgu bilig» дастанынын оригиналынан [1991], тийиштүү материалдар алынып, алар орус жана кыргыз тилдериндеги котормолору менен салыштырылды.

Алтын Ордо (XIII-XIV кк.) маалындагы коомдук-саясий лексика Кутбнын «Хосроу жана Ширин» (1342), Хорезминин «Мухаббатнаме» (1353), Саиф Сараинин «Гулистан бит-турки» (1391), Махмуда бине Гали Булгаринин «Нахжел фарadis» (1358)] жазма эстеликтеринде белгилүү даражада чагылдырылган.

14-кылымга таандык «Ат-тухва» [Изысканный дар «Ат-Тухва», 1978] аттуу трактатта *ил* «страна», *дәүләт* «государство», *хаким* «правитель», «судья», *ханлык* «ханство», *малик* «царь» ж.б. сөздөр кездешет.

Бабурдун «Бабур-наме» китебинде (XV-XVI кк.) *мирза*, *бек*, *хан*, *султан*, *шах*, *биким*, *шейх*, *тархан*, *эмир*, *ханум*, *ханзаде*, *ханике*, *вазир*, *падишах*, *кази* ж.б. титулдар, наамдар жыш жолугат. *мирза/мурза/мырза* (*mir* < араб. «князь» и *zada* < перс. «сын»; *amir zada* → букв. «сын господина») титулу Алтын Ордодо жана Крым хандыгында ак сөөк уруулардын өкүлдөрүнө берилген. Эгерде аталган лексема энчилүү аттан мурун келсе, *мырза* «господин», андан кийин келсе, наам семасын туюнткан. Аталган эмгекте *мырза* термини «белгилүү бир аймактын башкаруучусунун/жогорку бийлик ээсинин титулу – ак сөөктөрдүн жалпы аты» семаларын камтыган.

Хан/султан титулдары да «башкаруучу» жана «принц» маанилеринде кездешет. *Ханике* «принц, кандын уулу», *биким*, *ханум*, *султан* терминдери аялдардын ак сөөктөргө таандык экендигин чагылдырган. Канга баш ийген анча чоң эмес аймактардын белгилүү мырзайымдары *шах/эмир/бек* эпитеттери аркылуу сыпатталган. Ошентип, Бабурдун маалында *султан*, *эмир*, *бек*, *мирза*

жана *шах* лексемалары жогорку башкаруучулардын титулдарын туюнткан эмес. [Абдыкадырова, 2022: 144-151].

Куман тилине тиешелүү Кодекс Куманикус (лат. *Codex Cumanicus*) орто кылым сөздүгүндө да саясий титулдар, кызматтар жана аларды коштогон терминдер белгилүү даражада камтылган: *qan* «хан», *soltan* (< араб.) «султан», *beg* «бег, бек», *beu* «бей», *seribası* «полководец, командующий войском», *elci* «посланник», *yarguci* «судья (лат. *potestas*, перс. *sana* < араб. *sahna* «prefect»», *seriyat* (< араб. *sar'iyuah* «исламский закон»), «судья» (лат. *consul*, перс. *qadi* (кади), *bogavul* / *bogawul* «слуга в суде, судебный служитель» (лат. *placarius*, перс. *tatawul*) < mong. *buqawul* (см.ниже), *atlu kisi* «конный воин», *qan qatuni* «жена хана, ханша», *evdegi* / *ewdegi* ерси «служанка», *tilmac* «переводчик (толмач)» ж.б. [Источник: <http://odnapllyazyk.narod.ru/polovtzy.htm>].

«Документы на половецком языке XVI в.» аттуу эмгекте казнја «казна», шаһар [шähär] «город»; улус «округ, район»; келиш «договор», хала «столица»; меджлис «собрание», k'ierman «город»; јасах «налог»; zindan [зындан] «тюрьма, темница» ж.б. [Документы на половецком языке XVI в.: (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины)/АН СССР, Отд. истории; Транскрипция, пер., предисл., введ., грамм. comment. и глоссарий Т.И. Грунина; Под ред. Э.В. Севортыяна; Статья Я.Р. Дашкевича. Contributor(s): Дашкевич, Я.Р. Грунин, Т.И [пер., предисл., comment.] Севортыян, Э.В [ред.] Академия наук СССР. Отделение истории Material type: Book Series: Памятники письменности Востока; Publication details: Москва: Наука. Гл. ред. вост. лит., 1967. Description: 430 с.; 22 см: 104–105)].

Л.З.Будаговдун «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (1869-1871) аттуу сөздүгүндө да бир топ коомдук-саясий лексикалык бирдиктердин (администрациялык, саясий, укуктук, экономикалык, эл аралык, дипломатиялык ж.б.) этимологиясы каралат жана тийиштүү адабияттарга шилтеме жасалат. Бул касиет белгилүү даражада эмгекке түшүндүрмө, этимологиялык жана энциклопедиялык мүнөз берет: *казы//кады* «судья» (духовный); *казыят* «звание, обязанность судьи»; *кабале* «акт продажи или покупки», *мал* «имущество,

богатство, товар, денги»; *факых* «законовед», *найб* «насмесник»; *бага* «тиран», *хаким* «суд, закон», танук «свидетель» ж.б.

В.В. Радловдун «Опыт словаря тюркских наречий» аттуу 4 томдугунда (1998-2011) коомдук-саясий лексиканын жоон тобу камтылган.

Э.В. Севортян тарабынан түзүлгөн «Этимологический словарь тюркских языков» [1974-2003] аттуу лексикографиялык эмгекте бай материалдардын негизинде түрк тилдериндеги коомдук-саясий лексика этимологиясы такталат: *аймак* «народ», *аакжа* «деньги», *атаман* «атаман», *ейе* «хозяин», *ий* «имущество», *шилчи* «посол», *баатыр* «герой», *бек* «бек», *биби* «госпожа», *геңеш* «совет», *жар* «клич», *кума* «ноложница», *кунчук* «принцесса», *маадыр* «герой», *малай* «работник, батрак, поденщик», *ниг* «начальник» ж.б.

Автордук жамаат тарабынан түзүлгөн «Сравнительно-историческая грамматика [«Лексика» 2-е изд., доп. М.: 2001. – 822: 707-711] аттуу эмгектин тийиштүү бөлүмдөрүндөгү материалдар пайдаланылды.

К.К. Юдахиндин капиталдуу эмгеги – «Киргизско-русский словарь» (М.: Сов. энциклопедия, 1965) аттуу сөздүгүндөгү тилдик материалдар пайдаланылды.

Түрк, анын ичинде кыргыз тилиндеги материалдар тунгус-манчжур жана монгол тилдеринин төмөнкү сөздүктөрү илимий иликтөөлөргө салыштырылды: «Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков» (Т. I-II. - Л.: Наука, 1975 – 1977», Г.Д. Санжеев, М.Н., Орловская, З.В. Шевернина тарабынан жарыкка чыккан «Этимологический словарь монгольских языков (в 3 т. 2015 - 2018) аттуу сөздүктөрү. Мисалы: *qayap* - халх., бур., даг., мнгр. хāн, калм. хаан хан, царь, монарх. ◇ ← Др.-тюрк. *qayap* каган, верховный правитель. [3.19]. *Qan* см. *qayap*. ◇ ← (?) Тюрк.: др.-тюрк. *qan xan*, предводитель, правитель, повелитель. В монгольских языках встречается в виде первого компонента сложных топонимов типа *qan kentei* Кентей (название горы в МНР), кроме того, необходимо иметь в виду наличие в бурятской мифологии хад (←* *qad*, мн.ч. от *qan* без долготы гласного -а-) хаты (особые духи-хозяева местностей) [3. 29]; уезд, помощник уездного начальника [ССТМЯ, 1.461]. *Begi* - беги'

(древнемонгольский титул принцесс). Это исконное монгольское слово этимологически связано с др.-уйг. *bäg* князь, господин и современным, например, кирг. *бек бек* (феодалный властитель ниже хана). Оно ничего общего не имеет с *beki* 2 (о разыскании Б.Я. Владимирцова см. ниже под этим словом); ср. *begeji*. [1.82]. *Gasar* - бур. *gahap* выдающийся, незаурядный; очень, весьма (о положительном качестве). [2.22]. *Sarai* - калм. сара, сэрэ сарай. ◇ ← (?) Рус. сарай, но ср. тюрк.: кирг. сарай (см. *sarabči*). [3.90] [ССТМЯ, 2. 64]. *Ordu* - орд. урду, калм. орд см. *ordun*; халх. орд месторождение полезных ископаемых; зона созвездий; нора грызунов с припасами на зиму. ◇ ← Тюрк.: др.-тюрк. *ordu* ставка, дворец хана; норы грызунов и других животных. ◇ → Маньчж. *ordo* круглая царская палатка; дворец. [2.214] [ССТМЯ, 2.23].

«Древнетюркский словарь» [1969] аттуу лексикографиялык туундуда төмөнкү саясий терминдер жолугат: *эл* «племенной союз, народ, государство» (169), *эл буга/эл темур* «народ» (169), *эл билге катун* «мудрая-вельможная дама» (169), *каган* «верховный правитель» (169), *билге каган* «мудрый верховный правитель» (99), *бөгү каган* «мудрец-верховный правитель» (116), *бумун каган* «верховный правитель» (124), *инял каган* «верховный правитель» (209), *элтәриш каган* «верховный правитель» (171), *күл билге каган* «зола-мудрый верховный каган» (323), *каракаган каган* «одолевающий верховный правитель» (420), *кара кан* «северный хан» (424), *йавлагар* «правитель» (225), *бег* «князь» (91), *унял* «титул, кызмат» ж.б. Колдо бар материалдарга таянсак, *эл башы* «башкы», «айласыз», «акылман», «жолборс», «буура», «күл», *бек* «арстан», «жолборс», «бука», «таш», «темир», *тектүүлөр* «жогорку, тектүү, акылман», «жогорку тектүү», *тегиндер* «принцтер» «баатыр», «илбирс», «күмүш», «алтын кулун», «кулун акылман» ж.б. эпитеттер аркылуу сыпатталганын көрөбүз.

Жалпылап айтканда, аталган сөздүккө коомдук-юридикалык – 112, экономикалык – 19, аскердик – 24, атрибуттук -72 лексема кирген. [Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика: 2-е изд., доп. М.: 2001. – 822: 707-715]. Кыскасы, байыркы жана орто кылымдарда түрк элдеринин мамлекеттик түзүлүшү кадыресе системага айлангандыгын тарыхый

эстеликтер далилдеп турат.

К.К. Юдахиндин «Киргизско-русский словарь» [1965] аттуу фундаменталдуу сөздүгүндө бир топ коомдук-саясий лексикалык бирдиктер камтылган: *аким* - 1) «властитель, правитель, владыка, повелитель» (при царской власти); 2) *южн. ист.* «уездный начальник»; 3) *южн. ист.* «начальник области, округа» (во времена Кокандского ханства); *аталык* - 1) «отцовство, отцовское право»; 2) *уст.* «шефтик»; мамлекет «государство»; *бек* - 1. *ист.* «бек» (феодалный властитель, ниже хана); *бий* – *ист.* «бий» (киргизский судья); *манап* - 1) *ист. сев.* «представитель верхушки киргизской феодальной родовой знати»; *саясат* «политика», *саясатчы* «политик» ж.у.с.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө да коомдук-саясий тарыхый лексикага белгилүү даражада орун бөлүнгөн [2019].

«Манас» энциклопедиясында [1995; 2015] коомдук-саясий лексикалык элементтер эпостогу фактылар аркылуу далилденет: *ажо* – Эне-Сай кыргыздардын 840-жж. башкаруучусу, Ажо Манастын прототиби катары да каралат (2015: 54); *кан* – башкаруучу, жол башчы, титул; синонимдер – *падыша*, *төрө* (2015: 395) ж.б

Профессор Г.Т. Жаманкулованын «Кыргыздардын жана кыргыз жазуусунун тарыхы (*байыркы замандан б.з X чейин*) аттуу монографиясынын «Енисей кыргыздары VII-X кылымдарда» бөлүмүндө [I, 2014] Рашид ад Диндин, В.В.Бартольддун, Л.Н.Гумилевдин, А.Н.Бернштамдын, Ю.С.Худяковдун, Н.А.Аристовдун Т.А.Бертагаевдин ж.б. тарыхчы, тилчи илимпоздордун эмгектерине таянуу менен, кыргыз ажосу, анын ордосу, кыргыздардын дини, мыйзамдары, «ажо», «каган», «кан», «инал», «шаньюй», «бег», «бектер», «эштер», «эл» (ак сөөктөрдүн саясий бирикмеси), «кара будун», «кул», «күң», «элтебер», «кешик//жасак//умаи бий» саясий терминдери тууралуу кеңири сөз жүрөт. [238-267].

В.В. Бартольд (1869-1930) «Туркестан до и после Монгольского нашествия» [1996] аттуу тарыхый очеркинде кыргыздарды *ажо* титулуна ээ жеке башкаруучу бийлегендиги, (183; 191), алар саясий жактан *эльтеберлиг будун*

жана каганлыг бодун болуп эки бөлүнгөндүгү жана булардын акыркысы биринчисинен жогору тургандыгы (185) жана алардын туусу жашыл экендиги (199) тууралуу саясий материалдарды чечмелейт.

А.Н. Бернштамдын (1910-1956) «История кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до монгольского нашествия» [1997] аттуу тарыхый эмгегинде кыргыз элинин саясий түзүлүшү жөнүндө бир топ маалыматтар бар.

А. А Аристовдун (1847-1910) «Труды по истории и этническому составу тюркских племен» [2003], «Усуны и кыргызы или кара кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии» [2001] аттуу эмгектеринде да кыргыз элинин байыркы жана кийинки доорлордогу коомдук-саясий жана укуктук абалын чагылдырган терминдер кезигет.

«История Киргизской ССР (с древнейших времен до середины XIX в.» [1984] аттуу эмгекте байыркы түрк мамлекеттеринде VI кылымдын 80-жылдарына башкаруучу аристократиянын 25тен ашык кызмат номенден турган иерархиялык система калыптанган: *каган*, *буюруки* «совещательный орган», *хатун* «женский титул», *оң//сол канат* (түрктөрдүн мамлекети согуштук жана администрациялык жактан оң//сол канаттарга бөлүнгөн), *жабгу* (оң//сол жабгулар), *шад* «кагандан кийинки экинчи администрациялык жак», *эльтебер* «чоң уруулук шериктештиктердин башчысы, булар кагандын уруусунан башка уруулардан тандалып алынган», *тархан* «жогорку аскердик кызмат», *тутук* «баш ийген элдерде, урууларда фискалдык милдет аткарган жак», *ярган* «сот», бег «уруунун башчысы» ж.б.

Коомдук түзүлүштө атчан жоокерлер, *бодун* «карапайым эл», *кул*, *харадж* «жер салыгы», *тума* «аскерлерлерге өмүр бою берилүүчү жөлөк пул» [259-262].

Караханид мамлекетинде (11-13-кк.) өкмөт 3 милдет аткарган: каржы (өз элин тоноо), согуш (жоокерлерди даярдыкта кармоо) жана бардык буйруктарды аткартуу. Бодун «эл» да 3 катмардан турган: *байлар*, *орта* «тың оокаттуулар» жана *чыгайлар* «кедейлер». Мындан башка да бир топ саясий терминдер жана номендер жолугат: *агычы* «жибек кийимдерди сактоочу», *бирук* «конокторду

кабыл алуучулардын башчысы», *битигчи* «писарь», *ылымга* «катчы», *раят* «күнкорлор», *аййары* «тентимиштер», *беги* «башкаруучулар», *каган* «кандардын каны», *бергак* «сарай», *диван* «канцелярия; ал төмөнкү кызматтардан турган: вазир, казына, тышкы иштер, гвардия, почта башчылары; жергиликтүү башчыларды, казынанын кириш/чыгышын байкоо кызматынын башчылары, базарларды, кол өнөрчүлөрдүн продукцияларын, динди бузгандарды, сотторду көзөмөлдөөчүлөр), *улуз хаджиб* «башкы хаджиб», *таян* «хаджиб», *югруш* «кандан кийинки кызматтык чин», *черик* «жоокер», *чабуш* «кенже офицер», *хайл башы* «атчан жоокерлердин башчысы», *ялавач* «элчи», *имга* «салыкчы, казначей», *эл* «народ – администрациялык бирдик», *вилайет* «область, провинция», *аксакал*, *көкчин сакал* «айыл башчы», *чубан* «айыл башчынын жардамчысы», *раис* «билермандар дайындаган шаар башчы». [308-319].

Б.И. Бوروبашовдун «История государства и права Кыргызской Республики» [2015] аттуу окуу китебинде кыргыз элинин байыркы замандан 19-к-дын башына чейинки турмушунун ар кыл жактарын, анын ичинде социалдык-саясий түзүлүшүн, укуктук өзгөчөлүктөрүн чагылдырган номендер, терминдер сыпатталат.

Ө.Ж. Осмоновдун «Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин)» [2022], Ж. С. Бактыгулов менен Ж. К. Момбекованын «История кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до наших дней» [2001] аттуу жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептеринде да саясий терминдер кеңири пайдаланылган.

2. 1. 2. Изилдөөнүн теориялык негиздери

Диссертациянын теориялык-методологиялык базасын 1) жалпы тил илиминин, тарыхый/заманбап лексикологиянын, семасиологиянын негизги жоболорун иштеп чыккан белгилүү тилчилердин (В.В.Виноградов, Н.И.Толстой, О.Н.Трубачев, А.А.Уфимцева, Н.Д.Арутюнова, В.Г. Гак, Л.М. Васильев, Н.Г. Комлев, М.В. Никитин, Ю.Н. Караулов, В.Н. Телия, Дж. Лакофф, Д.Н. Шмелев, Э.Р. Тенишев, А.Т Кайдаров, Б.Ө.Орузбаева, К.М. Мусаев, А.М. Кузнецов,

С.Ж.Мусаев ж.б.); 2) саясий лексика жана терминология жаатындагы илимпоздордун (А. В. Загребельный, Г.А. Заварзина, М. А.Крундышев, А. В.Ермакова, Е. В.Курасова, Н. М.Лейберова, Л. А.Мурадова, О.Н. Паршина, Ю. В.Трофимова, Г. У.Алеева, А. В.Ермакова ж.б.); 3) саясий лингвистика жаатындагы илимпоздордун (А.П. Чудинов, Е.И. Шейгал, Э.В. Будаев, О. И.Воробьева ж.б.); 4) белгилүү терминологдордун (О.С. Ахманова, Д.С. Лотте, Б.Н. Головин, А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева, В.П. Даниленко, С.В. Гринев-Гриневиц, В.М. Лейчик, В.А. Татаринев, С.Д. Шелов, С.Ж.Мусаев ж.б.) эмгектери түздү.

Изилдөөнүн объекти – кыргыз тилинин (байыркы, орто кылымдардагы жана эгемендүүлүк мезгилиндеги) саясий терминологиясы.

Изилдөөнүн предмети - кыргыз тилинин саясий терминологиясынын калыптануу жана өнүгүү процесси, ошондой эле анын тематикалык топторго бөлүнүшү.

2. 1. 3. Изилдөөнүн методдору

Саясий тилди изилдеген илимий эмгектер төмөнкү илимий методдор аркылуу ишке ашып жаткандыгын белгилеп коюу зарыл. Тектештирме-тарыхый, психоллингвистикалык, коммуникациялык, когнициялык/концепттик, социоллингвистикалык, эмоциялык-баалагыч, структура-семантикалык, диахрондук, функциялык-стилистикалык, салыштырма, психологиялык, полипарадигмалык методдордун негизинде илимий иликтөөлөр арбын.

Биз илимий иликтөөбүздү төмөнкү методдор аркылуу ишке ашырдык.

1. *Диалектикалык метод*: бул метод материянын биринчилигин жана аны аңдап билүүнүн мүмкүндүгүн таанып, жаратылыш жана социалдык кубулуштарды өнүгүүдө, өз ара байланышта карайт жана башка методдордун негизинде жатат. Диалектикалык метод историзм, форма менен мазмундун өз ара байланышы, системалуу мамиле жана жалпы менен жекенин шайкештиги принциптери аркылуу конкреттешет.

2. *Контексттик анализ*: контекст коомдук-саясий лексикага//терминге

таасир этет. Саясий текстте термин синтетикалык касиетке ээ, б.а., ал тилдик негиз менен терминологиялык мааниден куралат. Атайын лексиканын курамы бир түрдүү эмес, ал адатта терминология, номенклатура жана кесиптик лексикадан турат. Профессионализмдер образдуу болгондуктан, илимий терминдердин дублеттери катары саналат, ал эми номенклатура конкреттүү объекттердин аттары болуу менен, илимий терминологияны коштоп жүрөт.

3. *Компоненттик анализ*: Семасиологиялык жактан сөз лексема менен семеманын биримдигинен куралат, ал эми эпидигматикалык жактан полисемант болгондуктан, семема архисема, дифференциалдык жана потенциалдык семалардан турат. [Н.И.Толстой, В.Г. Гак, Л.А. Новиков, Э.В. Кузнецова].

4. *Лексикографиялык метод*: саясий лексиканы түшүндүрмө сөздүктөрдө чагылдыруу жана ага уңгулаш маселелерди иликтөө [Голованевский 1989; Сковородников 1998, Лобков 1984, Кашаева 1989, Скляревская 1997, Борисова 1997].

5. *Лингвистикалык метод*: саясий лексиканын курамын сыпаттоо, аны тематикалык, семантикалык, сөз жасоо, стилистикалык (баалоо) топторго бөлүүнүн принциптерин ажыратуу [Протченко 1968; Амаду 1981; Лейберова 1984; Якубовская 1986; Тимошенко 1987; Жданова 1996; Москович 1998; Воробьева 2000; Ошеева 2004; Кутенева 2008].

6. *Салыштырма–тарыхый метод* - тектеш тилдерги саясий терминдерди диахрондук жана синхрондук аспектиге өз ара салыштырып, аларды алардын жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана айрымачылыктарын ачат.

7. *Лексика-семантикалык топ*: Тилдеги сөздөрдүн топторунун ар бири белгилүү бир системаны курагандыктан, сөз маанилери ушул системанын алкагында бир нече факторлорго көз каранды: «*Значение слова определяется не только соответствием его тому понятию, которое выражается с помощью этого слова ...; оно зависит от свойства той части речи, той грамматической категории, к которой принадлежит слово, от общественно осознанных отстоявшихся контекстов его употребления, от семантического соотношения этого слова с синонимами и вообще с близкими по значениям и оттенкам*

словами, от экспрессивной и стилистической окраски слова» [Виноградов, 1977.165].

Сөз эки бөлүктүн ажырагыс биримдигинен турат: «С л о в о ... в семасиологическом аспекте является единством л е к с е м ы и с е м е м ы. В плане выражения слово – л е к с е м ы, в плане содержания – с е м е м а» [Толстой, 1997: 46]. Семема - иерархиялык жактан уюшулган категория: «Семантема обладает иерархической организованностью и включает «а р х и с е м ы» (общие семы родового значения), дифференцирующие семы видового значения и потенциальные семы, отражающие побочные характеристики обозначаемого объекта» [Гак, 1972: 371]

Изилдөөнүн теориялык концепциясынын маанилүү бөлүгү - тилдин лексикалык системасында сөздөрдү топторго (тематикалык топ – ТТ; лексика-семантикалык топ - ЛСТ) ажыратуу.

Ф.П. Филин: «сөздөрдүн лексика-семантикалык байланыштарга эмес, предметтердин жана кубулуштардын өздөрүнүн классификацияларына негизделген топтору тематикалык сөздүк топторду түзүшү мүмкүн» - десе [Филин, 1957: 526], жогорку илимпозду А.А. Уфимцева сөздөр аркылуу чагылдырган предметтердин жана процесстердин окшоштук же жалпылык функцияларынын негизинде сөздөрдүн топтук бирикмелери - предметтик топтор жаралат - деген пикири менен колдогон [Уфимцева, 1962: 133].

Л.М.Васильевдин ою төмөнкүдөй: «На наш взгляд, термином ЛСГ можно обозначать любой семантический класс слов (лексем), объединенных хотя бы одной общей лексической парадигматической семой (или хотя бы одним общим семантическим множителем). К тематическим же группам следует относить лишь такие классы слов, которые объединяются одной и той же типовой ситуацией или одной темой (ср. такие темы, как «транспорт», «спорт», «магазин», «театр» и под.), но общая идентифицирующая (ядерная) сема для них не обязательна». [Васильев, 1971: 110].

А.В. Загребельный изилдөөсүндө тематикалык мамилени пайдаланып, өз оюн төмөнкүдөй улантат: «Выбор данного подхода всецело обусловлен самим

предметом исследования. Лексемы общественно-политической сферы объединяются в различные лексические группировки и подмножества согласно тематической общности соответствующих (именуемых данными лексемами) экстралингвистических коррелятов (предметов, объектов, абстрактных понятий общественно-политической сферы жизни общества). Помимо прочего, объединение лексем по принципу понятийной общности носит естественный характер. ТГ это объективно существующее в языковой системе образование в отличие от ЛСГ, представляющей собой своеобразный «исследовательский конструкт», являющейся продуктом научно-исследовательской деятельности лингвиста-лексиколога». [Загребельный, 2012: 21]. Ага улай З.В. Ничмандын «тематикалык топ – бул сөздөрдүн предметтик байланыштарын изилдөөдөн алынган лексика-семантикалык тобу» [Ничман, 1973: 15] - деген пикирин жетекчиликке аларын билдирет. Демек, лексика-семантикалык топ, тематикалык топ, лексика-семантикалык талаа терминдери - толук синонимдер.

2. 2. Термин, терминология, термин системасы

2.2.1. Термин жана терминология

Ушул убакка чейин терминдин 40тай аныктамасы бар, бирок анын жалпы илимий чөйрө жактырган так аныктамасы жок. А.В.Суперанскаянын жамааты терминге төмөнкүдөй аныктама берет: «Термин - это специальное слово (или словосочетание), принятое в профессиональной деятельности и употребляющееся в особых условиях. Термин - это словесное обозначение понятия, входящего в систему понятий определенной области профессиональных знаний. Термин - это основной понятийный элемент языка для специальных целей».

Внутри своего терминологического поля термин однозначен. Одинаково звучащие термины разных полей — омонимы (водна в гидравлике, радиотехнике, оптике и в общей лексике). Для своего правильного понимания термин требует специальной дефиниции (точного научного определения).

Многозначным оказывается и слово терминология.

В нашей практике им обозначается: 1) совокупность или некоторое неопределенное множество терминов-слов вообще; 2) совокупность терминов (понятий и названий) какой-либо определенной отрасли знания (медицинская терминология, географическая терминология); 3) учение об образовании, составе и функционировании терминов вообще; 4) учение об образовании, составе и функционировании терминов определенной отрасли знания, употребляющихся в определенном языке, и их эквивалентах в других языках; 5) общее терминологическое учение». [2012: 14]

В. П. Даниленко терминдин 19 аныктамасын келтирет [Даниленко, 1977: 83-86]. Алибетте, бул цифра чыныгы картинаны чагылдырбайт жана бул көрүнүш улана беришинде шек жок, тагыраак айтканда, учурда терминдин 300дөй аныктамасы белгилүү. С. Д. Шелов терминдин 38 [2018:11-13], ал эми Т.В. Стасюк терминдин когнициялык-антропологиялык парадигмадагы табиятын иликтеген макаласында анын 34 [2012: 96-98] дефинициясы бар экендигин кабарлайт келтирет.

Бул жааттагы ар түрдүүлүктүн себеби термин жөнүндөгү илимдин – термин таануунун али калыптана электигинде жана ар бир илим тармагында адистер тарабынан терминдин бу же тиги белгилерин бөлүп көрсөтүүгө жасаган аракеттеринде жатат. Жогоркуга кошумча: терминдин лингвистикалык жана логикалык аныктамаларын бириктирүү да оңой эмес. Адатта, терминдер приборлор, инструмент жана номенклатура, энчилүү аттар, символ, индекс, схема сыяктуу каражаттардай эле теория менен концепциялардын илимий аппаратынын элементтери катары кызмат кылат. Терминдер жаңы билимдердин ачылышына өбөлгө да түзөт.

С. Д. Шелов терминологиянын бир топ маселелерин жаңыча чечкенге аракеттенип, терминге төмөнкүдөй аныктама берет: « *А. Языковой знак (слово, словосочетание, сочетание слова или словосочетания с особыми символами и т.п.), соответствующий норме его употребления в профессиональном или ином сообществе и выражающий специальное понятие какой-либо области знания и*

в силу этого имеющий дефиницию (толкование, объяснение), является термином.

Б. Языковой знак (словосочетание, сочетание слова или словосочетания с особыми символами и т.п.), соответствующий норме его употребления в профессиональном или ином сообществе является термином, если он выражает специальное понятие какой-либо области знания и мотивируется языковыми знаками (словами, словосочетаниями, сочетанием слова или словосочетания с особыми символами и т.п.), хотя бы один из которых признается термином» [Шелов, 2018: 47-48].

Бул же тиги термин өз алдынча жалгыз, автономдуу жашабайт, башкача айтканда, ал, биринчиден, белгилүү бир түшүнүктүү чагылдырат, экинчиден, терминдер системасында гана өз статусуна ээ. Термин белги катары илим тарабынан такталган бардык семиотикалык мамилелерге кирет: белгинин белгиге болгон мамилеси (синтактика), белгинин адамга болгон мамилеси (прагматика). Ошентип, терминдер терминологиялык системанын курамында турушуп, түшүнүктөр системасы аркылуу дүйнө тааным процессине керектүү белгилүү бир моделди (болмуштун бир үзүмүнүн) түзүшөт. Жасалма тилдердин атайын изилдөөчү терминдерин жаратуу үчүн табыгый тилдердин терминдеринин тилдик кабыкчасы гана керектелет. Ошентип, терминдер маалыматчыл-семиотикалык табиятка ээ болуп баратат.

Терминдердин лингвистикалык аныктамалары эки топко ажырайт: 1) терминдер - табыгый тилдин өзгөчө сөздөрү; 2) терминдер - табыгый тилдин өзгөчө сөздөрү эмес, алар өзгөчө функциядагы сөздөр (Г.О.Винокур). Биринчи көз карашты Д.С. Лоттенин мектеби өнүктүрүп, терминге коюлган талаптарды кеңейтип, аларды нормативдик-методикалык документтерге киргизишкен [Лотте, 1961: 18-36; 72-79]. Г. О. Винокурдун терминге жасаган функциялык мамилеси бир топ татаал проблемалардын жаралышына түрткү берген.

А.С. Герд жогорку көз караштарды анализдеп, төмөнкү жыйынтыкка келген: термин лексикалык мааниге ээ, бирок ал атаган түшүнүккө барып такалбайт; термин лексикалык мааниге ээ, ал түшүнүккө барабар; терминдин мааниси -

түшүнүк, терминдин лексикалык мааниси жок; терминдер терең илимий түшүнүктөрдү чагылдырат, ал эми кадыресе сөздөр бейаң, карапайым түшүнүктөрдү вербалдаштырат [Герд, 1980].

Албетте, кадыресе лексемалардын терминделишин талашсыз деп эсептеп, анын маанилик структурасы баштапкы лексикалык бирдиктен эмнени мурастап, термин статусун алып, термин системасына киргендигин иликтөө жогорку проблемаларды четтетет. Бирок термин таануудан терминдин аныктамасына келсек, жобо түп тамырынан бери өзгөрөт. Анткени термин табигый тилдин аңызынан тамырланат, башкача айтканда, тилдин лексикалык бирдиги терминдин табигый тилдик субстратынын милдетин аткарат. Ошентип, термин - атайын максаттагы тилдин үч катмардан (мазмун - форма – функция) куралган лексикалык бирдик. Терминдин тилдик аспектерин жогоркудай түшүнүү термин таануунун бир топ методологиялык маселелерин – терминдин тилдик табиятын, маңызын, өзгөчөлүгүн чечет. Терминдер, номенклатуралар, кээ бир энчилүү аттар жана башкалар атайын тилдин лексикалык класстарын түзөт. Жогоркуларга таянып, терминге төмөнкүдөй аныктама берилип жүрөт: *«термин — лексическая единица определенного языка для специальных целей, обозначающая общее - конкретное или абстрактное - понятие теории определенной специальной области знаний или деятельности (при этом не следует забывать, что данное определение является статичным, несколько упрощенным и не учитывающим то, что было сказано о достижениях когнитивного терминоведения)»* [Лейчик, 2009: 31].

Бул аныктамада төмөнкү маанилүү учурлар баса белгиленет: 1) терминдер табигый тилдеги сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын семантикалык жана формалык белгилерине ээ; 2) терминдер бул же тиги табигый тилдин лексикасында эмес, алар атайын максаттагы тилдин лексикасында гана жашайт; 3) терминдер атайын максаттагы тилдин лексикасында атайын жалпы түшүнүктөрдү – билимдердин жана (же) ишмердиктин атайын чөйрөлөрүндөгү когнициянын жыйынтыгын – белгилөө каражаты катары кызмат кылышат; 4) терминдер - теорияларды (моделдөөчү) термин системаларынын элементтери

(элементтер атайын тилдин объекттерин сыпаттайт) [Лейчик, 2009: 31-32].

20-кылымдын 70-жылдары термин таанудагы структуралык парадигма структуралык-функциялык парадигмага өтүп, анын категориялары жана түшүнүктөрү жаңы заманбап идеялар менен байыды.

Термин жаратуу кесиптик ишмердик жана адистердин социомаданий өз ара карым-катнашы тарабынан сунуш кылынат, иштелип чыгат жана ал тилдик инсанды калыптандырууга, тилдик белгилерди өнүктүрүүгө багытталган семиотикалык процесс катары саналат. [Алексеева, 2002: 32].

2.2.2. Термин(ология) жана номен(клатура)

Термин(ология) жана номен(клатура) маселеси илимий жамаатта бир жактуу чечилбей, ар кыл проблемалардын жаралышына себеп болуп келүүдө. Биз төмөндө бул темага тиешелүү бир топ ойлордун түп нускасын беребиз.

Орус тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүндө: *«Номенклатура. 1. Совокупность или перечень употребляемых в какой-нибудь специальности названий, терминов. 2. Номенклатурные работники, а также списки соответствующих должностей (разг.)»*. [Ожегов, 1986: 358-359].

«Перечень, совокупность названий, терминов и т.п., употребляемых в какой-л. отрасли науки, производства и т.п. Географическая номенклатура. Медицинская номенклатура//Перечень названий чего-либо. Номенклатура изделий. Номенклатура товаров» [Словарь русского языка, т. 2, 1981-84: 507].

А.А. Реформатский: *«В технической номенклатуре, где первенствуют вещи, номинативная направленность терминов выходит на первое место... Это именно ближе к номенклатуре. В науке же соотносительность термина и понятия выступает на первый план»* [Реформатский, 1959: 5].

О.С. Ахманова: *«Номенклатура - совокупность специальных терминов-названий, употребляющихся в данной научной области; названия типичных объектов данной науки (в отличие от терминологии, включающей обозначения отвлеченных понятий и категорий)»* [СЛТ: 270]. Ушундай эле аныктама В.Д. Стариченкоктун сөздүгүнөн да жолугат [2008: 353].

«Номенклатура (лат. *nomenclatura* - перечень, роспись имен), система (совокупность) названий, терминов, употребляемых в какой-либо отрасли науки, техники; система абстрактных и условных символов, назначение которой дать максимально удобное с практической точки зрения средство для обозначения предметов» [Большая советская энциклопедия /Изд. 3-е. Т. 18. - С. 272.].

Ф.А. Брокгауз менен И.А. Ефрондун энциклопедиясында терминге төмөнкүдөй аныктама берилет: «Научные термины (так называемые *termini technici*) - слова, имеющие специальное строго определенное в данной научной области значение ... существуют термины для обозначения как бы *infinitat spreciet* - таковы элементы в химии, виды в биологии. Совокупность терминов для таких классов Уэвель предложил называть номенклатурой в противоположность терминологии. Другими словами, номенклатура есть собрание терминов для всех низших видов предметов, рассматриваемых данной наукой» [Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. СПб. Т. XXXII (64). С. 957 – 958].

С.Д. Шелов узак убакытка созулган үч илимий традициянын жыйынтыктарын төмөнкүдөй сыпаттайт: « 1) номенклатура как совокупность научных названий всех групп представителей растительного и животного мира; 2) номенклатура как совокупность обозначений только “низших естественных разрядов”; в биологии, например, в качестве таковых выступают биномиальные названия видов живых организмов; 3) номенклатура как совокупность обозначений, имеющих в качестве своей части некоторые достаточно условные обозначения тех понятий, которые стоят за соответствующими обозначениями в целом» [2018: 207].

«Таким образом, к обсуждаемой здесь теме рассматриваемое употребление слова номенклатура имеет лишь косвенное отношение, при котором номенклатура (как перечень, список!) может содержать и список терминов, и список собственно номенклатурных наименований. Центральным понятийным компонентом слова номенклатура при таком его употреблении оказывается

компонент 'утвержденный в установленной форме список (перечень) чего-либо'» [2018: 216].

Номенклатура менен терминология өз ара карама-каршы кубулуш сыяктанганы менен, номенклатура терминологияга каршы турбайт, чындыгында ал терминологиянын ажырагыс бир бөлүгү, анын өзгөчөлүгү – бир атайын түшүнүктүн андан ары дагы бир атайын жана жеке түшүнүккө чейин тарышынын тилдик каражатынын бөтөнчөлүгү.

Мындай чечим терминологиялык себептерге барып такалат. Бирде номенге атайын номенклатуралык атоолордун баарын, бирде анын бир бөлүгүн киргизүү «номен» термининин маанилик жана формалык алкагын кеңейтип жиберген. Ошол эле маалда «номен» жана «номенклатура» терминдерин ар кыл мааниде түшүнүү салтка айланып калган. Андан көрө салтты бузбай, «номенклатуралык атоо» жана «номенклатуралык маркер» терминдерин пайдаланган оң. Эгерде номенге номенклатуралык көрсөткүчтөрдү киргизсек, кадыресе жыйынтык чыгат: номендер эч качан термин болбойт, терминдер да эч качан номен боло алышпайт. Кээ бир номенклатуралык атоолор терминдик касиетке ээ: Марс планетасы, Венера планетасы, Юпитер планетасы; Кызыл деңиз, Кара деңиз, Ил-18 самолету, Боинг-747 самолету; “Сирень” духиси, Пифагор теоремасы, Ньютон закону ж.б.

О.С.Ахманова терминология менен номенклатуранын айрымасын туура баамдаган: *«Терминология - это система понятий данной науки, закрепленных в соответствующем словесном выражении. Номенклатура же - это система названий для данной совокупности более или менее конкретных объектов, составляющих содержание различных частей данной научной области в целом»* [Ахманова 1966: 6]. Номенклатуралык бирдиктер - атайын лексиканын өзгөчө бир катмары. Номендер терминдерден айрымаланып, өндүрүштө калыптануунун баштапкы стадиясын кечирип, өзгөрүлмө келгендиги менен өзгөчөлөнөт. Өндүрүштөгү номендерди иреттөө миллиондогон каражаттарды үнөмдөөрү далилденген. Номендер менен терминдерди алардын атайын, орток лексикага таандыгы, контекстке көз карандысыздыгы, зарылдыгы, туруктуулугу жана

кепте улам жарала берелиги жакындатат. Номендердин абстракттуулугу, шарттуулугу, терминдер аркылуу гана түшүнүктөр менен байланышы, аныктаманын керексиздиги алардын терминдерден айырмалайт.

Академик Б.Ө.Орузбаева «... номенклатура терминологияга караганда жалаң гана атоолорду камтып, тиги же бул илим тармагы (айталык, эл аралык, мамлекеттик) атайын уюм, коом тарабынан макулдашылып бекитилгендиктен, өзгөрүүсүз колдонулуучу терминдер, б.а. алар атоолор (номинациялар)» [Орузбаева, 1983: 18]

Терминдер жана номендер менен катар эле атайын лексемалардын катарына изилдөөлөргө жана практикалык иштерге зарыл *терминоиддер*, *предтерминдер*, *квазитерминдер*, *прототерминдер*, *паратерминдер*, *псевдотерминдер*, *профессионализмдер*, *профессионалдык жаргонизмдер* да кирет: 1) *терминоиддер* – натуралдык түшүнүктөрдү – өзгөрүлмө, ар түрдүү кабылданган жана так чектери аныкталбаган атоолорду чагылдырган атайын лексикалык бирдиктер; 2) *предтерминдер* - жаңы жаралган түшүнүктөрдү атаган, бирок терминдик талаптарга жооп бербеген убактылуу пайдаланылган атайын лексемалар; 3) *квазитерминдер* – предтерминдин кесиптик лексикада туруктуу мүнөзгө ээ болуусу; 4) *прототерминдер* – атайын билимдердин илимге чейинки мезгилинде тийиштүү элестерди туюнткан атайын лексемалар (элдик терминдер); 5) *паратерминдер* - терминдер менен термин эмес бирдиктердин ортосундагы өткөөл лексемалар; 6) *псевдотерминдер* – жалган теориялардыгы түшүнүктөрдү чагылдырган лексикалык бирдиктер [Гринев-Гриневиц, 2008: 44-45; Лейчик, 2009:139].

Термин менен **профессионализмдердин (жаргонизмдер)** ортосундагы маселелер жакын арада бир беткей чечилчүүдөй эмес. Терминдер өздөрүнүн мүнөздөмөлөрүнө жараша төрт аспектте каралат: 1) формасы жана структуралык өзгөчөлүктөрү; 2) маанилери; 3) тарыхый өзгөчөлүктөрү; 4) колдонуу өзгөчөлүктөрү боюнча. Лексиканын аталган пласты тарыхый жактан нагыз (диалектизмдер, илимдин башка тармактарынан алынган, өзөк, перифериялык)

жана өздөштүрүлгөн (гибрид термин) терминдерге, ал эми хронологиялык жактан архаизм, тарыхый жана неологизм терминдерге ажырайт.

Терминдер формасы боюнча сөз терминдер (унгу, аффикстүү), сөз айкаш терминдер (эки, үч жана көп сөздүү) болуп, эки топко бөлүнөт. Терминдерди маанилик жактан түшүнүктөрдү атоосу, абстракция даражасы, түшүнүктөрдүн иерархиясындагы орду, предметке таандыктыгы, семантикалык структурасы, маанилердин дал келиши же карама-каршылыгы боюнча топтоштурууга болот.

Терминдер түшүнүктөрдү атоосу боюнча: категориялык терминдер, жалпы илимий//техникалык, тармак аралык, тар тармактык жана тар атайын (узкоспециальные) терминдер; абстракциялуулугу боюнча: теориялык жана эмпириялык терминдер; предметке таандыгы боюнча: математикалык, физикалык, метрологиялык, биологиялык ж.б.; түшүнүктөр иерархиясындагы орду боюнча: түр жана уруу, тең укуктуу жана багыныңкы; семантикалык структурасы боюнча: моносемалуу, полисемалуу, мотивацияланган жана мотивацияланбаган, тең маанилүү; функциялык өзгөчөлүктөрү боюнча: тармактык, кептик, тилдик; колдонуу жааты боюнча: улуттук, интернационалдык, жергиликтүү, метадиалектилик, идиолекттик, окказионалдык; нормалуулугу боюнча: стандарттуу, алгылыктуу, шилтеме, сунушталбаган, жол берилбеген деп бөлүнөт. Терминдердин жогорку классификациясын толук кандуу деп айтуу бир жактуулукка алып келери бышык. Себеби өндүрүш, техника, технология жана илимий таанымдын өнүгүшү терминдин али белгисиз жактарын ачат.

2.2.3. Терминология жана терминосистема

Стихиялуу жаралган терминдердин өксүктөрү жөнүндө термин системасынын позициясынан гана айтууга болот. Лингвистикалык жактан алганда терминологиянын белгилери тууралуу гана сөз жүрүшү зарыл. Мындай мамиле терминологияга төмөнкүдөй аныктама берүүгө алып келет: *«терминология - это языковое образование парадигматического типа, представляющее собой стихийно сложившуюся совокупность лексических*

единиц, обладающих семантической общностью и сходством (близостью) формальной структуры, которые совместно функционируют в одном из языков для специальных целей, обозначая общие понятия области знаний и (или) деятельности, обслуживаемой данным ЯСЦ» [Лейчик, 2009: 116].

Системалык мамиленин алкагында түшүнүктөр системасы атайын билимдердин жана (же) ишмердиктин логикалык модели, ал эми термин системасы ал аймактын тилдик модели болуп эсептелет. Термин системасынын калыптанышы үчүн 1) так чектери бар атайын чөйрө; 2) ал чөйрөгө тиешелүү жалпы түшүнүктөр системасы; 3) ал чөйрөнү тейлеген жеткиликтүү даана (строгий) теория (концепция); 4) белгилүү табигый тил, анын тутумунда лексикалык бирдиктери түшүнүктөр системасын чагылдырган атайын максаттагы тил болушу шарт.

Термин системасына бүтүндүк жана туруктуулук сыяктуу касиеттер мүнөздүү. Структуралуулук - термин системасыны негизги логикалык, ал эми байланыштуулук – логикалык-лингвистикалык белгиси.

Термин системалары татаал болгондуктан, аларды талдоого логикалык (негизги, туунду, татаал түшүнүктөр, түр, уруу терминдер), лингвистикалык (зат//сын атоочтор, чакчыл, этиш, тактооч, уңгу, туунду, татаал сөздөр, туруктуу конструкциялар) жана термин таануучулук (ар бир терминдин термин системасынды орду, терминдердин түрлөрү) мамиле зарыл.

Термин системасына жасалган термин таануучулук мамиле анын курамын, структурасын жана ушул структуранын тилдик бирдиктерге өтүшүн аныктоого жардам берет. **Термин системасы** – термин милдеттерин аткарган терминдик системанын элементтеринен – сөздөрдөн жана сөз айкаштарынан куралган **татаал иерархиялык түзүлүш**. Ар бир термин өз алдынча туруп, белгилүү бир атайын максаттагы тилдин лексикалык бирдиги катары саналат. Ошол эле маалда бул лексикалык бирдиктердин бир деңгелдеги катарга жана иерархиялык, көп деңгелдүү парадигмаларга биригиши анализ жана синтез ыктары аркылуу ишке ашат. Демек, термин системасы – материалы табигый, ал эми алардын уюлушу жасалма табигый-жасалма түзүлүш. Термин системасы – бул конструкт,

адамдардын ишмердигинин негизинде жаралып, тилде «операциялык» киришүүгө чейин жашабаган жыйынтык. **В. М. Лейчик**

Жогорку ойлордун негизинде термин системасына төмөнкүдөй аныктама берүү шарт: *«терминологическая система (терминосистема) — знаковая модель определенной теории специальной области знаний или деятельности; элементами терминосистемы служат лексические единицы (слова и словосочетания) определенного языка для специальных целей какого-либо естественного языка, а структура в целом адекватна структуре системы понятий данной теории»* [**Лейчик. 2009: 129**].

Терминология менен термин системасынын жогорку айырмачылыктарына таянып, биринчинин калыптануу принциптерин, ал эми экинчинин конструкцияланышын өз-өзүнчө кароо керек. Термин системасын конструкциялоо – системага терминдерди уюштуруунун баштапкы негиздерин тандоо. Жогорку процессте формалык-логикалык, лингвистикалык жана гносеологиялык принциптер пайдаланылат. Көбүнчө пайдаланылган логикалык принцип уруу – түр, бүтүн – бөлүк, себеп – натыйжа, жөнөкөй – туунду – татаал түшүнүктөрүн, объект – анын аспекттерин, градация - түз – диаганалдык байланыштарды ж.б. мамилелер ачыкка чыгарат. Иш жүзүндө термин системасында болмуш тилкелери абдан майдаланат.

Термин түшүнүгүнүн жана маанисинин шайкештиги да - маанилүү маселелердин бири. Бул же тиги атайын түшүнүктү атоо үчүн адатта лексикалык мааниге (ЛМ) терминологиялык (түшүнүк) маани жалгашат, бирок жогорку эки маани дайыма эле дал келе бербейт.

Терминдердин маанилериндеги кемчиликтерден арылуу үчүн калпыс (ложноориентирующие) терминдерди алмаштыруу, узун терминдердин ашыкча элементтерин алып таштоо, «мите» сөздөрдөн ... арылуу зарыл. [**Гринев-Гриневич, 2008: 90-96**].

2.2.4. Терминдердеги полисемия, омонимия жана синонимия

Айрыкча бир предметтик аймакка таандык бир нече түшүнүктөрдү бир

лексема аркылуу туюнтуу, адатта, терминдин көп маанилүүлүгүнө жана бүдөмүктүүлүгүнө алып келип, адистердин жана илимпоздордун өз ара катышына кедерги болот. Айтылган семантикалык кубулуш көпкө чейин полисемия катары бааланып, 1970-жылдары бир топ термин таануучулар терминологияда полисемия болушу мүмкүн эмес, аталган семантикалык кубулуш омонимия деген жыйынтыкка келишкен. Көп маанилүү терминдердин жаңы маанилеринин жаралып, алардын тез эле оолакташы танапташ терминологиядан термин алууда жолугат. Бир тилчеде (подъязык) метонимия жолу менен пайда болгон терминдин эски жана жаңы мааниси омонимия жана полисемия ортосунда талаш туудурат. Логикалык жактан аны биринчи кубулушка киргизүү жөндүү сыяктанса да, өзөктөш эки түшүнүктү бир лексема аркылуу туюнтууну бир терминологиянын чегинде полисемия катары эсептөө термин теориясы менен практикасында кабыл алынган. Бир терминдин кең жана тар мааниде пайдаланылышы да жогорку көрүнүштүн катарын толуктайт: медицинада – суу менен дарылоо кең мааниде минерал суу (бальнетерапия) жана тузсуз суу менен - нак суу менен дарылоо; бальнеология - кең мааниде баткак менен дарылоону да билгизет; тар мааниде баткак менен дарылоого багынат. Терминологияда омонимия жана полисемия кубулуштарынын жашаары талашсыз. Терминдин маанилеринин ажыроосунда орток сема сакталып, экинчи катардагы белгилер алыстаса – полисемия, ал эми мунун тескерисинче, экинчи катардагылар сакталып, башкы сема алыстаса – омонимия жаралат.

Белгилүү илимпоз С.В. Гринев-Гриневиц өз ойлорун төмөнкүдөй жыйыктыктайт: *«Таким образом, разница в значениях термина отражается на различиях в значениях определяющих его, определяемых им и образующих с ним ряды однородных членов предложения лексических единиц. Разница в контекстуальном окружении может быть использована в качестве формального критерия при выявлении омонимичных терминологических форм и разных значений многозначных терминов»* [2008: 102].

Терминдердин синонимиясы илимий чөйрөдөгү учугу үзүлбөгөн дискуссияларга карабастан, термин таанууда проблема бойдон калууда. Ар кыл

мектептердин метадиалекттери, бул же тиги илимпоздун идиолекттери, термин формаларынын өзгөрүшү, номинацияда бир объекттин түрдүү жактарынын пайдаланылышы, терминдерди кабыл алуу, расмий жана оозеки, эски жана жаңы, толук жана кыска терминдердин жашашы - терминологияда семантикалык эквиваленттүүлүктүн башаты. Термин синонимиясы илимпоздорду кыйынчылыкка дуушар кылып, илимий иштердин объективдүүлүгүнө терс таасирин тийгизип келет.

1970-1980-жылдары бул кубулушту синонимия, дублеттүүлүк, эквиваленттүүлүк жана варианттуулук терминдери туюнткан. Чындыгында, атайын жана жалпы адабий лексикада синонимия кубулушу бар. Көркөм адабий чыгармаларда ал чоң милдет аткараары маалым.

С.В.Гринев-Гриневиц өз маалында жогорку көрүнүштөн арылуу максатында *равнозначность* терминин сунуш кылган [2008: 105]. Бир тамгасынан айрымаланган лексемалар өз алдынча терминдер катары саналат. Толук вариант термин элементтерин максималдуу түрдө камтыйт, кыска вариант толук вариантты кыскартуу аркылуу (аббревиация, эллипсис же сөз айкашынын, татаал же туунду терминдин композициясы) жаралат. Кыска варианттын түрү - кесинди (усеченный) вариант толук варианттын аягын алып таштоо менен жасалат: *метрополитен* – *метро*. Кыска вариантты көбүнчө документацияда колдонулуучу терминдин кыска формасынан – шарттуу кыскартуудан айрымалоо зарыл: *трубопровод* - *трубопр.*, *железная дорога* - *ж/д* ж.б. [Гринев-Гриневиц, 2008: 10].]

Термин – терминология менен терминосистеманын лексикалык компоненти, терминология – атоо милдетин аткарган терминдердин жыйындысы; терминосистема - терминдердин коммуникациялык милдет аткарган динамикалык өнүгүүчү жыйындысы.

Когнициялык термин таануу термин менен терминологияны жаңыча карайт: *«Термин следует понимать как компонент динамической модели языка, диалектически сочетающей в себе стабильную знаковую систему и ее постоянное переосмысление, а терминология – это в действительности лишь*

одна из актуализированных частей целостного творческого процесса в области науки, где присутствуют объективное и субъективное начала, консерватизм и новизна открытия. Более того, термин может быть рассмотрен как своеобразный коррелят некоторой ментальной операции, протекающей в сознании исследователя, и на этом основании в термине усматриваются субъективные свойства, представляющие в целом субъективный мир его создателя. Вместе с тем термин является универсальной языковой категорией, характеризующейся общими свойствами языкового знака». [Алексеева, Мишланова, 2002: 15]. Демек, терминдин жаңы аныктамасы боюнча, терминдер - тааным маалында, концепт > ой категориясы > вербалдашуу процессинде жаралып, калыптанып, терендеп отурган кубулуштар. Ушундан улам термин тааным процессинде атайын максаттагы тил рамкасында теорияга жана илимдин терендигине жараша ар түрдүү мааниге ээ болушу мүмкүн.

II баптын жыйынтыктары

1. Түрк элдеринин саясий лексикасы жана терминологиясы Орхон-Эне-Сай жазууларынын маалында жаралып, орто кылымдарда кадыресе калыптанган. Алардын этимологиясы жана семантикалары тарыхчылардын, тилчилердин эмгектеринде белгилүү даражада иликтенген.

2. Изилдөөнүн теориялык негиздерин жалпы тил илиминин, тарыхый/заманбап лексикологиянын, семасиологиянын негизги жоболорун иштеп чыккан белгилүү тилчилердин эмгектери түздү.

3. Саясий лексика менен саясий терминология ар кыл методдор аркылуу иликтенип, аталган катмардын түйүндүү проблемалары чечилүүдө.

4. Термин таануу антик доордогу ойлордон азыктанып, кийин лексикологиянын алкагында түптөлүп, өткөн кылымдын 80-жылдары кадыресе илимий дисциплина катары калыптанган. Аталган илимдин теориялык негиздерин иштеп чыгууну илим менен техниканын тез темп менен өнүгүшү, эл массасынын техникалык билимдерге ээ болушу, индустриялаштыруу, чарбанын өсүшү талап кылган.

5. Заманбап терминологиялык мектептин негиздөөчү илимпоздордун башында Э. Вюстер менен Д.С. Лотте турат. Алардын жолун А.В. Суперанская, А.С. Герд, Б.Н. Головин, С. В. Гринев-Гриневиц, В.П. Даниленко, П.Н. Денисов, Т.А. Канделаки, Л.А. Капанадзе, Л.Л. Кутина, В.М. Лейчик, С. Д. Шелов, А.Д. Хаютин, Т. Бунгартен, Г. Ишрейт, Г. Пихт, Г. Фелбер, В. Хан, Л. Хоффман, В. Шмидт ж.б. улантышууда.

6. Термин(ология) жана номен(клатура) өз ара байланыштары жана өзгөчөлүктөрү бир жаңсыл чечиле элек. Терминдер жана номендер менен катар эле атайын лексемалардын катарына изилдөөлөргө жана практикалык иштертерге зарыл терминоиддер, предтерминдер, квазитерминдер, прототерминдер, профессионализмдер, профессионалдык жаргонизмдер да кирет.

7. Терминологияга термин түшүнүгүнүн жана маанисинин шайкештиги, полисемия, омонимия, синонимия, терминдерди унификациялоо, терминологиянын гармонизациясы, терминдин мотивацияланышы өндүү семантикалык кубулуштар мүнөздүү.

8. Термин системасы - термин таануунун предмети. Терминология – бул кесиптик чөйрөдө жалпы түшүнүктөрдү туюнткан жана ошол ишмердикти тейлеген атайын лексикалык бирдиктердин стихиялуу калыптанган тобу. Бул же тиги илимдин термин системасы ошол илимдин теориясына түз байланыштуу. Термин системасы терминологиядан лексикалык бирдиктердин жогорку деңгээлде уюшкандыгы менен айрымаланат.

9. Заманбап термин таанууда бир топ өз алдынча изилдөө багыттары бар (теориялык, прикладдык, жалпы, жеке, типологиялык, салыштырма, семасиологиялык, ономасиологиялык, тарыхый, функциялык, когнициялык, стилистикалык, методологиялык термин таануу).

10. Термин системасы - табигый-жасалма түзүлүш, анын материалы табыгый, ал эми алардын уюлушу жасалма. Термин системасы – бул конструкт, ал адамдардын ишмердигинин негизинде жаралат.«операциялык» киришүүгө чейин жашабаган жыйынтык. Термин системасынын калыптанышы үчүн 1) так

чектери бар атайын чөйрө; 2) ал чөйрөгө тиешелүү жалпы түшүнүктөр системасы; 3) ал чөйрөнү тейлеген жеткиликтүү даана (строгий) теория (концепция); 4) белгилүү табигый тил, анын тутумунда лексикалык бирдиктери түшүнүктөр системасын чагылдырган атайын максаттагы тил болушу шарт. Термин системасына бүтүндүк, туруктуулук, структуралуулук, байланыштуулук касиеттер мүнөздүү.

11. Терминологиянын калыптануусунун 1) терминдерди которуу (жаңы илим бутагы жаралганда, терминдер башка өлкөдөн алынат); 2) өз ресурстарын пайдалануу; 3) термин эместерди терминге айлантуу (бул принцип илимий адабияттарда чабал чагылдырылган); 4) билимдердин жана (же) ишмердиктин бул же тиги комплекстүү жана танапташ аймактарын тейлеген терминдерди калыптандыруу өңдүү төрт принциби белгилүү.

12. Теориялык термин таануунун маселелери бир тобу чечилген, бир тобу талаш-тартыш жаратууда, айрымдары кезек күтүүдө. Прикладдык термин таануунун негизги маселеси - оптимизация жана норма. Теориялык негиздери, принциптери жана методдору ар кыл прикладдык терминология бир топ багыттар боюнча иш алып барууда.

13. Когнитивизмдин терминологияга кириши менен когнициялык термин таануу түптөлүп, ыкчам өнүгүүдө.

III БАП

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ САЯСАТ ТААНУУ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ

3. 1. Байыркы, орто кылымдардагы жана совет дооруна чейинки түрк жана кыргыз тилдериндеги саясий терминдер

Киришүү

3-бапта жогорку саясий бийлик субъекттеринин жана объекттеринин номинациялары жана семантикалары тарыхчылардын эмгектерине таянуу менен, хронологиялык аспектке иликтенип, ар доордогу мамлекеттик башкаруу системасын чагылдырган саясий тезарустун лексика-семантикалык тобунда жогорку бийликти өзөк, ортоңку бийлик борбордук бөлүк, ал эми төмөнкү даражаларды (титулдарды, наамдарды) перифериялар түзөрү иликтенет.

Жогорку саясий бийлик субъекттери менен объекттерин туюнткан лексикалык бирдиктерге семантикалык-этимологиялык жасалып, тиешелүү жыйынтыктар чыгарылат. Ошону менен катар эле идеологиянын милдетин аткарган диний ишенимдер жана уруу жана эл аралык мамилелер маселелери каралат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик символдору (туу, герб, гимн) жөнүндө сөз жүрөт. Кыргыз тилиндеги мамлекеттик бийлик тезарусу (терминология, лексика, номендери) Кыргыз Республикасынын Конституцияларынын жана тийиштүү мыйзамдын негизинде иликтенет, мамлекеттик бийликтин терминологиясынын урундуу маселелери бүгүнкү күндүн көз карашынан талданат.

Мамлекеттик башкаруу процессинде саясий дискурс социалдык-экономикалык, укуктук, аскердик-согуштук, философиялык жана көркөм-эстетикалык дискурстар менен белгилүү даражада байланышта болорун далилдөөгө аракет жасалат.

Саясий терминдердин жасалышынын семантикалык, лексика-семантикалык, морфологиялык, синтаксистик жана кабыл алуу жолдору иликтенет.

3.1.1. «Мамлекеттик башкаруу» түшүнүгү жана анын компоненттери

Саясат таануу жана юриспруденция илиминдериндеги маанилүү категориялардын бири – мамлекетти//мамлекеттик башкаруу. Жогорку түшүнүктү аныктоодо үч пикир бар: ишмердик, таасир этүүчүлүк жана синтетикалык [Г.Л. Купряшин, К.С. Гаджиев, Б.Н. Курашвили, Ю.С. Наумов, Д.П. Зеркин, В.Г. Игнатов, Г.В. Атаманчук, Н.И. Глазунова, А.П. Алехин, А.А. Кармолицкий, Ю.М. Козлов, Л.Л. Попов, А.И. Радченко, В.С. Комаровский, Л.В. Сморгунов, Н.М. Добрынин ж.б.].

Биринчи жактагылар: мамлекеттик башкаруу – коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө мамлекет тарабынан ишке ашкан ишмердик [Гаджиев, 2009: 153; Купряшин, 2003: 8; Курашвили, 1987: 99], экинчи жактагылар: мамлекеттик башкаруу - аң-сезимдүү, системалуу түрдө мамлекеттик максаттарды, милдеттерди реализациялоо [Сморгунов, 2008: 45; Глазунова, 2009: 42; Добрынин, 2010: 67], синтетикалык позицияны туткандар: мамлекеттик башкаруу – мамлекеттин ишмердиги жана турмуштун бардык тарабына таасир этүү. [Зеркин, Игнатов, 2007: 49].

Орус тарыхчыларынын пикири боюнча, орус мамлекеттүүлүгү беш этапка бөлүнөт: Байыркы орус мамлекетинин мезгили (IX - XIV кк.); Москва мамлекетинин мезгили (XIV - XVII кк.); Орус Империясынын мезгили (XVIII - XIX кк.); Совет мамлекетинин мезгили (XX кылымдын башы - XX кылымдын 80-жылдарынын ортосу); постсоветтик мамлекеттин мезгили (XX кылымдын 80-жылдарынын ортосу - XXI кылымдын башы). [Заварзина, ДД, 2014: 89].

А.В. Загребельный монографиясында мамлекеттик жана коомдук түзүлүштүн формаларынын, жогорку мамлекеттик бийликтин субъекттеринин аттарын иликтеген. [Загребельный, 2013: 8].

Чындыгында, коомдук өнүүгүнүн улам кийинки жогорку баскычында табигый тилдин лексика-семантикалык талаасы (саясий терминология, номенклатура жана жалпы саясий лексика) экстралингвистикалык факторлорду чагылдырып, система-структуралык жактан татаалдашып, лексика-

семантикалык талаанын үч бөлүгү тең (өзөк, борбор, периферия) өзгөрүүлөрүлөргө учурап турат.

Г. А. Заварзина мамлекеттик башкаруу лексикасын кеңири мааниде түшүнөт: *«На современном этапе развития русского языка лексико-семантическая система государственного управления представляет собой разветвленную, четко организованную, обширную систему, включающую три основные тематические зоны»*. [2014: 17]. Илимпоз мамлекеттик башкаруу саясий-администрациялык, экономикалык, социалдык башкаруу компоненттеринен турарын жетекчиликке алат. [2014: 87].

Жогорку категорияга «тар» жана «кеңири» мамиле жасалып келет. Биринчи жактагылар КСЛди курамында «коомдук», «саясий», «мамлекеттик», «социалдык» компоненттери бар сөздөр жана сөз айкаштары түзөт дешсе, ал эми экинчи жактагылар ал эл аралык мамилелерди, дүйнөлүк экономиканы, ички саясий-экономикалык турмушту, саясий түзүлүштү чагылдырган лексемалардан турарын билдиришет.

Коомдук-саясий лексика түшүнүгүн «политическая лексика» «социальная лексика» «политическая терминология» «общественно-политическая терминология» «социальная терминология» «социально-экономическая терминология» ж.б. терминдери туюнтат. Мамлекеттик башкаруунун лексикасы - коомдук-саясий лексиканын бир бөлүгү. КСЛдин аныктамаларынын, тематикалык топторунун саны 3төн 9га жетет [2014: 30]. Демек, бул маселе да бир жактуу чечиле элек.

Илимпоз бул проблемага карата өзүнүн оюн мындайча билдирет: *«На наш взгляд, наиболее правомерным является широкое понимание лексики государственного управления, представляющей собой особую систему словесных знаков как терминологического, так и нетерминологического характера, связанных с обозначением органов власти, должностных лиц, а также направлений и особенностей их деятельности, и занимающей на рубеже XX-XXI веков значительное место в лексической системе русского языка»*. [ДД, 2014: 38].

Г. А. Заварзина лингвистикалык изилдөөсүндө лексиканын системалык мүнөзүн тааныт жана лексика-семантикалык талааны жалпы маани аркылуу тутумдашкан жана тилде белгилүү бир түшүнүк чөйрөнү чагылдырган көптөгөн лексикалык бирдиктердин иерархиялык структурасы катары карайт. [ДД, 2014: 42].

Биз 3.1, 3.2. жана 3.3. бөлүмдөрүндө А.В. Загребельныйдын монографиясына [Загребельный, 2013] жана Г. А. Заварзинанын докторлук диссертациясына [2014: 17] таянабыз.

Кыргыз тарыхчылары кыргыз мамлекеттүүлүгүн төмөнкү этаптарга бөлүшөт: 1) Кыргызстандын аймагындагы байыркы көчмөндөрдүн мамлекеттери (сактар, гунн мамлекети, усундар, Даван, Кангүй мамлекеттери) (б.з.ч. III – б.з. V к.); 2) енисейлик кыргыздардын мамлекети (Кыргыз мамлекети, Кыргыз каганаты) (б.з.ч. III - б.з. X к.); 3) кыргыздар байыркы түрк мамлекеттеринин (түрк, батыш түрк, түргөш, карлук, караханид) курамында (VI – XI к.); 4) кыргыздар монгол мамлекеттеринин курамында: кара кытай жана найман мамлекети; Чынгызхан империясы, Хайду мамлекети (XII – XIV кылымдын биринчи жарымы); 5) Кыргызстандын аймагындагы мамлекеттик түзүлүштөр: Моголистан мамлекети, кыргыздар ойрот мамлекеттик бирикмесинин курамында, Тагай бий (Мухаммед-Кыргыз) (XIV к. экинчи жарымы – XVIII к. ортосу); 6) кыргыздар Кокон кандыгында (XVIII к. экинчи жарымы – XIX к. биринчи жарымы); 7) кыргыздар Орус империясынын курамында (XIX к. экинчи жарымы - 1917); 8) Совет мезгили (1917-1991); 9) эгемендүүлүк мезгили (1991- ...) [История 1984; Осмонов, 2022; Борубашов, 2015; Акунов, 2021].

Ушул жерде кыргыз тилинин өнүгүшү ал элдин мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүү этаптары менен шайкеш келеби? – деген мыйзам ченемдүү суроо туулат. Эмесе кыргыз тилчи илимпоздордун кыргыз тилинин өнүгүү мезгилдерине болгон көз караштарына назар салалы.

Белгилүү түрколог Б.М.Юнусалиев кыргыз тилинин өнүгүү мезгилдерин үч этапка бөлөт: 1) байыркы мезгил (VIII-IX к.); 2) ортоңку мезгил (X – XV к.); 3)

жаңы мезгил (XV кылымдан башталат): а) XV-XVIII к. кыргыз урууларынын түштүк аймакта жашашы; арап, иран сөздөрүнүн кыргыз тилине кириши; б) XVIII – XX к.- Октябрь революциясына чейин; в) совет мезгили [Юнусалиев, 1971: 26].

Академик Б.Ө.Орузбаева кыргыз тилинин өнүгүшүн төрт этапка бөлөт: 1) I-VIII к. кыргыздардын Эне-Сайда жашаган учуру; 2) VIII–XIII к. кыргыздардын Эне-Сайдан Алтайга жыла башташы; 3) XIV – XVI к. Тянь-Шань мезгил; 4) жаңы мезгил XVI кылымдан тартып, азыркы мезгилге чейин [Орузбаева, 1968: 283].

Белгилүү түрколог Э.Р.Тенишев байыркы кыргыз тилин үч доорго бөлөт: 1) байыркы доор – V - X к.; 2) орток түрк доору – X – XV к.; 3) жаңы доор – XV – XX к. [Тенишев, 1997].

Ал эми академиялык «Азыркы кыргыз адабий тили» фундаменталдуу эмгекте кыргыз тилинин өнүгүү этаптары төмөнкү мезгилдерге ажыратылат: 1) алтай доору; 2) шумер доору - б.з.ч. VI к. - б.з. I к. чейин; 3) хун доору б.з.ч. I к. - б.з. - VI к.); 4) байыркы кыргыз доору (V – X к.); 5) ортоңку кыргыз доору (X – XIV к.); 6) соңку кыргыз доору (XV – XX к.); 7) жаңы кыргыз доору (XX к. 20-жылдарынан бери). [2009: 7-8].

Жогоркулардан даана көрүнгөндөй, биринчиден, тарыхчылар менен тилчилердин классификацияларында толук окшоштук жок, экинчиден, тилчилердин пикирлеринде да кайчылыш жактар бар.

Кыргызстандын аймагында жаралган мамлекеттерге, анын ичинде кыргыз элинин тарыхына тиешелүү жазма эстеликтердин аздыгынан улам, алардын саясий тезарусун (саясий терминологиясын, лексикасын) анализдөөдө тарыхый фонго - тарыхчылардын аларды чагылдырган эмгектерине кеңири таянуу зарылчылыгы келип чыгат. Айрыкча «История Киргизской ССР, том 1» [1984] аттуу капиталдык эмгекке, Дж. С. Бактыгулов менен Ж. К. Момбекованын [2001], Ө.Ж. Осмоновдун [2022] жана Б.И. Борубашовдун [2015] жогорку окуу жайларынын студенттерине арналган окуу куралдарына таянабыз. Анткени жогоруда аталгын эмгектерде бу же тиги мамлекеттин саясий тарыхы, коомдук, мамлекеттик түзүлүштөрү, мамлекеттик бийлик органдары, дини, мыйзамдары,

традициялары ар тараптан иликтенип, «бийлик», «мамлекет», «идеология» гиперсемаларына таянган «саясат» лексика-семантикалык талаасынын негизги белгилерин ишенимдүү далилдөөгө аракет жасалат. Жогорку эмгектерге таянуу – бүгүнкү күндүн зарылдыгы. Бул биринчиден, экинчиден, тийиштүү тарыхый эмгектерге таянуу тил жана тарых илимдеринин өз ара байланышын кеңейтип, алардын жетишкендиктерин бышыктайт, байытат.

Кыргызстандын аймагында жаңы өндүрүш жолунун жаралышы – коомдук эмгектин бөлүнүшү (малчы, дыйкан, кол өнөрчү, соодагер ж.б), кошумча нарктын өсүшү, жеке менчик социалдык теңсиздикти орнотуп, коомду экиге топко ажыратат. Уруулук түзүлүштө жогорку бийлик *жалпы жыйынга* таандык болуп, анда *жетекчилер* менен *аскер башчылары* шайланган. Бийлик менен байлыкты сактоо жана коргоо зарылчылыгы бийликтин жаңы түрүн – *аскердик демократияны* шарттап, бул кезегинде жалпы жыйынды сактоону, эр жигиттердин баарын жыйынга катыштырууну, элдик кошундарды түзүүнү камсыз кылган. Ушинтип *мамлекеттик структуранын алгачкы элементтери* чыйыр сала баштаган. Акыры коомду башкаруу коомдун бир катмарына – уруу-уруктук билермандарга өтүп, байлар менен кедейлердин карама-каршылыктарынын күчөшү, экономикалык жана социалдык факторлордун жеткилендиги *мамлекеттин* жаралышына алып келген.

Көчмөндөрдүн мамлекеттеринде уруулук-уруктук мамилелер сакталып, жерге карата жеке менчикти кетенчиктеп, кул ээлөчүлүк мамилелер өнүккөн эмес. Мындай мамлекеттин идеологиясы – инсанды жана мамлекет башчысынын бийлигин кудайдын кудурети менен жаралгандыгын таануу. Майда мамлекеттер жүрө-жүрө империяларга айланган, жайлоо жана эгин талаалары үчүн атаандаштык күчөп, согуштар күчөгөн. Гун, саки жана усун мамлекеттери буга ачык күбө. Сактардын мамлекетин шадыша (царь) жана анын аялы, ал эми уруктарды, аймактарды *сатрантар* башкарган. Сактардын титулдары, наамдары жана даражалары тууралуу азырынча тарых унчукпайт. Гун империясында башчылар *шаньюй* жана *теңиркут* титулдарын алышкан. *Элдик жыйындар* үчкө

бөлүнгөн: *мыйзам чыгаруучу, администрациялык, аскердик*. Мамлекеттик түзүлүш аскердик демократия баскычында туруп, аны монарх жетектеген.

Модун-теңиркут мамлекеттик системаны иретке салуу үчүн мамлекеттик кызматтын 20 баскычын түзгөн: 1) *Билге хан*, 2) *ябгу* (башкы кеңешчи); 3) *ил кусай*; 4) *кутигу*; 5) *улуу сангун*; 6) *улуу тутук бек*; 7) *улуу газна бек* (казына башчы); 8) *батисхан*; 9) *түмөн башы*; 10) *миң башы*; 11) *жүз башы*; 12) *он башы*. [Борубашов, 2015: 30].

Гун мамлекети Батыш жана Чыгыш мамлекеттерине бөлүнүп, аларды *бейлер* (*бектер*) жетектеген. Ар бир *бей* элдин башында турган жана аскерлерге жетекчилик кылган. Мамлекеттин аймагы 4кө бөлүнүп, борбордук аймакты теңиркут өзү башкарган. 4 акимдин иерархиясы: *янь-ван*(бий) (өтө таасирдүү), *лули-ван*, *сянь-ван*, *дули-ван*. Гундардын аскер, укук, жаза, салык системалары зманбаптыгы менен өзгөчөлөнгөн.

Ушул жерде Аммиан фон Бектин «Гунны» (трилогия роман) жана С.П.Бородиндин «Звезды над Самаркандом» аттуу романдарындагы маданий аралык концепттерди жана аймактык лексиканы иликтеген Г.А.Мадмарованын «Межкультурные концепты в тексте художественного произведения» (Бишкек, 2017) аттуу монографиясында гун тилине таандык 367 лексеманын 58ин социалдык терминдер, титулатура жана кесипти билдирген сөздөр (терминдер) түзөрүн далилдегенин айта кетүү зарыл. Ал лексикалык каражаттар: *эл, эл башы, торага* «төрага», *ман* «киши», *эрен* «эр», *адам, каган, сенгир* «аксөөк», *хан, ханыша//ханышаки* «каныша», *тайчи* «ханзаада», *тархан* «бек, бий», *аксуяки* «аксөөк», *баши* «башчы», *бек, аксакал, жигит, токмок* «салгылашуу», *онбаши, колбаши, миңбаши, туменбаши, тукбаши* «кол башы», *жаувизир* «увазир», *чорбаши* «чарба башчы», *элчи, казначи, тамгачи* «мөөрчү», *тилмеч, караванбаши, жасаул* «жасоол», *атаман, кембагал, орду* «ордо», *атталак* «аталык», *кул, малай* ж.б. [Мадмарова, 2017: 343-344] Аталган лексикалык пласт өтмө катарлыкта доминанта катары түрк элдеринин тилдерине да өткөн.

Даван мамлекетин (б.з.ч. I к.) *ихишд* (падыша титулу) жана *вазир* жетектеген. Мамлекеттик маанилүү маселелер *улуктардын кеңешинде* чечилген. *Кангүй*

мамлекетинин (б.з.ч. I к.) титулдары жана наамдары тууралуу маалыматтар жокко эсе. [Борубашов, 2015: 15-53].

Кыргыз каганатында (V-XIII к.) енисейлик кыргыздардын мамлекетинин башында *ажо* титулуна ээ башкаруучу турган. Бул даража алтай түрктөрүнүн *каган* даражасына дал келет. Мамлекеттик бийлик (чиновниктер) алты министрликке (башкармага) бөлүнгөн: церемония, кадр, каржы, юстиция, аскердик жана коомдук. Өкмөттү *7 вазир* жетектеп, алар мамлекеттик кеңешти түзүшкөн. Каганаттын администрациясына борборду, онду жана солду бийлеген 3 тутук да кирген. Өзүнчө чоң уруктук топторду ажонун уруусуна кирбеген феодалдар *элтебер* титулу менен башкарган. Аскерлерди генералдар жетектеген. Жогорку бийлик ажонун колунда болгондуктан, ал саясий, аскердик маселелерди чечип, жогорку кызматтарга өзүнүн айланасындагыларды койгон, жогорку жрец жана жогорку сот милдетин аткарган. *Инал* бир кичинекей топту же автономиялуу аймактарды башкарган.

Талоончулук согуш көп курч маселелерди чечип турган заманда, армиянын башында *чор*, *йинал* (ажо) же *каган* турган. *Бектер* менен *кара будундун* ортосун *дружинниктер* ээлеген [Бактыгулов, Момбекова, 2001: 62-72]. Кыргыз каганатынын мамлекеттик атрибутикасы: *кызыл туу*, *тамга* (герб).

Белгилүү чыгыш таануучу В.В.Бартольд кыргыздар – Орто Азиядагы эң байыркы элдердин бири болгондуктан, анын аты тарыхтын башатынан эле белгилүү деп жазганы бекеринен эмес. [Бартольд, 1996: 176]. Кыргыздардын башында жеке бийлик ээси – *ажо* (кытай транскрипциясында) турган. «По степени политического значения надписи различают два типа народов (*будун*): народ с эльтебером (*эльтеберлиг будун*) и народ с каганом (*каганлыг будун*); титул эльтебер стоял ниже каган и давался предводителям малых народов, не имевших самостоятельной политической жизни» [Бартольд, 1996: 185].

Тарыхчы С. А. Угдыжеков «Социальная структура раннесредневековых кыргызов» аттуу кандидаттык диссертациясында Кыргыз каганатында *каган* жана *хатун* Теңри менен Умайдын жердеги «өкүлдөрү» катары саналгандыгын белгилейт. Илимпоз оюн төмөнкүлөй улайт: «Категория правящего слоя

представлена обилием соционимов, которыми определяются, по нашему мнению, носители титулов (генеалогических рангов) и званий (военных и бюрократического рангов). Естественно, что звания могли иметь и представители знати. Титулы же принадлежали только аристократам, место которых в этой ранговой подсистеме определялось генеалогически, исходя из традиционных принципов первородства в системе родства. По-известному сообщению Рашид-ад-дина, знатных кыргызов в XIII в. называли *иди*, т.е. «господин», «хозяин» (ср. хакасское - *эзи*). Члены данного социального института, возможно, играли роль кыргызского «дворянства». К титулам кыргызов отнесены следующие: *бек, инал, хан/каган, тегин*. К званиям – *эльтебер, тархан, тутук, буюрук, чор, ышбара, эльчи, ынанчу, чигиш, ичрек, сангун, уруну*. Кыргыз титулатурасы түрк жана уйгур мамлекеттеринин наамдарынан айрымаланган. [Угдыжеков, 2000: 19-21]. Баштапкы орто кылымдардагы кыргыздардын көз караштарынын жана расмий мамлекеттик идеологиясынын чордонунда кыргыз башкаруучусунун жогорку суверенитети турган. Бийликтеги топтордун көз караштары кесиптик шаманизге байланып, байыркы түрктөрдүн бийлик концепциясы асман идеясынан азыктанган. Коомдо *шаманизм* маанилүү орунда туруп, мамлекеттин калыптануусунда анын ролу жогорулаган. Ошол маалдагы диний ишенимдер башчынын сакралдуулук (салттуу жана расмий) концепциясын шарттаган. [Угдыжеков, 2000: 14].

Т.С.Жумаганбетов «Проблемы формирования и развития древнетюркской системы государственности и права. VI-XII вв.» [Алматы, 2004] аттуу илимий эмгегинде орто кылымдарда Борбордук Азиядагы номаддардын мамлекеттеринин башатында урууларды бириктирген чарбалык, аскердик, саясий потестариаттар тургандыгын, алгачкы жана өнүккөн орто кылымдардагы каганаттар эки топко (кагандык, бектик) бөлүнөрүн, социумда социалдык ж.б. мамилелерди жөндөө гендик жакындык боюнча (патронимия) ишке ашарын, саясий бийликтин генезисинин факторлору (белгилүү аймакта жашаган уруулардын экономикалык кызыкчылыктарын коргоо, мал-мүлктү коргоо жана алардык сырткы базарга алып чыгуу), этно-мамлекеттик институттардын

калыптанышын, эки ак сөөк уруунун шериктештиги патронимиялык иерархияны - *Эл каганды* шайлагандыгын [el - племенной союз, народ, государство, административная единица, ДТС, 168-169], Бумындын улук, ал эми анын инисинин *кичик каган* болушу, башкаруу аппараты *ябгу, шад, тегин, элтебер, тутук, тархан, буюрук* ж.б. чиновниктерден тургандыгын жана ушул проблемага тийиштүү маселерди ар тараптан терең изилдеген. [Жумаганбетов, 2004].

Ө.Ж. Осмоновдун эмгегинде Улуу Кыргыз каганатында жогоруда биз сөз кылган саясий терминдерден башка терминдер да жолугат: Маселен, *бойла* «өкүм бекитүүчү», *йарган* «буйрук аткаруучу» жана *саңундар* (генералдар) «аскер башкаруучулар» [Осмонов, 2017:106-107], ал эми Караханиддер мамлекетинде *ээлик* «батыш чөлкөмдүн башкаруучусу», *раистер* «вилаеттер менен провинцияларды башкаруучулар», *эл башылар* «көчмөн элди бийлегендер». [2017:121-124]. Ө.Ж.Осмонов Улуу Кыргыз каганаты=Улуу Кыргыз державасы=Улуу Кыргыз мамлекети саясий терминдерин толук синоним катары карайт. Ошону менен катар эле Улуу Кыргыз кагандыгынын башкаруу түзүмү *каган, буйрук* (кеңешчи), *бойла* (өкүм бекитүүчү) жана *йарган* (буйрук аткаруучу) турарын белгилейт.

Байыркы түрк мамлекеттери – көчмөн турмушта жаралып, акырындык менен калыптанган жана алар алгачкы феодалдык мамилелерди нормага салган социалдык түзүлүштө - караханиддер доорунда гүлдөгөн. Кыргыз саясий терминологиясы жана лексикасы VI-X кылымдардагы алгачкы феодалдык мамлекеттерде – Түрк (552-744), Батыш түрк (603-704), Түргөш (704-766) жана Карлук (756-940) каганаттарында калыптана баштап, Каракандар доорунда (840-1212) өнүгүүсүн уланткан.

Байыркы түрк мамлекеттеринде башкаруучу аристократиялык элитанын иерархиялык системасы жаралып, ал VI кылымдын 80-жылдары толук калыптанган. Эл ал маалда социалдык жактан үчкө бөлүнгөн: *бектер* (башкаруучулар), *атчан жоокерлер* жана *кара будун* (карапайым эл). Башкаруучу аристократиянын 25тен ашык кызмат номенден турган иерархиялык

система калыптанган: *каган*, *буюруки* «совещательный орган», *хатун* «женский титул», *оң//сол канат* (түрктөрдүн мамлекети согуштук жана администрациялык жактан оң//сол канаттарга бөлүнгөн), *жабгу* (оң//сол жабгулар), *шад* «кагандан кийинки экинчи администрациялык жак», *эльтебер* «чоң уруулук шериктештиктердин башчысы, булар кагандын уруусунан башка уруулардан тандалып алынган», *тархан* «жогорку аскердик кызмат», *тутук* «баш ийген элдерде, урууларда фискалдык милдет аткарган жак», *ярган* «сот», бег «уруунун башчысы» ж.б.

Коомдук түзүлүштө атчан жоокерлер, *бодун* «карапайым эл», *кул*, *харадж* «жер салыгы», *тума* «аскерлерлерге өмүр бою берилүүчү жөлөк пул» [История Киргизской ССР, 1984: 259-262].

VI–X кылымдарда Орто Азиянын чыгышындагы (Жети-Суу, Фергана) шаарларда жана көчмөн элдерде алгачкы феодалдык мамилелер түптөлө баштаган. Кыргызстан байыркы түрк мамлекеттеринин (түрк, батыш түрк, түргөш, карлук, каракандар каганаттары) системасында калган.

Түрк каганатынын (552-744) саясий структурасында *түрк* термини этносту эмес, талаанын жаңы башкаруучусун – аскердик аристократиянын өкүлүн туюнткан. Терминдин мааниси кеңейген: «талаа ээси» аскердик аристократиянын өкүлү > алар башкарган уруулар > баш ийген эл>. Түрк башкаруучусу Бумын жуань-жуандарды жеңип, алардын *илиг-каган* титулун алган. Анын тууганы Истеми *он ок будун* конфедерациясын багынтып, *он ок урук каганы*, ал эми эфталиттерди каратып, *ябгу* титулдарына ээ болгон. Уруулук аристократиялардан аскердик-администрациялык жетекчилик куралган. *Беги* жана *атлыгдар* жогорку катмарды түзүшкөн. Аристократияга социалдык жактан *илиг кара бодун* каршы турган. Түрк каганатынын мамлекети азыркы илимде ар түрдүүчө аталат: *аскердик демократия*, *уруу-уруктук мамлекет*, *аскердик кул ээлөөчүлүк империя* жана *феодалдык-аскердик түзүлүш* [Борубашов, 2015: 84]. Демек, жогорку мамлекеттик бийликтин референттеринин номинациялары – саясий терминдер толук синонимдер катары каралууга тийиш. Гундардын *оң* жана *сол канаттарга* бөлүү салтын улап, мамлекеттин оң (чыгыш) канатын *шад*

(кагандын бир тууганы, тактын мураскору), ал эми сол канатын *ябгу* бийлеген. Кагандын саясий бийлиги жана аны пайдалануу укуктары абсолюттук мүнөз алган эмес эле, б.а., бектер жана тийиштүү мыйзамдар кагандын ишмердигин көзөмөлдөгөн.

Ал учурда согуш жашоонун бир өктөм тутумдаш бөлүгү кызматын аткарган. «Структура древнетюркской государственности была приспособлена к задачам военного быта. Тюркский племенной союз состоял из отдельных племен – *бод* и родов – *огуш*. Политически тюркское объединение было организовано в *эль* – имперскую структуру. Родоплеменная организация – *бодун* и военно-административная организация – *эль* взаимно дополняли друг друга. Каган, стоявший во главе государства, «держал *эль* и возглавлял *бодун*». Им могли стать только выходцы из знатных родов». [Борубашов, 2015: 85]. Демек, эл мамлекетте белгилүү милдет аткаргандыктан, монархиялык түзүлүштө демократияга ченемдүү орун берилген.

Мамлекеттик аппарат *ябгу*, *шаддардан* жана *тутуктардан* куралган.

Каган – мамлекеттин башчысы, *ябгу* - кагандан кийинки даража, *шад* – аймак ээси, *тутук* – майда уруу бөлүктөрүнүн ээси, *элтебер*, *хуанду* - багынтылган элдердин башчылары, *тегин* – урук бирикмелеринин башчысы, *сыгин* – каганатка кирген элдердин бектери, *алпагу* – жогорку бектердин титулу, *тудун* - автоном аймактарды көзөмөлдөгөн расмий жак. Ошентип, каганатты мамлекеттик 5 расмий жак бийлеген: *каган*, *ябгу*, *тегин*, *алпагу*, *тудун*. *Садапиттер* – эң жогорку бектер катмарын түзгөн. *Тархан* – мамлекеттик ишмер (элден чыккан), *буйруктар* – белгилүү мөөнөткө дайындалган *бектер*, *апатархан* – жогорку аскер кызматкеринин титулу.

Эл адат укуктарын иштеп чыкса, *каган* зарыл мыйзамдардын бир бөлүгүн, ал эми бектер анын калган бир бөлүгүн *курултайга* сунуш кылышкан. Бийлердин курултайы *каганды* шайлаган жана аны иштен четтеткен. Ушундан улам *курултай* лексемасы «каганды бийликтен четтетүү» (импичмент) семасы менен байыган.

Батыш түрк каганатынын (603-704) администрациялык-саясий борбору адегенде Талас, кийин Чүй өрөөнүнө оогон (Суяб шаары). Каганат жаңы наам алып, ал *Он ок эли* деп атала баштаган. Анын калкын *он ок эли//бодун* түзгөн. Ар бир «жебени» *бек* бийлеген. Он урук батыш жана чыгыш канаттарына тең бөлүнүп, биринчисин беш *иркин*, ал экинчисин беш *чоро* жетектеген.

Коомдук түзүлүштү *тархандар* (уруу билермандары), *бектер* (урук башчылары), *огландар* (аскердик кошуундар), *бодун* (карапайым эл), *кулдар* жана *таттар* (чет элдиктер) кураган. Каганга караган кеңештин мүчөлөрү: кагандын урук-туугандары, бектер, тархандар, огландар.

Кагандын жеке бийлигинин натыйжасында *эл* түшүнүгү жаралган.

Эл саясий термини семантикалык филиацияга учураган: «урук, уруктук бирикме, эл» > «каганга караган бир аймактын эли» > «ар кыл уруктар, элдер жашаган өлкө». Бектерден *буйруктар* (майда аскер кошундарын башкарган, бейпил маалда сот милдетин аткарышкан) жана *тархандар* (салык жыйнашкан) дайындалган.

Түргөш каганатынын (704-766) коомдук түзүлүшү тууралуу тарыхый маалыматтар жок. Бул каганат баштапкы феодалдык монархия катары саналат. Мамлекеттик-администрациялык жактан экиге – *оң* (сары) жана *сол* (кара) *канаттарга* ажырап, кан тактысы үчүн өз ара уруштар болуп турган.

Карлук каганатында (756-940) уйгур уруктарынын башчысы *каган*, ал эми карлуктардын жетекчиси *жабгу* (*ябгу*) титулдарына ээ болушкан. Борбордук Азияда Уйгур каганаты түзүлүп (744-840), уйгур уруктарынын башчысы Елетмиш Билге *каган*, ал эми карлуктардын башчысы *жабгу* (*ябгу*) титулун алган. Карлук каганатынын мамлекеттик түзүлүшү «курак» таризинде эле. Карлуктардын бир бөлүгүн (күнкор) *жабгу*, экинчи бөлүгүн (монгол талааларындагы) *элтебер* башкарган. *Жабгунун* укуктары кеңири болуп, ал бир топ саясий-аскердик маселелерди өзү чечкен. Чигилдерди *тексин*, Тараз шаарын *айлас*, Суяб шаарын *ялан-шах*, тухси жана карлук уруктарын *куртекин* башкарган.

Каракандар каганаты (840-1212) орто кылымдардагы арап жана парсы авторлору «*альхакания*», «*ильхандар*», «*ильханиддер*», «*Афрасиаб үйү (тукумдары)*» деп аташкан. Алардын башкаруучулары «*арслан-хан*», «*бугра-хан*», «*тамгач-хан*» титулдарын алып жүрүшкөн. Жазма эстеликтер аз болсо да, Махмуд Кашгаринин «Девану лугат-ит түрк» сөздүгү менен Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны Караханид мамлекетинин түзүлүшүнүн аныктоого жардам берет. Карахандар саманиддерди туурап, мамлекеттин борбордук аппаратын экиге бөлгөн: *дергах* (сарай) жана *диван* (канцелярия). Саманилерден *диван* башкаруу системасын кабыл алышы *каган* менен элдин ортосундагы байланышты чындаган.

Ошол доордо айрыкча Жусуп Баласагындын айтылуу дастанында саясий терминдер өзгөрүүлөргө учураганы маалым. «Кутадгу билиг» дастанында *бодун* (эл) *бай*, *орта* жана *чыгайлардан* (кедей-кембагал) турары айтылат. Күнкор эл *райят деп* аталган. Бийликке каршы эл нааразылык актысына да чыгып турушкан. Мисалы, 1207-жылы букаралык кол өнөрчүлөр Садр Бурхан ад-дин Мухаммедге каршы чыгышып, анын «садр-и жахан» (белгилүү ишкер) титулун «садр-и жаханнам» (тозоктун ишмери) деп аташкан.

Караханиддер мамлекетинде бийлиги мурасталган *каган* (кандардын каны) саясий бийликтин башында турган. Анын таянычы - *улул хажиб (таяну)* (канга баш ийген даражадагы чин). Борбордук канцелярия *вазирге (югрушка)* караган. *Бектер* жогорку каганга же жергиликтүү башкаруучуларга баш ийген. Каганатка караган ээликтер *эл* жана *вилаеттерге* бөлүнүп, аларды *бектер* жана *тархандар* башкарган. *Хакимдер* менен *раистер* шаарлардын, *көкчүн сакалдар*, *чубандар* (орун басарлары) айыл-кыштактарды бийлешкен. Кан тактысы мурасталып, ал анын балдарына – *текиндерге* өткөн. *Текиндер* ата тактысына отурган же *иликхан* (кичине кан) титулун алып, өлкөнүн бир бөлүгүн жетектеген.

Караханиддер мамлекетинде канцелярия кызматкерлери: *ялавач* (Баласагын) же *ялафар* - элчи, *муширф* - каржы иштери боюнча байкоочу-текшерүүчү, *имга* – салык жыйноочу, *улаг* – кат-кабар жеткирүүчү. Аймактар *эли* жана *вилаеттерге* бөлүнүп, аларды *бек-тархандар* башкарган. Социумдар менен

айылдарды башында *аксакалдар* (*көкчин сакал* – Баласагын боюнча) турушкан. Фергана жана Мавеннахир шаарларын *чубандар* башкарышкан. Кагандын сарайындагы кызматтар: *бирук* «конокторду кабыл алуучу», *агычы* «жибек кийимдерди сактоочу», *ашчы* «кухмистер», *битигчи* «писарь», *ылымга* «секретарь», *кушчы* «сокольничий» ж.б. [История, 1984: 303-319].

Караханид мамлекетинде (11-13-кк.) өкмөт 3 милдет аткарган: каржы (өз элин тоноо), согуш (жоокерлерди даярдыкта кармоо) жана бардык буйруктарды аткартуу. Бодун «эл» да 3 катмардан турган: *байлар*, *орта* «тың оокаттуулар» жана *чыгайлар* «кедейлер». Мындан башка да бир топ саясий терминдер жана номендер жолугат: *агычы* «жибек кийимдерди сактоочу», *бирук* «конокторду кабыл алуучулардын башчысы», *битигчи* «писарь», *ылымга* «катчы», *раят* «күнкорлор», *айыары* «тентимиштер», *беги* «башкаруучулар», *каган* «кандардын каны», *бергах* «сарай», *диван* «канцелярия; ал төмөнкү кызматтардан турган: вазир, казына, тышкы иштер, гвардия, почта башчылары; жергиликтүү башчыларды, казынанын кириш/чыгышын байкоо кызматынын башчылары, базарларды, кол өнөрчүлөрдүн продукцияларын, динди бузгандарды, сотторду көзөмөлдөөчүлөр), *улул хаджиб* «башкы хаджиб», *таян* «хаджиб», *югруш* «кандан кийинки кызматтык чин», *черик* «жоокер», *чабуш* «кенже офицер», *хайл башы* «атчан жоокерлердин башчысы», *ялавач* «элчи», *имга* «салыкчы, казначей», *эл* «народ – администрациялык бирдик», *вилайет* «область, провинция», *аксакал*, *көкчин сакал* «айыл башчы», *чубан* «айыл башчынын жардамчысы», *раис* «билермандар дайындаган шаар башчы». [История Киргизской ССР, 1984: 308-319].

Карахандар мамлекетинде элдердин (көчмөн, отурукташкан) аралашуусу, исламдын мамлекеттик дин статусун алышы саясий бийликтин калыптанышына жана өнүгүшүнө таасир тийгизген. X кылымдын 90-жылдарына чейин мамлекеттик бийликке отурукташкан элдин өкүлдөрү, айрыкча дин кызматкерлери тартылып, алар ар кыл кызмат (катчы, кеңешчи, элчи) аткарышкан. XI кылымдын 30-жылдары исламдын кеңири тарашы, Саманиддер

мамлекетинин каратылышы мамлекеттин башкаруу системасын жаңы баскычка алып чыккан.

Жусуп Баласагын (1017-1070) өзүнүн «Кутагду билиг» дастанында саясат, мамлекеттик башкаруу, адам өмүрүнүн максаты, анын коомдогу укуктары, милдеттери тууралуу терең ой жүгүртөт. Дастанда *элик/илик* «кан», *везир* «вазир», *улу хажиб* «улуу хажип», *сүбаш* (аскер, кытайча) «аскер башы», *капыг башчы* «ордо башчы», *йалабач* «элчи», *битигчи* «катчы», *агычы* «казына башчы», *топукчу* «чиновник», *илбашы* «мамлекет башчысы», *тегин* «жогорку наам» ж.у.с саясий-экономикалык терминдер жолугат.

Аталган дастанда интеллигенция тууралуу да кабар берилет: *шииттер* (Мухаммед пайгамбардан тараганбыз дегендер), *улама* (мусулман илимпоздору), *отачы* (дарыгер), *алим* (илимпоз), *йылдызчы* (астроном), *шайр* (акын),

Саясий бийликтин синоними - *кут*. Байыркы түрк тилиндеги *кут* сөзү - омоним: 1. «душа; жизненная сила, дух»; 2. 1) «счастье, благодать, благополучие, удача; успех; счастливый удел»; 2) *перен.* достоинство, величие; 3) *рел.* состояние истинного бытия, благоженства (обычно о будде, орхате) [ДТС, 1969: 472-473].

Бул лексема илимпоз Б.И.Борубашовдун пикиринде, төмөнкү семаларды туюнтат: «... слово «кут» может быть употреблено в значении «политическая сила, сила государства», потому что для достижения успеха в войнах необходимым условием является не ощущение счастья, а обладание политической силой и величием». [Борубашов, 2015: 122].

М.Кашгаринин «Дивану лугат-ит-турк» эмгегинде 70тей коомдук-саясий термин кездешет. Мисалы, *бэг* «бек, князь», *бэглик* «бектик», *бай* «бай», *байрак* «байрак», *улузлык* «жогорку чин», *туз* «кандын жанындагы барабан», «бунчук», *тамга* «мөөр», *тархан* «бек» ж.б. [Кененирээк караңыз: Малов, 1951].

XII-XIV кылымдын биринчи жарымында Кыргызстан Монгол мамлекеттеринин курамында болуп, кидандардын (кара кытай), наймандардын, Чыңгыз кандын жана Хайду бийлигинде күн көргөн. Чыңгыз кандын мамлекетинде аристократиялык класс – *нойондор*, өзгөчө топ - *тархандар* бир

топ артыкчылыктарга ээлик кылышкан. Саясий бийликтин башында абсолюттук монарх – *кан* турган. Андан кийинки бийлик тепкичтери: *жогорку сот* – *яргучулук* (соттук) жана *ясылык* (мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөөчүлүк) милдеттерин аткаруучу, *тамгажы* (мөөрчү), *баш кам* (башкы жрец; булардын бирөө *бики* титулун алган), *бакши//тайши//даруга* (аймактардын жарандык башчысы). Башкаруу аппараты кан ордосу менен кошунду тейлеген. Мамлекет жана армия эки канаттан жана борбордон куралган. Оң канатты *боорчу*, солду – *мухали*, борборду – *наяа* бийлеген.

XIV кылымдын ортосу – XVIII кылымдын орто мезгилинде Орто Азияда Моголстан мамлекети түзүлүп, кыргыздашкан монгол уруулары кыргыз уруулары менен аралашкан. Мамлекеттин башында *хан* (Чынгыз уруусунан), андан соң *улусбеги* турган. Мамлекеттик аппаратты кураган компоненттер: *мажлис* (кандын жакындары, тектүүлөр), *диван* (кацелярияны тейлеген), *дафтары* (каржы жана салык иштерин алып барган). Жогорку мамлекеттик кызматтар: *везир* (сот), *аталык* (*атабек*; тартипти көзөмөлдөөчү), *амир ал-умара* (башкы эмир; урук эмирлери менен кошо өлкөнү башкарган), *даруга* (борбордук администрациянын өкүлү), *ишик ага* (кан сарайын короочу), *йатишбеги* (түнкү коргоочулардын башчысы), *тавачи* (аскерлерге кабар жеткирүүчү же аңчылыкка чакыруучу), *киракйараг* (аймактардан аскерлерге курал-жарак, тамак-аш жыйноочу), *тугби-бек* (туу коргоочу, алып жүрүүчү), *бахши* (кандын кат ташуучусу), *кошбеги* (кан аскерлеринин ордо башчысы), *йасаул* (чогулуштарда, церемонияларда тартип сакчысы), *кукелдаш* (канга жакын чиновниктердин бири), *үчбеги* (аскердин баш эмири), *миршикар* (аңчылыктын башчысы). Кыскасы, бул тапта Монголстан системалуу дифференцияланган мамлекеттик-администрациялык аппараты бар мамлекетке айланган.

Моголстандын чыгышында жашаган кыргыз урууларынын *оң*, *сол канаттары* жана *ичкилик* уруулары кыргыз элин түзүшүп, алардын аскердик-саясий жана администрациялык структурасы калыптанган. Тагай бийдин тууганы кыргыз бийи Сары Бугу кыпчак улусуна башкаруучу (даруга) болгон. Кыргыздардын саясий активдүүлүгү өсүп, XIII-XIV кылымдарда Алтын Ордо,

Хайду жана Монголстан мамлекеттериндеги саясий процесстерге тез-тез катышып турган. *Ичкилик (булгачы)* бирикмеси Монголстандын саясий душманына айланган. Мухаммед Хайдардын кыргыздардын «багынбас» жана «тополоңчул» деп мүнөздөшү, ал эми *булгачы* этнониминин «баш ийбес» жана «козголоңчул» семалары толук дал келет. [Борубашов, 2015: 170].

XIV кылымдын ортосунда Түштүк Сибирде *дербен ойрот* (төрт ойрот) уруу бирикмеси (бири – ойрот кыргыздары) мамлекет курап, ар бир урууну өзүнүн көз карандысыз башчысы башкарган. Кылымдын аягында мамлекет башына кыргыз уулу Эрхе келген. Кыргыздардын мурдагы *инал* титулу *кашка* лексемасына орун бошотот.

Тагай бий (1470-1533) Адигине бийдин иниси (булар – Агуулдун балдары) 1508-жылы Ысык-Көлдүн жээгиндеги Барскоон жергесинде ак кийизге салынып, *кыргыз улусу* – кыргыздардын биринчи башкы башкаруучусу катары шайланат. Улустун саясий бийлик атрибуттары: алтын түстүү туу жана ак боз үй. Кооптуу мезгилде бардык кыргыз уруктары менен урууларынын башын бириктирүүдө Тагайдын бийлик башына келиши маанилүү роль ойногон. Ал кыргыз-казак союзун түзүп, кыргыздардын *оң* жана *сол канаттарын* бириктирип, шейбанилерге каршы күрөшкө чыккан. Кыргыз башкаруучуларынын титулдары, наамдары, даражалары санжыраларда *хан*, *бий*, ал эми кытай даректеринде *чоң бий* деп атала берет. Демек, жогорку саясий терминдер - толук синонимдер.

XVII кылымдын экинчи жарымында кыргыз элинин бир бөлүгү жунгарлар жапырыгынан улам Фергана өрөөнүнө ооп, ар бир урууну тең аталык даражадагы *бийлер* башкарган. XVIII кылымдын экинчи жарымында Жунгар хандыгы талкаланып, качкын кыргыздар кайра ата журттарына кайтышат. Кыргыздар *оң* (10 уруу) жана *сол* (5 уруу) *канаттарга* бөлүнгөн. Кыргыздардын урук-уруу- топторунун башында *акалакчын* бийлер (мурасталган) турган жана алардын бирөө *улук бий* деп саналган. Өз алдынчалыкка ээ ар бир уруунун *урааны*, *туусу*, *мөөрү*, кошуну (кырк жигити), малынын *эни//тамгасы* болгон. Ошентип, ушул маалда кыргыз уруулары мамлекеттик-саясий жактан бир бүтүндүктү түзүүгө жетишкен.

Өндүрүш каражаттарына болгон жеке менчик коомду карама-каршы эки топко - феодалдарга (*бай, бий, баатыр* ж.б.) жана эзилгендерге (*чарбадар, кедей, кул*) бөлгөн. *Бийлер* администрациялык, аскердик, соттук маселелерди чечкен, ошону менен катар эле өз алдынча тышкы иштерди да жүргүзгөн. Кийинки баскычты *акалакчын бийлер* – майда майда уруунун башчылары ээлеген. Ар бир бийге жоокерлерден куралган кошундар баш ийген. Адегенде кыргыздар бийлерин *кашка* деп аташкан, кийин бул титул *бий* терминине орун бошоткон деген да пикир бар. Көп мал-мүлктүү байды *чоң бай*, ал эми ордого жакын байды *ордолуу бай* деп аташкан. *Баатырлар* согуш маалында же малга тийүүдө өзгөчөлөнгөн, кээде урууну да бийлеген. *Чарбадарлар* (бир аз мал-мүлктүн ээси), *кедейлер* (мал-мүлкү жоктор), *кулдар* (күнкорлор) өзүнчө социалдык катмарды түзүшкөн. Аскердик структурадагы кызматтар: *кара дугуан* (аскердик тартипти тескөчү), *шан-бек* (тамак-аш, чөп-чар даярдоочу), *кара-казы*, *бача-шабу* (качкындырга, бекер жашап, ушак таратып, тополоң чыгарчууларга көз салуучу), *сопи* (аскер башынын буйруктарын адресине жеткирүүчү).

Кыргыздар социалдык жактан *ак сөөк* жана *кара сөөктөргө* бөлүнгөнү менен, бийлик дайыма эле мурастала берген эмес, жеке сапаттары мыкты, кадыр-барктуу инсандар да эл бийлешкен, б.а., меритократиялык салтка да орун берилген. [Борубашов, 2015: 190].

Кокон хандыгы (1709-1876) маалында кыргыз аймактары аскердик-администрациялык принцип боюнча бөлүнүп, аларда хан тарабынан дайындалган башчылар администрациялык, соттук жана финансалык ишмердик жүргүзүшкөн. Көчмөн элдерди өздөрүнүн уруу башчылары (манап, бий, төрө, аксакал) бийлешкен. Аталган мамлекетти – феодалдык деспотияны - чексиз бийликке ээ хан башкарган. Ханга караштуу жеке кеңештин мүчөлөрү: *кушбеги*, *датка*, *кансадбаши*, *парваначи*. Опурталдуу кездерде мамлекеттик кеңеш куралып, светтик жана диний мамлекеттик кызматтар түзүлгөн. Ал кызматтар төмөнкүлөр: *миңбашы* (тышкы иштер министри менен мамлекеттик канцлердин ортосундагы кызмат), *кушбеги*, *мехтер //зекетчи* (финансы министри), *дастарханчи* (казына башы), *расылчы* (кандын башкы катчысы),

аталык//серкер) (кандын аскер кеңешчиси; башкы кол башы), *шейх-уль-ислам* (дин башчысы), *кази-калян* (жогорку сот), *кази-аскар* (аскер соту), башкы *раис*.

Кокон кандыгынын аймактарын – вилайеттерди *кушбеги*, *хаким*; вилайеттердин бөлүктөрүн – бекчиликтерди *хаким*, *бек*, *аталык*, *датка*; жергиликтүү бийликти – *раис*, *корбашы*, *серкер*, *мирапбашы*, *казы*, *арык аксакал*, *миршап*, *мырза*.

1842-жылы Ысык-Көлдүн Орто-Токой жергесинде бир топ кыргыз уруулары курултай өткөрүп, анда өз адынча кыргыз мамлекетин түзүү маселеси каралып, Ормон Ниязбек уулун кан көтөрүшөт. Кандыктын саясий аксессуарлары - туу, мөөр; бийлик курамы, жаза-айып өлчөмдөрү, туяк пул (бажы салыгы), коңшулук мамиле маселелери каралат. Бул кыргыз урууларын башын бириктирген саясий бирикме түзүү аракети эле. Кандык - республикалык башкаруунун айрым компоненттери бар монархия. Шартка жараша чоң кеңеш чакырылган, кичи кеңеш туруктуу иштеген.

Кыргыздардын Россия империясынын карамагына өтөр маалында түндүк кыргыздарды Манап бийдин урпактары бийлеп, *манапчылык ашкаруу системасы* жана *манаптар* (ак сөөктөр) социалдык катмары калыптанган. Алгачкы манаптар 17-кылымда аркалык кыргыздардын улугу болгон. 18-кылымда Манаптын 5-муунундагы тукумдары Маматкул менен Тынай бийлердин балдары өздөрүн «манап» деп атоого өткөн. Демек, манапчылык адегенде сары багыштан чыккан Манап бийден тарагандарга таандык болуп, кийин *манап* (< *манаф* - арап сөзү, байыркы арап идолунун аты, этимологиясы белгисиз) даражасы титул катары түндүк кыргыздардын башка уруулардын төбөлдөрүнө тараган. Ушундан улам бийлер манаптарга баш ийип, алар соттордун милдетин аткарып калган. Манаптык баскычтар: *чоң манап* (бир же бир нече урууну башкарган, ага бир нече катардагы манаптар баш ийген; чоң манаптык мураскорго өткөндүктөн, чынжырлуу манаптап системасы калыптанган); *чала манап* (кичине урууну же урукту бийлеген); *майда манап* (бир аз элдин башчысы); *чолок манап* (манап болом дегендерди эл ушинтип келекелеген); *жакыр манап* (бар мүлкүнөн айрылган манап).

XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап Кыргызстандын Орус империясынын курамына өтүшү алардын мамлекеттик башкаруу системасын өзгөртүүгө алып келген. Демейде кадыресе укук нормалары аркылуу башкарылган кыргыздарга жалпы империялык жана генерал-губернатор чыгарган атайын нормалык актылар тарап, эл ошолор аркылуу жашай баштаган.

1865-ж. «аскердик-элдик башкаруу» системасы кирген, 1867-ж. Туркестан генерал-губернаторствосу түзүлүп, башкаруунун жаңы нормалары бекиген. Туркестан крайындагы башкаруу системасы: *башкы (генерал-губернатор, канцелярия, чиновниктер аппараты), областтык, уезддик.*

Край областтарга (башчысы - аскер губернатору), область уезддерге (башчысы - орус армиясынын полковниги), уезддер волосторго, волостор аксакалдыктарга (отурукташкан элдерде), айылдык коомдорго (көчмөндөрдө) бөлүнгөн.

Орус империясынын карамагына өткөндөн кийин кыргыздардын өзүн-өзү башкаруусунда 3 этаптан турган администрациялык реформа өткөрүлгөн: 1) түндүк кыргыздардагы *манапчылык* жоюлуп (1866), орус бийлиги өздөрү дайындаган *улук манаптар* аркылуу башкарууга өткөн; 2) *аскердик-элдик башкаруу, жергиликтүү башкаруу – туземдик администрация, шайлоо системасы* кирген (1867); бийликтин башкы органдары: болуштукта (волосто) шайлоочулардын *болуштук съезди*; айылдырда тескөөчү орган – *айылдык жыйын*; аткаруучу бийлик – *айылдык старшина* (ыстарчын); 3) уезддер волосторго, волостор айылдык коомчулуктарга бөлүнгөн (XIX к-ылымдын 80-жылдарынын ортосунда). Жогорку администрациялык реформалар кыргыздардын өзүн-өзү башкаруусуна белгилүү даражада *демократиялык башаттарды* киргизген. Түштүк кыргыздарда *датка* жана *бек* наамдары сакталып калган. Ар урууну (племя) *бий* (бул наам мурасталган эмес, айылдык, уруулук жыйында – дуванда карапайым элден чыккан мыктылар да шайланган) башкарган. *Баатырлар* мурунку социалдык статустарынан ажыраган. *Аксакал, арык-аксакалы* (каналдарды тейлегендер), *молдо, казы* (арап. <*казий*>; шариатты нуска туткан сот), *сонулар* (арап. <*суфий*>) да социалдык катмарга киришкен.

Орто катмарды 10-15 түтүндү башкарып, манаптардын тапшырмаларын аткарышкан *атка минерлер* түзүшкөн. Рыноктук мамилелердин (акча-товар) өнүгүшү улуттук буржуазиянын калыптанышына чыйыр салган жана *соодагерлер, чайкоочулар, сүткорлор, далдалчылар* пайда болгон. Төмөнкү катмарды *букара, жалчы, малай, чайрекер* жана *мандикерлер* түзүшкөн. Кадыр-баркы жок төмөнкү топтогуларды эл *жакыр, томаяк (< тоң аяк), топор, байкуш* деп аташкан.

XVI-XVIII кылымдарда азыркы кыргыз жергесинде, Өзбекстанда, Тажикстанда жана Түркмөнстанда жашаган кыргыз урууларынын саясий түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр кыргыз элинин – белгилүү бир аймактык, экономикалык, маданий жактан тутумдаш жана бир тилде сүйлөгөн уруу бирикмесинин түзүлүшүнө алып келген. Бул маалда өз алдынча уруу-уруктук бирикмелер кыргыз коомунун негизги администрациялык-саясий бирдиги катары кызмат кылган. Алар өз кезегинде кыргыздар *оң* жана *сол* канаттарга кирген. Ар бир канат жыл сайын улук бийлерден *чоң бий* тандап алышкан. Урук-уруулук бирикме өз алдынча администрациялык-саясий бирдик катары саналып, өзүнүн *тамгасы* (мөөрү) жана *урааны* болгон. Бул бирикмени башкарган *улук бий* аскердик, соттук жана тышкы иштерди жүргүзгөн. Социалдык жактан эң төмөнкү баскычта чектелүү укуктары ээ *кулдар* менен *күндөр* турушкан. Аларды калыңга, сепке кошуп беришкен, байгеге сайышкан, кунга төлөшкөн жана сатышкан. [История, 1984: 463-470].

XV кылымдын аягы - XVI кылымдын башында Орто Азияда саясий кырдаал өзгөрөт. Амир Темирдин династиясы кулап, өзбектер кандык түзөт, казак кандыгы күч алат. Тянь-Шанда жана Жети-Сууда жашаган кыргыздар 1508-жылы Барскоондо Тагай бийди кан көтөрүшөт. Ал Мухаммед-Кыргыз титулу менен казак жана монгол элдерине белгилүү боло баштайт. Тагай бийдин эжеси Наалы эже саясий жана согуштук ареналарда курч маселелерди чечүүдө маанилүү роль ойногон. Ал эми агасы Адигине бий 12 уруунун башында турган. Чындыгында кандын милдетин аткарган, адигине уруу бирикмесин түзгөн, бирок Чыңгыз кандын заманында кан аталууга укугу болгон эмес. Наалы эже

Адигине жана Тагай бийлердин негизги саясий максаты – кыргыз урууларын бириктирип, көз карандысыз кыргыз мамлекетин түзүү. Бул жерде *бий* жана *кан* лексемалары толук синонимдер.

Кыргыз урууларынын оң жана сол канаттарга жана ичкилик топторго бөлүнүшү уруулук-патриархалдык башкаруу түзүмүн шарттаган. Ар бир урук уруунун курамына кирип, анын саясий администрациялык бөлүгүн түзгөн. Уруу кандаш туугандардан гана куралбастан, генеологиялык жактан байланышы жок уруктарды да кошуп алган. Натыйжада кыргыз урууларынын конфедерациясы саясий мүнөзгө ээ болгон. Уруу конфедерациясын *чоң бий* башкарып, ал кол башчынын да милдетин аткарган» [Осмонов, 2022: 210].

Байларлар иш аракеттерине жараша бөлүнгөн: *күрдөөлдүү байлар* коомдук турмушка активдүү катышкан; *ордолуу байлар* - көрктүү үйлөрдү куруп, соодасатык кылышкан; *сасык байлар* коомдук турмушка катышпай, мал башын арбытууну көздөшкөн.

Социалдык катмарлар: *ак сөөктөр: бий, баатыр, бай; кедей-кембагалдар* (малчы, жалчы, дыйкан, кул). [Осмонов, 2022: 230-240].

Демек, байыркы түрк мамлекеттеринде мамлекеттик башкаруу системасы түптөлүп, улам анын өзөгү өсүп, борбордук бөлүгү толуп, жака-бели да татаалдаша баштаган. Уруулук түзүлүштө жалпы жыйында (аскердик демократия) - бийлик ээлери – жетекчилер, аскер башчылары шайланып, бийликти, байлыкты сактоо жана коргоо милдетин алышкан. Социалдык түзүлүш – бай жана кедейден турган.

3. 2. Жогорку саясий бийлик субъекттеринин жана объекттеринин аталыштары жана алардын семантикалары

3.2.1. Жогорку саясий бийлик субъекттери жана объекттери

Ажо. Н.Я. Бичурин хагастарда (кыргыздарда): «Государь называется Ажо; почему и прозывается также Ажо. У него водружено знамя. ... Ажо зимою носит соболью шапку, а летом шляпу с золотым ободочком, с коническим

верхом и загнутым низом» - деп белгилейт. [Бичурин, I, 360].

Тарыхый эстеликтерде *Ажо* саясий терминин синонимдери да кезигет: *еди*, *адикут* (еди + кут) [Бернштам, II, 1998: 188]. Хайху бийликтен тая баштаганда *Ажо* өзүн хан деп жарыялаган – деген да маалымат бар [Эсен уулу Кылыч, 1994; Бутанаев, Худяков, 2000. 272].

Г.Т.Жаманкулованын *эр*, *ажо* жана *инал* терминдери толук синонимдер деген пикири жүйөлүү [II, 2014: 243, 260].

Ажо лексемасы Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» тарыхый романында жолугат:

Ортоңку чоң ак үйдүн төрүндө ак сакалын жашка чайып олтурган Адылтай ажо баятан тек күңгүрөнүп, тек сыздап, тынчы кетип тиленди (23). Або, бий, бек же кол башчыга, алпка, уруу аксакалына мээрим көрсөтөөрдө, ажо ак кымкап чапанын жамынып, алтын такта, ордо төрүндө олтуруп, тигилерди кабыл алат (47).

Бул кезде Адылтай ажо көк чапан жамынып күмүш тактыда сыртта олтурду. Бул - ачуунун белгиси (47).

Адылтай ажо колун көтөргөндө кызыл кымкап тонунун жакасы далысынан жылбышты (23). Тоодон түшкөн көк кашка суунун кең короодой ийилген булуңуна шахзаданын кызыл чатыры тигилген (275). Жогорку контексттерде социалдык-саясий терминдер градуалдык оппозицияны курайт: ак «мээрим» - көк «каар» - кызыл «согуш».

Азыркы кыргыз тилинде *ажо* лексемасы публицистикалык жана оозеки кеп стилдеринде «президент, эл башчысы» маанилеринде кеңири жолугат.

Ажо ордосу Тарыхчылардын пикиринде, *Ажо* Кара тоодо жана Көгмен тоолорунда жер которуп турган. *Ажо* жайында боз үйдө, кышында үстү дарак кабыктары менен жабылган үйлөрдө жашаган [Бичурин, I, 360; Аристов, 2001, 145; Жаманкулова, II, 2014: 238-240].

Аким – (арап. *хаким* - ойчул, философ, кийинки мезгилдерде – дин кызматкерлеринин жана ак сөөктөрдүн иштерин башкаруучу) – бийлөөчү, атайын дайындалган же шайланган башкаруучу. Кыргыздар Кокон хандыгына

баш ийип турган мезгилде *аким* аймактардын башында туруп, *кушбек*, *бек*, *датка* сыяктуу титулдарга ээ болгон. Учурда Кыргыз Республикасында *аким* - административдик-аймактык бирдиктин (райондун) аткаруу бийлигинин жогорку кызмат адамы. 1992-ж. облусттук, райондук жана шаардык акимчилик башкаруу институту киргизилип, президенттик бийликтин жергиликтүү өкүлдөрү болушкан. 1994-ж. *аким* мамлекеттик администрациянын башчысы деп өзгөртүлгөн. Акимди дайындоо же кызматтан алуу – Президенттин укугу. Өткөн жылдары акимге талапкерлик альтернативалык негизде Премьер-Министр тарабынан көрсөтүлүп, жергиликтүү кеңештердин депутаттары тарабынан шайланган. 2021-ж. Конституцияга ылайык, жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын башчыларын кызматка дайындоо жана бошотуу президенттин милдетине кирет. [70-берене].

Ак эшик – *ист.* телохранитель у высокого должностного лица; *эшик ага ист.* один из должностных чинов в среднеазиатских ханствах. [Юдахин, 1965: 970].

Атка минер - Октябрь революциясына чейинки мезгилде өзүндө бийлиги жок, бий-болуштун жан-жөкөрү. Ал күч эмгегинен качып, ат үстүндө жүрүп оокат кылган кошоматчы, мансапкор деген мааниде айтылат. Көбүнчө болушту, бийди жана старчындарды шайлоону уюштурууда өзүн бийлеген талапкерлерге жагынып, анын жеңип чыгышы үчүн көмөк көрсөткөн. [Акунов, 2004; 2015: 47-48].

Атка минер лексемасынын «кошоматчы», «мансапкор» семаларын «бийликке кызмат кылуу» архисемасы бириктирет. Аталган термин Совет мамлекетине чейин терс маанини туюнтса, коммунисттик режим маалында жашоосун улантып, бийлик өкүлдөрүнө карата нейтралдык сема статусун алган. Демократия учурунда *атка минер* ачыкка чыгып, коомдо орун таап, эл тарабынан мурдагыдай жерилбей калды.

Атка минер морфологиялык жактан зат атооч + барыш жөндөмө жана зат атооч + атоочтук компоненттеринен турат. Феодалдык, советтик жана демократиялык доорлордо аталган термин формалык жактан эч бир өзгөрүүгө учураган эмес, бирок семантикалык жана эмотивдик филиацияларды башынан

кечирген.

Баатыр – байыркы доордо баатыр, багадур формаларында белгилүү болгон термин. Байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздар бул терминдин ордуна «эрен» титулун колдонушкан [Акунов, 2015:53]. *Баатыр* - *batur* «герой», «богатырь». [ДТС, 1969: 89].

Баатыр лексемасы түрк тилдеринде төмөнкү семаларга ээ: «герой», «отважный, решительный, мужественный, смелый, доблестный», «храбрец», «сильный, бравый, бойкий, боевой, бесстрашный», «силач», «видный». Байыркы түркчө *батур*, фарсиче *бахадур*, монголчо *баатур* формалары бир этимологиялык жыйынтыкка келүүгө мүмкүнчүлүк бербей келет [Севортян, 1978: 82-85].

Бай - кыргыз коомунун узак мезгилден бери өнүгүшүндөгү социалдык жана материалдык бөлүнүүлөрдүн бирин түшүндүрүүчү термин. Аталган термин «Манас», «Семетей», «Сейтек» ж. б. эпостордо өтө көп кездешет. Бай-манап жана кедей-кембагал социалдык жактан карама-каршы турган топтор.

Бай-манаптардын активдүү бөлүгү 1917-25-ж. басмачылар катары жоюлган, калганы 1926-30-ж. башка аймактарга, Украинага ж. б. жактарга айдалган. Жеке менчикке негизделген азыркы коомдо байлардын жаңы түрү жаралды. [Акунов, 2004].

Вaj 1. *богатый*; 2. перен. *богатый, щедрый* [ДТС, 1969: 79]; *бай* – «богатый», «богач», «богатство», «знатный господин», «муж, супруг». Бул лексема түрк, монгол жана фарси тилдеринде кездешет. Алгачкы мааниси - адъективдүү «богатый» семасы. [Севортян, 1978: 28-29]; 1. «мал-мүлктүү, дүнүйөлүү, бирөөнүн күчүн пайдаланчуу адам»; 2. «байлыгы мол, жетиштүү, оокат-тиричилиги мыкты» [КТТС, 1, 2019: 172]; 1. «богач, бай»; 2. «богатый, избилующий»; 3. ист. «господин»; 4. уст. «господин»; 5. уст. «муж»; 6. южн. «старший брат»; 7. составн. часть имен личных мужских; 8. сост. часть интимно-почтительного обращения (энекебай); 9. при игре тогуз коргол; 10. тынши. ласкательное обращение к мальчику. [Юдахин, 1965: 94].

Кыргыз коомунда бай өз алдынча бөлүнгөн: *чоң бай*- большой, добрый бай;

б) *ордолу бай* - потомственный бай; в) *сасык бай* - жадный, вонючий бай.

Бай лексемасынын семемаларынын башында идеологиялык компоненттүү «байлыгы бар» (каршысы - кедей) социалдык сема турат жана ушул семанын негизинде жаткан «мол» экономикалык, «кадырлуу» социалдык, «күчтүү» физикалык, «сыйлуу», «сүйкүмдүү» моралдык-этикалык теги оң семалар жаралган.

Бек - башкаруучу; орто кылымдагы түрк элдеринде жергиликтүү бийлик ээлерине берилүүчү титул. Бек мамлекеттеги эң жогорку титул ээси - кагандан (хандан) төмөн туруп, жергиликтүү бир дубандын же аймактын бийлигин өз колуна топтогон. Кокон хандыгына баш ийген кыргыздарда *бек* өз вилаетинде хандын өкүлү болуп, хандын казынасына алык-салык чогултуу ишин көзөмөлдөгөн, хандын жергиликтүү катары өз чегиндеги маселелерди чечип турган. [Акунов, 2004].

Бек - *бег*, *бей*, *бий* (түрк. – бийлөөчү, төрө, ал *амир* же *эмир* лексемаларынын синоними) – байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардагы аскердик титул. [Акунов, 2015: 66].

Beg – правитель, вождь, бек, князь: *beg er* – князь; *vegler begi* – князь князей; *vegäc* – принц; *begi* – герой; [ДТС, 1969: 91]:

Бек/бег, *бей/бий* зат атоочтору түрк тилдеринде «вождь», «предводитель», «князь», «господин», «начальник», «принц», «вельможа», «титул», «выдающийся, влиятельный, авторитетный, богатый человек», «супруг, муж», «мужчина» семаларын туюнтат.

Этимологиясы боюнча бир пикир жок: *бег* > *бей*, *биг* > *бей*, *бей* > *бий*, *бий* > *би*: > *би*; *бег* = *бей* (< *баг* – средне-перс. «бог»). [Севортян, 1978: 101].

Антропонимдерге жалгашат: *veg arslan*, *beg taş*, *beg temir*, *beg turmîş* ж.б.

Саясат таанууда *бек* титулу боюнча бирдиктүү пикир жок экендиги жогорку келтирилген маалыматтардан даана көрүнүп турат.

Бий – кыргыздардын мамлекеттик башкаруу иерархиясындагы термин-титул (VII кылымга чейин белгилүү болгон): *Гйеси бей*, *Гюй-шабо бей*, *Ами бей* ж.б. *Бий* уруунун жалпы жыйынында шайланып, урууда өзүн-өзү башкарууну ишке

ашырган. Кыргыздар Орусияга карагандан кийин *бий* - уруу (урук) башчысы болуу менен бирге саясий, акимдик, чарбалык жана соттук милдеттерди да аткарган; бий даражасы мурас катары атадан балага өткөн.

XIX кылымдын биринчи жарымында бий мансабы орто жана майда манаптарга, каада-салтты жакшы билген барктуу феодал төбөлдөргө өткөн. 1856-60-ж. Россия падышачылыгы Түркстандагы башкаруунун тартиби жөнүндө чыгарган жоболорго ылайык, казылар соту менен бирге үч баскычтуу бийлердин соту уюштурулган. Бийлердин соту үч жылдык мөөнөткө шайланган. Бий айылдык болуштук болуп экиге бөлүнгөн. Совет бийлиги орногондон кийин, бий институттары толугу менен жоюлган. Аталган институт бүгүнкү күндө аксакалдар соту катары кайрадан жандандырылууда. [Акунов, 2004; 2015: 70].

Демек, *бий* саясий термин катары «шайлоодо шайланган уруу башкаруучу», «мурасталган», «феодал төбөлдөргө таандык кызмат», «иерархиялуу бийлик», «аксакалдар бийлиги» сыяктуу семантикалык филиация жолун басып өткөн.

Болуш - (орусча - волость, волостной управитель - башкаруучу) падышалык Россияда аймактык-администрациялык бирдик. Россиянын курамына кирген Кыргызстандын аймагы уезддерге жана волостторго (болуштарга) бөлүнгөн. Болуштук 300 же 1000-2000 түтүндөн турган деген эки көз караш бар. Болуштуктун башында башкаруучу - *болуш* турган. Болуш эл тарабынан шайланып, шайлоо системасы эки баскычтан турган. Биринчи баскычында 50 түтүн бир шайлоочу өкүл «элүү башы» шайланган. Экинчи баскычында, ошол элүү башчылардын жыйынында (волостной сход), 3 жылдык мөөнөт менен болуш шайланып, өкмөттүн жардыктары менен сот өкүлдөрүнүн чечимдеринин аткарылышын көзөмөлдөп, талаш-тартыштарды чечип, жер, жайыт, чабынды бөлүү, салык салуу жана жыйноо милдеттерин аткарган. Күнөөлүүлүрдү уруп-сабоого, айып салууга, кыска убакытка камап коюуга укугу болгон. [Акунов, 2004; 2015: 79]. Болуш саясий термининин семантикалык курамында «башкаруучу, бийлөөчү», «көзөмөлдөөчү» жана «жазалоо» семалары камтылган.

Батрактар (орусча - батя) - бай-манаптарга жалданып, кара күчүн сатып жан багышкан, кыргыз коомундагы социалдык бөлүктөрдүн биринин аталышы.

Люмпен-пролетариаттардан айырмаланып, батрактын үй-бүлөсү, анча көп болбосо да, мал-мүлкү, жери болгон. Октябрь революциясы жеңип, бийликке кедей-кембагалдар келгенде, байлардын байлыгын кайрадан бөлүштүргөндө, өзгөчө 1921-29-ж. жер-суу реформасынан кийин, батрактар мал-мүлккө, жерге ээ болушкан жана коллективдештирүү мезгилинде колхоздорго, айыл чарба артелдерине, коммуналарга биринчилерден болуп киришкен. [Акунов, 2015: 62].

Бөкөй – кыргыз коомундагы баатырлар катмарына карата айтылган термин. Кыргыз-монгол тилдеринде «балбан, алп, күчтүү» маанилерин берет. [Акунов, 2015: 81].

Букара (арабча) - 1. Бир мамлекетке, уруулук бирикмеге же феодалдык төбөлгө (бек, болуш, бай-манап, хан, падыша) караштуу эл, уруу же жеке адамдын аталышы. 2. Кедей-кембагал, жарды, колунда жок. 3. Бир урууга багынычтуу башка уруу же адам. 4. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында батрак пролетариат деген мааниде кабылданып, 1917-ж. Пишпек уездинде кыргыз, казак, татар ж. б. улуттардын кедей жана орто дыйкандарын бириктирген демократтык уюм «Букара» союзу түзүлгөн. 1918-ж. май айында бул союз «Кыргыз пролетарларынын совети» деп аталган. [Акунов, 2015:81-82].

Букара – араб. 1. подданный; 2. *ист.* простолюдин, простонародье; 3. *уст.* пришлый (не коренной, не из этого рода) [Юдахин, 1965: 156]; 1. Бирөөгө таандык, бирөөнүн көзүн караган, кандайдыр бир мамлекетке, кандыкка ж.б. таандык болгон адам; 2. Кедей, эмгекчил карапайым эл [КТТС, 1, 2019: 293].

Букара лексемасы саясий термин катары төрт семага ээ: «күнкор эл/уруу/адам», «кедей», «күнкор уруу/адам», «пролетар». Жогорку семаларды «күнкор» семасы бириктирип турат. Лингвистикалык туундулар «күнкор» жана «карапайым эл» семаларыг гана чагылдырган.

Датка (фарсыча *дадох* - «адилетти сүйүүчү», «адилетти каалоочу», «адилетчил») - мансап даражасы. Кокон хандыгынын тушундагы бийлик жүргүзүүчү эң жогорку наам жана ушундай наамы бар адам. 1. Бухара, Кокон жана Хива хандыктарынын убагындагы жогорку мансап. Амирдин атына келген арыздарды кабыл алып, анын жообун арыз ээсине билдирип туруучу адам. 2.

Кокон хандыгындагы ири феодал төбөлдөрүнө берилген аскердик- акимдик чин. Бул чинди алгандар Кокон ханынын саясатын жүргүзүүгө белгилүү денгээлде милдеттүү болушкан. *Датка* негизинен жергиликтүү бийликтин кызыкчылыгын борбордук Кокон бийлигинде коргой турган, байланыштыруучу функцияны да аткарган.

Датка кош маанилүү саясий лексемасынын биринчи маанисинин курамында «мансап», «адам» жана «аткаруу» семалары (метонимия), ал эми экинчи маанисинде «аскердик-акимдик чин» жана «аткаруучу» ажыраткыч семалары бар. Эки маанини «мансап» жана «аткаруучу» бириктирүүчү семалары тутумдаштырат.

Казы, кадий - мусулман өлкөлөрүндө шарият жолу менен тергөөгө алып, тийиштүү чечим чыгаруучу сот, Орто кылымдарда *казы* ар кыл документти күбөлөндүрүүнүн (нотариустун) да милдетин аткарган: жетимдерге көз салган же бул ишти аткаруу үчүн башка адамдарды дайындаган; кылмыш иштери же граждандык иштер боюнча өкүмдөрдүн аткарылышын көзөмөлдөгөн. XIX кылым жана XX кылымдын башында ак сөөктөр сотунун пайда болушуна байланыштуу *казы* үй-бүлө, диний, мураска калтыруу иштерин кароо менен гана чектелген. *Казы* феодал төбөлдөрүнүн жана падышачылыктын жергиликтүү башкаруучуларынын кызыкчылыктарын коргогон. [Акунов, 2004; 2015: 176].

Казы ар. ист. кадий – судья, судивший по законам шариата. [Юдахин, 1965: 317].

Казы II 1. Казатка катышкан адам; 2. Мусулман башкаруучуларынын казатта (газаватта) эрдик иштери үчүн алган ардактуу титулу; 3. Сурак жүргүзүүчү адам – сот. Казынын милдетине граждандык жана кылмыш иштерин тергөө кирген. [КТТС, 1, 2019: 648].

Демек, кыргыз тилинде *казы* лексемасы - «сот», «казаттын катышуучусу», «титул», «тергөөчү» семаларына ээ историзм.

Каган – байыркы жана орто кылымдардагы Кыргыз, Түрк жана Уйгур каганаттарындагы өлкөнүн жогорку башкаруучусунун жана башкы аскер жетекчисинин даражасы (титулу). *Каган* термини биринчи жолу кытайлык

жылнаамаларда 312-ж. окуяларга байланыштуу эскерилет. IV кылымдын ортосунанан тарта Түрк кагандыгынын бийлик ээлери да *каган* наамын алышкан. Кийин аварлар, Эне-Сай кыргыздары, печенегдер, хазарлар, караханиддер ж. б. туркий элдер мамлекет башкаруучуларын *каган* деп атаган. VIII кылымдын акыры IX кылымга чейин киевдик княздар да *каган* титулун пайдаланышып, саясат жактан өздөрүн азар кагандарына тең экендигин көрсөтүүгө аракеттенишкен. Феодализм доорундагы түрктөр *каган* терминин *хакан/хан* түрүндө да пайдаланышкан. Монгол жапырыгынан кийин *каган* термини *хан* формасын алган. [Акунов, 2015:174-175].

Qagan – каган, верховный правитель, главный хан; *qagan qan* верховный правитель. Энчилүү аттардын компоненти: *altun qagan, bilge qagan* [ДТС, 1969: 405]. *Qan* – хан, правитель; повелитель; предводитель [ДТС, 1969: 417]: *хан, правитель* [ДТС, 1969: 436]. Аталган термин орхон-енисей эстеликтеринде жана Махмуд Кашгаринин «Девану лугат-ит турк» эмгектеринде жогорку мааниде жолугат.

QAN см. *qayan*. ◇ ← (?) Тюрк.: др.-тюрк. *qan* хан, предводитель, правитель, повелитель. В монгольских языках встречается в виде первого компонента сложных топонимов типа *qan kentei* Кентей (название горы в МНР), кроме того, необходимо иметь в виду наличие в бурятской мифологии *хад* (←* *qad*, мн.ч. от *qan* без долготы гласного -а-) хаты (особые духи-хозяева местностей). [ЭСМЯ, 3.29]. *Qayan* Халх., бур., даг., мнгр. хāн, калм. хаан хан, царь, монарх. ◇ ← Др.-тюрк. *qayan* каган, верховный правитель. [ЭСМЯ, 3.19].

А. Ж. Шериевдин «Титулатура в языке киргизского эпоса "Манас"» аттуу кандидаттык диссертациясында титулатура маселеси кенен жана ар тараптан терең изилденген. Илимпоз эпостогу титул, чин жана наамдарды төрткө бөлөт: 1) Манас жана анын жан-жөкөрлөрүнө; 2) Манастын душмандарына; 3) Манастын жана душмандарынын армияларына; диний конфессияларга (ислам < > ламаизм) байланыштуу. [М., 1991. – 19 с.].

А. Ж. Шериев *хан* ~ *кан* титулу тууралуу калыс оюн төмөнкүдөй билдирет: «... титул *хан* ~ *кан* в эпосе "Манас" употребляется в качестве: 1) титула

верховного правителя племен и народов; 2) титула предводителя мелкого племенного или родового объединения; 3) антропоформанта - почетной приставки к собственным именам; 4) эпитета, почетного наименования персонажей, реально не обладающих данным титулом». [Шериев, 1991: 11].

Qagan/Qan терминин Р.А.Бейбутова кыргыз тилиндеги согуштук (аскердик)-администрациялык термин-титул [М., 1988], Р. Рахимов кытай тилинен уйгур тили аркылуу бир топ түрк тилдерине кирген термин-титул [М., 1970] катары далилдешкен. Аталган термин В.У. Махпиров [1960], А. А. Боронов [1988] жана А.Б. Вороновдун [1989] эмгектеринде да каралган.

Жогорку маалыматтарга таянсак, *qagan* термини семантикалык филиацияны башынан кечирген: «башкы кан, кандардын каны» > «мамлекеттин жогорку башкаруучусу жана башкы аскер жетекчиси» > «урук-уруу башчысы». *Каган* жана *кан* лексемалары привативдик оппозицияда турат, б.а., жогоркулардын биринчиси «кандардын каны», ал эми экинчиси «кан».

Кайсар – эпизоддук кейипкер, кытай баатыры [МЭ, 2: 256]; 1. «решительный, смелый и сильный»; 2. «легкомысленный» [Юдахин, 1965:322]. Немис тилиндеги *кайзер*, ал эми орус тилиндеги *царь* рим императору Цезарь лексемасынан келип чыккан. Түрк султандары Византия империясын кулаткандан кийин, *Kayser-i Rum* титул таркылуу атала башташкан.

Кална (арабча *халифа* — орун басар, жардамчы) — XIX к. Орто Азияга, анын ичинде Кыргызстандын көпчүлүк аймактарында тараган сопулардын өтө реакциячыл агымынын өкүлү. [Акунов, 2004].

Кул - кожоюндун жеке менчигине айланган, бардык укугунан ажыраган адам. Кул буюм катары эсептелгендиктен, ээси аны сатууга, өлтүрүүгө укуктуу болгон. Кыргызда кулдар негизинен ата-бабасынан бери кул-күң болуп келгендерден, бай-манаптын кызматындагы күндүн балдарынан, калыңга келгендерден, жоодон туткунга түшкөндөрдөн, ата-тегин билбеген тексиздерден, сатылып алынгандардан турган. [Акунов, 2004; 2015: 204].

Курултай – жалпы кызыкчылыгы бар маселелерди талкуулоо максатында жергиликтүү жамааттардын өкүлдөрүнүн жыйыны. Тигил же бул саясий

партиянын, коомдук уюмдун же башкаруу органдарынын съездин, конференциясын же жыйынын да **Курултай** деп атаган учурлар кездешет. Кийинки мезгилдерде коомчулук арасында биздин мамлекеттик бийликтин үч бутагынын үстүнөн көзөмөлдөй турган бийлик укуктары бар Курултай тутумун киргизүү жөнүндөгү ой-пикирлердин талаш-тартыштары орун алууда. [Акунов, 2015: 206]. Демек, *курултай* лексемасы «жамаат өкүлдөрүнүн жыйыны», «жалпы чогулуш» - деген кош маани туюнтат. Жогоркулардын экинчиси – элдик термин. Эми биз алардын биринчи маанисине кененирээк токтололу. Кыргыз коомчулугунда курултай институтун жогорку деңгээлге көтөрүү аракети күч алып жаткандыктан, тарыхый экскурс жасоо максатка ылайыктуу.

Курултай (<монгол хуралдай, хурал) – монгол жана түрк бийлик ээлеринин олуттуу маселелерди чечкен тарыхый съезди; монгол жана кээ бир түрк элдеринде эл өкүлдөрүнүн органы. Синоними – европалык парламент (Башкортостан Республикасынын Курултайы). Монгол элинин тарыхында 1206-, 1229-, 1235-, 1246-, ал эми түрк элдеринде: Казахстанда - 2007-жылы, Венгрияда - 2008-, 2010-, 2012-, 2014-, 2018- жылдары тарыхый курултайлар өткөн. Кыргыздарда 1-курултайды 1785-жылы Атаке баатыр, ал эми 2-син 1842-жылы бир топ кыргыз уруу башчыларынын катышуусунда Ормон өткөрүп, өзүн хан көтөргөн. 1992-ж. (30-31.09) кыргыздардын бүткүл дүйнөлүк 1-курултайы, 1994-ж. (21-23.01) Кыргызстан элинин биринчи, 1996-ж. февралда 2-курултай болуп өткөн. 2010-жылы жарандык ынтымакты жана мамлекеттик маанилүү чечимдерди кабыл алууда кызыкчылыктардын тең салмактуулугун камсыз кылуу үчүн Курултай институту түзүлүп, биринчи ынтымак курултайы ошол жылдын 23-мартында өткөн.

КРдин Конституциясынын (2010-ж.) 52-беренесинде *«Жарандар мамлекеттик жана коомдук мааниси бар маселер боюнча элдик курултайларды өткөрүүгө укуктуу»* - деп көрсөтүлгөн. Азыркы баш мыйзамдын (05.05. 2021) 7-беренесинде: *«1. Элдик Курултай - коомдук-өкүлчүлүктүү жыйын. Элдик Курултай кеңешүүчү, байкоочу жыйын катары коомдун өнүгүү багыттары боюнча сунуштамаларды берет. 2. Элдик Курултайдын уюштурулушу жана*

ишмердүүлүгү Конституция жана Конституциялык мыйзам менен аныкталат».

Кыргыз Республикасынын Президент С.Жапаров 2023-жылдын 24-июлунда «Элдик курултай жөнүндөгү» мыйзамга кол койду.

Курултай институтун жактоочулар кээ бир райондордон депутат жоктугуна, аталган институт президентке, бийликтин үч бутагына калыс баа берет жана алардын ишмердиктери талапка жооп бербесе, аларга ишенбөөчүлүк көрсөтөт деген принципке таянышат.

Курултай саясий термини «жамаат өкүлдөрүнүн жыйыны», «жалпы чогулуш», «парламент» өндүү реалдуу жана «президент, өкмөт, парламент, сот бийликтеринен жогору турган институт» (потенциал) семаларын туюнтат.

Манап (араб. <маннаф) – 1. орун басар, которуу, которулуу; 2. тар. уруулук-феодалдык төбөлдөрдүн катмары; 3. ак сөөк. XIX кылымдын биринчи чейрегинде сары багыш ж.б. айрым урууларында манап институту киргизилген. Кокон кандыгынын тушунда *манаптар* хан буйругун аткарышкан жана салык жыйнашкан. Кыргызстан Россияга каратылгандан кийин манаптар падышалык колониялык тартиптин таянычына айланган. Улуу Октябрь социалисттик революциясы (1917-ж). жана граждандык согуш (1918-20-ж). мезгилинде алар контрреволюциячыл иштерди уюштурууга катышкан.

Манаптар ата-тегине, кадыр-баркына жараша бөлүнгөн: *чоң//орто//чала манап*. *Манап* саясий термини - *бий, кашка* терминдери менен толук синоним. [Акунов, 2004; 2015: 244-245].

Революция саясий – (латынча *revolutio* – бурулуш, төңкөрүш) 1) саясий системанын алмашышы; баштапкы саясий элитаны бийликтен четтетилип, анын ордуна башка саясий күчтөрдүн келиши; 2) жаңы өкмөт түзүү максатында эл жана партиялар күч колдонуу менен катышкан социалдык-саясий, экономикалык жана идеологиялык процесс.

Жогорку терминдин «бурулуш, төңкөрүш» эки семасын «өзгөрүү» архисемасы бириктирет, ал эми алардын биринчисине «өзгөрүү», экинчисине «кескин өзгөрүү» айырмалоочу семалары мүнөздүү.

Саясий революциянын маанисин К.Маркс төмөнкүчө мүнөздөгөн: «На известной ступени своего развития материальные производительные силы общества приходят в противоречие с существующими производственными отношениями, или — что является только юридическим выражением последних — с отношениями собственности, внутри которых они до сих пор развивались. Из форм развития производительных сил эти отношения превращаются в их оковы. Тогда наступает эпоха социальной революции. С изменением экономической основы более или менее быстро происходит переворот во всей громадной надстройке. При рассмотрении таких переворотов необходимо всегда отличать материальный, с естественнонаучной точностью констатируемый переворот в экономических условиях производства от юридических, политических, религиозных, художественных или философских, короче — от идеологических форм, в которых люди осознают этот конфликт и борются за его разрешение» [К. Маркс, Ф. Энгельс, Собр. соч., изд. 2, т. 13, с. 7].

Саясий революция сарай төңкөрүштөр, пугчтар жана кутумчулук (заговор) сыяктуу көрүнүштөрдөн кесин айрымаланат.

Саясий революцияларды аталыштары арбын: Чехословакиядагы (17.11 – 29. 12, 1989) *Бархатная/Нежная революция – Баркыт/Назик революциясы*; Кыргызстандагы *Жоогазын революциясы* (20. 03. – 11. 04, 2005); *Апрель (Коон/Элдик апрель революциясы)* (06.04. – 15.04, 2010). Кыргыз тилиндеги жогорку төрт лексеманын бири да А.А.Акунов менен Г.С.Мамбеталиеванын энциклопедиялык сөздүгүнө термин катары кирбегендиги терминдер али предтерминдик абалда экендигинен кабар берет.

Түстүү революциялар терминин негизинде «түс» жана «гүл» түшүнүктөрү жатат. Анткени каршылык кыймылдарынын символу - элге жаккан бул же тиги гүл же түс. *Гвоздика* (Португалия, 1974), *Роза (Атыр гүл)* (Грузия, 2003), *Саргыч кызыл (оранжевый)* (Украина, 2004-2005) революциялары. КМШда онго жакын *түстүү революция* болуп өткөн.

Марксизм-ленинизм классиктеринин саясий революция жөнүндөгү теориясынын туурунан кыргыз тарыхына кайрылсак, 1990-2013-жж. бийлик системасы 5 этаптан турган баскычты башынан өткөрдү [Акунов, 2021: 104-105], СССР маалындагы өндүргүч күчтөр жеке менчикке өтүп, мурунку жумушчу жана дыйкан таптары социалдык мазмундарын өзгөрттү. Ушул позициядан караганда, 2005-, 2010-ж. саясий элитанын алмашышын кадыресе саясий революция деп атоо бир жактуулук сыяктанат.

Суверенитет (нем. Souveränität < фр. Souveraineté – жогорку бийлик) – мамлекеттин тышкы иштерде көз карандысыздыгы, ал эми ички иштерде үстөмдүгү. Саясатта, саясат таанууда элдин/улуттун/мамлекеттин/инсандын суверенитети түшүнүктөрү бар. Ааламдашуу заманында мамлекет менен мамлекеттердин башын кошкон жогорку союздардын (мисалы, Евросоюз) ортосундагы мамилелер жеке мамлекеттик суверендүүлүктү чектейт, бир топ мамлекеттер өз ыктыярлары менен тийиштүү функцияларын шериктештикке өткөрүп берет. *Суверенитет - Эгемендүүлүк, Суверенное равенство государств – Мамлекеттердин эгемендүү теңчилиги* [РКТСЮТП, 2006: 655].

Султан – ар.1. *ист.* султан; 2. *ист.* член ханского рода; 3. (в эпосе) благородный [Юдахин, 1965: 663].

Султан (араб. سلطان *sultān*, от *арам.* שולטן *šultānā* - бийлик) – ислам мамлекеттеринде башкаруучунун жогорку титулу, бир топ мааниге ээ. Эгерде мамлекетти *султан* башкарсан, мамлекет термининин ордуна *султанат* пайдаланылат. Куранда «султан» бийлик деген жалпы түшүнүктү, ал эми. кийин имамга, диний авторитетке каршы светтик бийликтин жеке өкүлүн туюнта баштаган.

Тегин – (*tegin* – кытайча *tek* – «улуу урматтуу, тектүү, жогорку», *hin* «адам» же «жогорку тектүү адам») орто кылымдарда Борбордук Азияда түркий тилдүү мамлекеттердеги кагандык тактын мураскеринин, ханзаданын синонимдеш аталышы. Мисалы, Култегин, Чоротегин ж.б.

Tegin - титул, присоединяемый к именам младших членов ханской семьи; принц: *alp tegin, küi tegin* [ДТС, 1969: 547].

Төрө – титул, ири башкаруучу, ак сөөк, уруу башчысы. Төрө тарыхый термини Чыңгыз хандын баласы Чагатайдын хандык такка олтурбаган тукумдарынын титулун да туюнтат. XV-XVI к. төрө лексемасы *султан* термини менен алмаштырылган. Казактарда бийлик башында көпчүлүк учурда Чыңгыз хандын тукумдары тургандыктан, бул термин кийинки кездерге чейин кеңири кездешет. «Манас» эпосунда канга тентайлаш титул, мааниси жагынан *ноёнго* жакын. [Акунов, 2015: 404].

Tör «почетное место», «ценность», *törä* 1. «почетное место в юрте»; 2. «закон, обычай»; *törä-toqa* «правила, закон» [ДТС, 1969: 580].

Төрө 1. Колунда бийлиги бар ак сөөк адам, кадырлуу мырза, баатыр (эпосто); 2. эң мыкты, кадырлуу (аялдарга да карата айтылат). [КТТС, 2. 2019: 527]; *төрага* – башчы, башкаруучу [КТТС, 2. 2019: 526].

Бул термин метонимиялык жол аркылуу жасалган: «боз үйдөгү ардактуу жер – төр» = «ошол жерде отурган адам». Анын функциялары катары «мыйзам, каада-салт» семалары жаралган.

Үркүн, К ы р г ы з с т а н д а г ы 1 9 1 6 – ж ы л к ы к ө т ө р ү л ү ш – кыргыз элинин орус падышалыгынын колониялык саясатына каршы улуттук-боштондук күрөшү. [Кыргыз тарыхы: Энциклопедиялык окуу куралы. Бишкек, 2003: 242]. Бул терминдин төркүнү байыркы түрк тилиндеги *үрк* этишине барып такалат. *Үрк* лексемасы айбандардын жана адамдардын «коркуу» сезимин туюнткан. [ДТС, 626]. *Корк* лексемасы - анын толук синоними [ДТС, 458].

Үрк сөзү азыркы түрк тилдеринде төмөнкү семаларга ээ: 1) (ис)пугаться; 2) вздрогнуть, вздрагивать; 3) испуг, боязнь. Аталган лексема эки бөлүктөн турат: *үрк* < *үр* + (*ы*) к. Акыркы компонент – кыймыл-аракетти күчөтүүнүн көрсөткүчү [Севротян, 1984: 635-636].

Чындыгында, *үркүн* – элдик термин. Ошондуктан ал илимий, илимий-популярдуу, публицистикалык адабияттарда жана оозеки кепте 1916-жылкы саясий окуя ар түрдүү аталып келет: *үркүн*, *16-жылкы көтөрүлүш*, *улуттук-боштондук кыймыл*, *Кыргызстандын улуттук-боштондук үчүн күрөшү*, *мунт* (*Рахима эже*) *ж.б.*

Кытайлык кыргыздар 1916-жылкы окуяны - Чоң качкын, ал эми 1924-1927-жж. Совет бийлигинин жер-суу реформаларынын маалында Кытайга жер оодарган окуяны Кичи качкын деп шарттуу түрдө аташат. [Супер-инфо, №727 07-октябрь-13-октябрь, 2016].

Чоро (< байыркы фарси *чур, чура* – жоокер, баатыр) - Кыргыз каганатындагы аскердик-администрациялык башкаруу титулу, хан менен бектин ортосундагы мансаптык даража. *Чоро* термини «кожоюн, башкаруучу, ээлик кылуучу» жана «биримдик, бир жамаат» маанилерин да вербалдаштырат. Фарси формасы адам аттарында кеңири жолугат: *Бек чур, Ил чур, Моюн чур* ж.б. *Чоро* лексемасы «Манас» эпосунда жыш кездешет. [Акунов, 2015: 430-431].

Эгемендик – суверенитет, суверендүүлүк. Бул саясий термин казак тилинен алынган: *егеменді* «суверенный»: *егеменді мемлекет* «суверенное государство»; *эгемендик* «суверинетет; суверенный; суверенность» [Бектаев, 153].

Эгемендүүлүк - лексемасы туунду сөз: *эгä/igä/ijä* «хозяин, дух, божество» [ДТС, 165; 204; 205;] + *дүү* + *лук*. *Ийе* зат атоочу түрк тилдеринде «хозяин», «господин», «содержание, сущность», внутренняя таинственная сила, имеющаяся в каком-л. предмете», «зародыш», «воля», «подлежащее» [Севортян, 1974: 237-241].

Кыргыз тилинде *эге/ээ* «хозяин», «бог», «дух, покровитель», *эге* «бог мой, мой господин» [Юдахин, 1965: 942; 971], «кожоюн», «башкаруучу», «сүйлөм мүчөсү» [КТТС, 2019, 2: 788] семаларына ээ. *Ээси эки кылам десе, эге бирди кылам дейт* – деген макалдын курамында жолугат.

1990-жылдын 14-декабрында Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин 12-чакырылышы мамлекеттин аталышын – Кыргыз ССРин - Кыргызстан Республикасы деп атайт, бирок мамлекет СССРдин курамында кала берген. Ушул эле жылдын 15-декабрында Жогорку Совет «Кыргызстан Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө декларация» кабыл алат. 1991-жылдын 31-августунда Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин кезексиз сессиясы жогорку токтомго таянып, Конституцияны жетекчиликке алып, «Кыргызстан Республикасынын мамлекеттик көз

карандысыздыгы жөнүндө декларациясы» (орусчасы: «*Декларация о государственной независимости Республики Кыргызстан*») аттуу маанилүү документ кабыл алат. Ага ылайык Кыргызстан көз карандысыз, суверендүү демократиялык мамлекет катары жарыяланат.

Кыргыз Республикасынын Баш мыйзамынын (2021) 1-беренесинде «Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) - көз карандысыз, эгемен, демократиялык, унитардык, укуктук, светтик жана социалдык мамлекет» катары сыпатталат. Кыргыз мамлекетин 7 сын атооч мүнөздөйт. Жогорку 7 сын атоочту «мамлекет» архисемасы бириктирет. 1-2-сын атоочторду толук синоним катары эсептөөгө негиз бар.

Орус мамлекетин 3 (Российская Федерация — Россия есть демократическое федеративное правовое государство с республиканской формой правления), Казак мамлекетин 4 (Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы), ал эми Өзбек мамлекетин) 5 сын атооч (Узбекистан — суверенное, демократическое, правовое, социальное и светское государство с республиканской формой правления) мүнөздөйт. Биздин оюбузча, Баш мыйзамда мамлекетти сыпаттоодо сакралдуу 7 саны бекеринен алынган эмес.

31-Август - *Эгемендүүлүк күнү, Кыргыз Республикасынын Эгемендүүлүк күнү, Кыргыз Республикасынын Көз карандысыздыгынын күнү* (расмий аталышы). Демек, бир датаны 3 синонимдик айкаш вербалдаштырып, алардын ортолорунда күрөш жүрүп жаткандай.

Эрен лексемасы түрк тилдеринде «мужчина», «герой», «дворянин, сановник», «человек», «деловой мужчина», «юноша», «муж, супруг» семаларын вербалдаштырат [Севортян, 1974: 290-291].

Эшен – *ир. рел.* ишан – духовный наставник, духовный руководитель суфийской общины: Ак Эшен Белый Ишан (выступающий в позднейших вариантах эпоса в качестве духовного наставника). [Юдахин, 1965: 970].

Эшикчи: *ак эшикчи* *ист.* исполнитель поручений должностного лица

местной администрации. [Юдахин, 1965: 970].

И.А. Батманов, З.Б. Арагачи, К.Ф. Бабушкин эмгегинде да бир катар чиндер, наамдар жана титулдар тизмеленет. [Современная и древняя Енисеика. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1962. – 350 с.: 98-101].

3.2.2. Уруу жана эл аралык мамилелер

Кыргыз коомунда уруу аралык мамилелер белгилүү системага салынган.

Адат укугу, Адат - салт түрүндө колдонуп келген адат нормаларынын жана жүрүм-турум эрежелеринин жыйындысы. Адат укугу алгачкы жамаат коому бузулуп, жеке менчик келип чыккан мезгилде пайда болгон. Адат укугу эл урууларга бөлүнүп жашаган коомго мүнөздүү. Адат укугунун нормалары коомдун шарттарына жараша өзгөрүп ыңгайлашып турат. XIX кылымдын орто ченине чейин кыргыздарда Адат укугу колдонулган, кийинчерээк Россия империясынын мыйзамдары менен катар шарияттын эрежелери да укуктук негизде болуп келген (айып, кун, барымта, калың, көп аял алуучулук ж. б.). Кыргыздарда **адат** уруунун булактары болуп: адат, салт, бийлердин бүтүмү, бийлер тобунун жоболору эсептелген. Октябрь революциясынан кийин **адат укугу** нормалары зыяндуу феодалдык калдык деп эсептелип, мыйзам жүзүндө жокко чыгарылган. Адат укугун колдонгондорго кылмыш жоопкерчилиги белгиленген. Кыргыз журтчулугу Адат укугунун жакшы жактарын сактап калышкан. Калк башына күн түшүп, оор саясий-экономикалык кыйычылыктар мезгилинде оор абалдан чыгып кетишине ыңгайлаштырылган Адат укуктары (уруунун ичиндеги ынтымак, бирине-бири жөлөк болуу, каны бир туугандардын биригиши, аксакалдардын соту ж. б.) бар. [Акунов, 2015: 16].

Аталган терминдин курамында төмөнкү семалар бар: «урууга бөлүнүү», «адат, салт», «бийлердин бүтүмү, жобосу», «ынтымак», «аксакалдар соту».

Аманат термини азыркы кыргыз тилинде полисемант: элдин акчасын сактык кассалары менен мамлекеттик жана коммерциялык банктарда сактоонун негизги түрү. *Аманат* термини эки маанини – элдик саясий дипломатиядагы мамилени жана заманбап каржылык-экономикалык түшүнүктү туюнтат. Биз

биринчисине гана токтолобуз.

Аманат - 1) кыргыздардын элдик же уруулук өкүлү, элчиси катары кандайдыр бир максат үчүн бир коңшулаш элде, урууда же мамлекетте, белгилүү бир мөөнөткө убактылуу кармалган киши. Аманатка таасирдүү адамды, көбүнчө чоң манаптардын тукумунан, урук-туугандарынан тапшырылган. Ал жасалгалуу ак боз үйдө жашагандыктан, «ак үйлүү» деп коюшкан. Кыргыз эли орус падышачылыгына бириктирилгенден кийин, аманатка киши калтыруу акырындык менен жоюлган жана анын ордуна мыйзамдык-укуктук эрежелер киргизиле баштаган. Жогорку концепти «көз каранды элдин өкүлү», «мөөнөт» жана «коңшу эл/мамлекет» ажыраткыч семалары курайт. *Аманат* терминин ушул эле кош мааниси кийинки сөздүктө да өзгөрүүсүз берилген. [Акунов, 2015: 34].

Ак үй кыргыз элинин турмушундагы «*ак үй* (байлардын, бектердин ар өргөлөрү) – *боз үй* (орто оокаттуу катмардын кадыресе үйлөрү) – *кара үй* (кедей-кембагалдардын кара кийиз жабылган үйлөрү, чатырлары)» түстүк градиациясына таянсак, *ак үй* - бийлик жана байлык символу. Демек, кыргыз саясий картинасында «күнкор элдин убактылуу кармалып турган өкүлү» семасы белгилүү даражада кесилишкен *аманат*, *ак үйлүү* лексемалары аркылуу берилет. Азыркы саясий менталитетте *ак үй* (белый дом) – бийлик символу, президенттик имарат. Ошентип, *ак үй* термини семантикалык эволюцияны башынан кечирип жатат.

Ак үйлүү (түскө негизделген метафора, символ) термини «көз каранды эл», «көрүнүктүү өкүл», «белгилүү мөөнөт», «коңшу эл», «кан сарайынын жаны», «ак үй» ажыраткыч семаларынан турары тастыкталат жана аталган термин коңшу элдерде чек ара кайтарган боз балдардын (үйлөнө элек) тобун билдирери кабарланат. Ошону менен катар эле *ак үйлүү* - бийликтин жана байлыктын символу [Акунов, 2015: 26-27]. Демек, *ак үйлүү* термини жогорку илимпоздордун ою боюнча, «көз каранды эл», «көрүнүктүү өкүл», «белгилүү мөөнөт», «коңшу эл», «кан сарайынын жаны», «ак үй», «чек ара кайтарган боз балдар» жана «бийлик/ байлык символу» семаларына ээ.

Барымта, бармта, баранта - казак, башкыр ж.б. көчмөн элдерде феодализм маалында канга кан методун алмаштырган экономикалык өч алуу. [Сов. истор. энц, М., 1962, Т., 2: 151].

Барымта – түрк тилдеринде 1. «самовольный захват скота и другого имущества у обидчика с целью удовлетворения за нанесенную обиду или причиненный материальный ущерб», 2. «разбойничий набег», 3. «задержание к.. – ч. –л.», 4. «невозможность действовать вследствие обстоятельств, не зависящих от действующего лица». Г.Рамстедттин оюнча, *баранта* - монгол сөзү (*бари* «хватать»). [Севортян, 1978: 72-73].

Кыргыз тилинде *барымта* тарыхый лексемасы төмөнкү мааниге ээ: *барымта/баранта* - набег с целью угона скота у обидчика или у его родичей, причем часть скота шла на убой и расходовалась без всякой бережливости. Юдахин, 1965: 112]. *Барымтага алуу, барымтага кармалгандар* элдик терминдери аталган лексеманын биринчи маанисинин негизиндеги «айдап/кармап/туткундап кетүү» семаларынан уланган. Демек, *ак үйлүү, аманат* жана *барымта* элдик терминдери синонимдик катар түзгөнү менен, алардын ар бири толук дублет катары кызмат кыла албайт. Анткени жыш учураганы *ак үйлүү*, орточосу – *барымта*, ал эми *квзисиноними аманат*.

Кун - бирөө колдуу болуп өлгөн адам үчүн алына турган айып. Алгачкы жамааттык түзүлүштөн Совет бийлигине чейин мерт тапкан адамдын тарапкерлерине киши өлтүргөн адамдын уруусу кун төлөп келишкен. Кун алуу уруунун парзы катары адатка айланган. Феодалдык коомдук өнүгүү улам илгерилеген сайын кун алуунун түрү өзгөрүп, маркумдун кунуна туткун алып, кул-күңгө айландыруу, «тогуздап» берүү сыяктуу жолдор орун алган. Кун алуунун таптык тамыры Кыргызстанда Совет бийлиги орногондон кийин жоюлган. [Акунов, 2004; 2015: 204]. Бул адаттын айрым элементтери азыр да байкалат.

3.3. Кыргыз тилиндеги мамлекеттик бийлик терминологиясы, лексикасы жана номендери (КРдин Конституциянын негизинде. 05.05.2021)

3.3. 1. Мамлекеттик бийликтин терминологиясы

О.И. Воробьеванын ою боюнча, мамлекеттик бийликтин терминологиялык системасынын, администрациялык укук терминологиясы негизги үч топко бөлүнөт: 1) расмий-ишкер мамилелерде жактарды функциясы боюнча туюнткан терминдер: губернатор, администрация башчысы, мэр, мамлекеттик кызматкер ж.б.; 2) аткаруу бийлигинин органдарын туюнткан терминдер: администрация, департамент, коллегия ж.б.; 3) мамлекеттик документтер, бийлик администрациясынын тескемелери (распоряжения) атаган терминоиддер: *устав, акт, закон, приказ* ж.б. Автор Россияда демократиялык режим калыптануу процессин башынан кечирип жаткандыктан, көптөгөн терминдердин аныкталарында кемчиликтердин бар экендигин даана байкайт. **Терминдердин** уюткусун политемалар жана идеологемалар түзүшсө да, бирок саясий тилди калыптандырууда аксиологиялык модалдуулукту жараткан периферия алга чыгарын танбайт. [Воробьева, 2008: 70-79].

Э.С.Туткушева менен Н.Н. Тыдыкова алтай тилинин коомдук-саясий терминдерин төмөнкүдөй бөлүштүрөт: 1) *административно-политические термины (номенклатурные наименования: а) лиц (чиновников); б) ведомств, органов и т.п.; в) термины делопроизводства; г) наименования политических партий, движений, идеологических течений и их членов (участников); 2) термины права; 3) экономические термины; 4) религиозные термины; 5) этнографические термины; б) военные термины.* [2018: 364-369].

К.Б. Шадыбеков менен А.А. Исраилов тарабынан түзүлгөн «Государственное и муниципальное управление: Словарь терминов» [2011] аттуу сөздүккө мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу жаатындагы 1533 термин киргизилип, алардын маанилери максатка жараша чечмеленген. Сөздүк аталган башкаруу тармагында эмгектенгендер кызматкерлерге теориялык жана практикалык жардам көрсөтүүгө багытталган.

Адатта коомдун саясий системасы социалдык институттардан куралат жана анда *мамлекеттик аппарат* маанилүү орунду ээлейт. Ага 1) парламент; 2) мамлекет башчысы, өкмөт, министрстволор, мамкомитеттер, ведомстволор, мэриялар, муниципалитеттер, префектуралар, мамлекеттик ишканалардын, мекемелердин администрациялары ж.б.; 3) сот жана прокуратура кирет. Ушундан улам «мамлекет» түшүнүк талаасы саясий тилде үч терминологиялык система аркылуу куралат: *мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот*. Мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигинин органдарынын номинациялары Конституция тарабынан бекитилет.

Кыргыз тилинин заманбап саясий терминологиясын ар бир кесипкөй адистин, саясий терминологдун ишмердиги катары баалап, мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигинин терминологиясын Кыргыз Республикасынын Конституциясынын (05.05. 2021) негизинде иликтөөнү баштаганы турабыз.

Бөлүмдө жогоруда аталган саясий документтин лексика-семантикалык катмарына жана котормо маселерине назар салабыз. Конституциянын кабыл алынышы менен кыргыз тилинин саясий терминологиясы байыган. Бул баш мыйзамдын текстинен, аны кабыл алууга байланыштуу жаралган терминдер системасынан даана көрүнөт. Адегенде конституция термининин юридикалык жана кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрдө чагылдырылышына назар салуу зарыл.

А.Б. Барихин *конституция* терминине түмөнкүдөй аныктама берет: *конституция (лат. constitutio – установление, устройство) – основной закон государства, выражающий в сжато-концентрированной форме волю господствующего класса или (теоретически) всего общества и закрепляющий основы общественного и государственного строя, права и свободы человека и гражданина.* [Барихин, 2010: 346].

Кыргыз юристтери: *конституция (лат. constitutio – орнотуу, түзүлүш) – баарыдан мурда адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин жарыялаган жана кепилдеген, материалдык мааниде жазылган актылардын же конституциялык салттардын жыйындысы, ага тете эле коомдук*

түзүлүштүн негиздерин, аймактык түзүлүшүн жана башкаруу таризин, бийликтин жергиликтүү жана борбордук органдарын уюштуруунун негизин, алардын компетенциясын жана өз ара мамилелерин, мамлекеттик символикасын жана борборун аныктайт; формалдуу мааниде жогорку юридикалык күчкө ээ мыйзам же мыйзамдардын тобу. [ЮАТОКТС: 286-287].

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө аталган терминге төмөнкүдөй аныктама берилет: *Конституция. Белгилүү бир мамлекеттин коомдук жана мамлекеттин түзүлүшүн, андагы шайлоо системасын, мамлекеттик органдарынын уюштурулуш жана иш жүргүзүү принциптерин, жарандардын негизги укуктары менен милдеттерин белгилеп, аныктап көрсөтүүчү негизги мыйзам.* [КТТС, 2019. 2: 10].

Жогоркулардын ичинен кыргыз юристтеринин *конституция* терминине берген аныктамасы өзүнүн толуктугу менен башкалардан айырмаланып турат.

Эң алгач *конституция, баш мыйзам (башмыйзам) жана мыйзам* терминдеринин айкашы тууралуу сөз козгогон оң. Жогорку терминдердин биринчиси - *конституция* (от лат. *constitutio* — «устройство, установление, сложение») - основной закон государства, особый нормативный правовой акт, имеющий высшую юридическую силу; экинчиси – жаңы сөз, ал эми үчүнчүсү – кадыресе *закон*. Ошондуктан мамлекеттин негизги мыйзамын *Кыргыз Республикасынын мыйзамы баш мыйзамы* дебей, *Кыргыз Республикасынын конституциясы* деп алган максатка ылайыктуу. Публицистикалык жанрларда, оозеки кепте бул эреже сакталбай келет.

К.Н. Лоскутова РСФСРдин (1918) Конституциясында беш ачкыч сөз бар экендигин белгилейт: 1) названия социальных групп, представителей социальных групп; 2) названия органов власти, представителей органов власти, должностей; 3) названия прав и обязанностей, лексемы *право, обязанность, запрет*; 4) лексема *государство* и наименование государства; 5) лексемы, называющие адресанта и адресата правового акта. [2012: 18].

Биз К.Н. Лоскутованын оюн колдоо менен, мамлекеттик бийликтин терминологиясын төмөнкү лексика-семантикалык топторго ажыратканыбыз оң:

1) адам, социалдык топтор, алардын өкүлдөрүнүн аттары; 2) мамлекеттик бийлик органдарынын, алардын өкүлдөрүнүн аталыштары; 3) мамлекет, мамлекеттик башкаруу; 4) саясий укуктар.

1. «Адам, социалдык топтор, алардын өкүлдөрүнүн аттары». Бул лексика-семантикалык топ адам, жаран, эркек, аял, кызмат адамдары, кызматкер, жетим балдар, ата-энесинин комкордугунан ажыраган балдар, инсан, жамаат, кесиптик бирликтер (профессиональные союзу), коомдук биримдиктер (общественные объединения), аскердик кошуунар (военные формирования), диний бирикмелер, кесиптик жамаат; жарандардын жергиликтүү жамааты, аксакалдар соттору, саясий партиялар, эл аралык уюмдар ж.б. терминдерден турат.

Аталган топто адам (человек), жаран (гражданин) жана инсан (личность) лексемалары уюткулук милдет аткарышат жана алардын өз ара семантикалык катнаштарын эквиволенттик оппозиция байланыштырат. Тагыраак болуш үчүн КТТСке кайрылуу керек. «Адам. 1) акылы, ойлоо, сүйлөө жөндөмдүүлүгү бар, өндүрүш куралдарын жасап жана эмгек процессинде пайдалана билген жан, киши»; 2) жогорку моралдык жана интеллектуалдык касиеттерди өзүнө топтогон, жакшы сапаттары бар киши: 3) Бой тарткан акыл-эси, билими бар, колунан иш келген киши» [КТТС, 2019. 1: 30]. Жаран – 1) расмий түрдө мамлекеттин туруктуу тургуну, бардык укуктарга ээ жана мыйзамдуу милдеттерди аткарууга тийиш адам; 2) адам, эл. [КТТС, 2019. 1: 468]. Инсан – жеке адам. [КТТС, 2019. 1: 606].

Адамдардын биргелешкен топтору кайра тилдик айлампага кирген (жамаат) же совет мезгилинде жаралган терминдер (бирлик, биримдик) аркылуу чагылдырылган. Кошуун социалдык термини мурда да, учурда да жоокерлердин бирикмесин билдерет. Эл лексемасы - Кыргызстан эли (3) сөз айкашынын экинчи компоненти. Кыргыз эли сөз айкашы конституциянын текстинде жолукпайт. Демек, Кыргызстан эли термини аталган мамлекеттин аймагында жашаган адамдардын чоң тобун туюнтат. Эгемендик жылдары жаралган атуул термини конституциянын текстинде учурабайт.

2. «Мамлекеттик бийлик органдарынын, алардын өкүлдөрүнүн аталыштары» аттуу лексика-семантикалык топту төмөнкү номендер түзөт: мамлекет (35) Президент (81) , Жогорку Кеңеш (72), Жогорку Кеңештин Төрагасы (8), Министрлер Кабинети (22) Министрлер Кабинетинин Төрагасы (11), Жогорку Кеңештин жыйналышы (6), Элдик Курултай (6), Президенттин Администрациясы (1), Президенттин Администрациясынын Жетекчиси (1), Коопсуздук кеңеш (1), Мамлекеттик катчы (1), Конституциялык сот (15), Конституциялык соттун Төрагасы (6), Жогорку сот (9), Жогорку соттун Төрагасы (6), Судьялар кеңеши (6), Башкы прокурор (7), жергиликтүү мамлекеттик администрация (4), жергиликтүүөз алдынча башкаруу (7), жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (13) ж.б.

Конституциянын (2021) «Мамлекеттик бийлик органдары» аттуу 3-бөлүмдүн 1-главасында [70-берене] Кыргыз Республикасынын *Президентинин* укуктары жана милдеттери кеңири баяндалат жана алар тиешелүү саясий лексика, анын ичинде саясий терминдер аркылуу чечмеленет.

Ушул жерде *президент* термининин жаралышы, анын маанилери жана таралуу чөйрөсү тууралуу учкай айта кетүү оң. Азыркы *president* жана *президент* концепттери *praesidins* жана *ргазез* латын сөздөрү менен уңгулаш. *Praesideo* (алдыда отуруу, төрагалык кылуу, башкаруу, коргоо) этиши алардын мотивациялоочу касиеттерин аныктоочу ачкыч лексема милдетин аткарган: Латын тилиндеги *praesidins* жана *ргазез* концепттеринин жаралышы Байыркы Римде жогорку мамлекеттик кызматкерлердин ишмердиктери менен байланыштуу. *President* жана *президент* концепттери англис жана орус тилдерине өтүп, администрациялык башкаруу системасынын өнүгүшү жана жаңы реалиялардын пайда болушу менен маанилик жактан байып отурган.

Учурда АКШда жана Россияда «мамлекет башчысы» семасы басымдуулук кылат (*president* - 88,9%; - президент - 92,8%) [Хренова, 2017: 7, 14]. Түшүндүрмө сөздүктөрдүн, энциклопедиялардын, тезарустардын жана АКШ менен Россиянын конституцияларынын маалыматтарына таякса, *president* жана

президент концепттеринин курамында 21 жана 13 семасы бар жана алар «жогорку бийлик ээси» интегралдык семасы аркылуу бир **тутумга кирет**.

Президент - мамлекет башчысы, жогорку кызмат адамы жана Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигин жетектейт (66-берене). Жогорку тексттен даана көрүнүп тургандай, **президент** - бир эле учурда мамлекет башчысы жана аткаруу бийлигинин жетекчиси. 2010-жылкы баш мыйзамда “Президент мамлекет башчысы болуп саналат” (60-берене) – деп белгиленген.

Президент саясий термини көп функцияны камтыган супер семема, башкача айтканда, анын курамында 37 семема бар, тактап айтканда, аталган саясий термин 81 жолу кезигет Алардын ортолорундагы семантикалык мамилелер ар түрдүү: **нөлдүк** (толук синонимдер) – президент – аткаруу бийлигинин жетекчиси, жогорку кызмат адамы; **эквиваленттик** (антонимдер) – кызматка дайындайт жана бошотот (толук эмес синонимдер) - чараларды көрөт, кызматка дайындайт, шайлоону дайындайт, чечим кабыл алат) **привативдик** (гипонимия, квазиантонимия) - мамлекет башчысы, жогорку кызмат адамы жана Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигин жетектейт, маселелерди чечет): **дизъюнтивдүү** (полисемия) – президент - төрага, башчы, бийлик органынын башчысы, мамлекет башчысы, жогорку кызмат адамы.

Президенттин функциясын чагылдырууга адабий тилдеги тийиштүү жаңы лексемалар катышат: *сунуштайт* (представляет), *сунуштаган* (представившие), *сунуш* (предложение), *сунуштама* (представление), *атынын чыгат* (представляет), *кайрылуу жасайт* (обращается к народу... посланиями), *чыгып сүйлөйт* (выступать) *түзүм* (структура), *курам* (состав), *элдик курултай*, *Жогорку Кеңеш*, *Коопсуздук кеңеши*, *ырайым кылуу* (помилование), *аймак* (территория), *указ* (жарлык), *тескеме* (распоряжение), *кепилдик* (гарантия), *кабарлама* (уведомление), *талапкер* (кандидат), *ыйгарым укуктар* (полномочия), *расмий чечмелөө берет* (даёт официальное толкование), *баяндама* (доклад) ж.б.; интернационалдык терминдер: *президент*, *администрация*, *конституция*, *конституциялык мыйзам* ж.б. кездешет:

Конституцияда *дайындайт жана бошотот*, *бекитет же жокко чыгарат*,

*отчёту*н угат, *отчет берет* – антitezалар, ошондой эле *контролду жүзөгө ашырат* конструкциялары да жолугат.

Акыркы конституцияга ылайык Президент жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын башчыларын кызматка дайындайт жана бошотот (70-берене; 2021). Бул ыйгарым укук мурунку баш мыйзам боюнча Премьер-министрге таандык эле (89-берене, 2016). Ушул жаатта айрым синонимдик көрүнүштөр байкалчу: *облустун башчысы - губернатор, Премьер-министрдин облустагы өкүлү, облустук администрация башчысы; Президенттин ыйгарым укуктуу өкүлү, райондун башчысы - райондук администрация башчысы, аким.*

Конституция термини кыргыз тилинде *конституция, баш мыйзам* жана *мыйзам* терминдери аркылуу туюндурулуп келет. Биздин оюбузча, *конституция* – мамлекеттик баш мыйзам болгондуктан, жогорку эл аралык терминди *баш мыйзам* термини аркылуу вербалдаштыруу максатка ылайыктуу. Анткени оозеки кепте *президент – эл/журт башчысы, ажо* сыяктуу лексемалар аркылуу вербалдашып да келген.

Конституцияда Президенттин ыйгарым укуктары жана милдеттери кеңири болгондуктан, бул бапта политемалар, социологемалар, идеологемалар, укуктук (саясий, мамлекеттик-укуктук) терминдер жыш кездешет.

3. «Мамлекет», «мамлекеттик башкаруу».

«Мамлекеттик башкаруу» түшүнүгү жана анын компоненттери тууралуу биз эмгегибизде [3.1.1.] кеңири сөз кылып, изилдөөбүздө А.В. Загребельныйдын монографиясына [Загребельный, 2013] жана Г. А. Заварзинанын докторлук диссертациясына [2014: 17] таянарыбызды эскерткенбиз. «Мамлекет» концептинин түшүнүк талаасы үч негизги терминологиялык системадан турат: *мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлиги* [4-берене]. Мамлекеттик бийлик механизми акыркы жүз жылдын ичинде иштелип чыккан.

«Мамлекет» түшүнүгү Кыргыз Республикасы (115), Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) (1), мамлекет (35) лексемалары аркылуу ишке ашкан. Кыргыз Республикасы менен Кыргызстан саясий терминдерин толук синонимдер катары

кароого негиз бар. *Кыргызстан* лексемасы - *Кыргызстан* эли социалдык-этностук терминин компоненти.

Мамлекет лексемасынын валенттүүлүгү кенен, башкача айтканда, ал көп саясий терминдерин жаратууда уюткулук милдет аткарат: *мамлекет башчысы, мамлекеттен ажыратылган, мамлекеттик бийлик органдары, мамлекеттик сый-акылар, мамлекеттик сыйлыктар жана мамлекеттик тили* ж.б.

КРдин жаңы Конституциясында «мамлекеттик башкаруу» түшүнүгүнүн лексика-семантикалык тобун чагылдырууга төмөнкү саясий терминдер катышат: *Президент, мамлекет башчысы, жогорку кызмат адамы, аткаруу бийлигинин жетекчиси, Жогорку Кеңеш, Министрлер Кабинети, Сот бийлиги, Куралдуу Күчтөрүнүн Башкы колбашчысы, мамлекеттик бийлик, мамлекеттик органдар, элдин жана мамлекеттик бийликтин биримдиги, адамдын//жарандын укуктары, эркиндиктердин кепили, мамлекеттин ички жана тышкы саясаты, мамлекеттик органдарды координациялоо, эгемендик, аймактык бүтүндүгүн коргоо, шайлоо, мамлекеттик тил, мамлекеттин өнүгүү программасы, конституциялык мыйзам, президенттин ыйгарым укуктары, саясий партия, Президенттин Администрациясы, Элдик курултай, аткаруу бийлиги, жергиликтүү мамлекеттик администрация, Коопсуздук кеңеш, балдар укугу, депутат, референдум, жергиликтүү кеңеш, сот адилеттиги, Конституциялык сот, Жогорку сот, судья, Судьялар кеңеши, Башкы прокурор, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү, эл аралык келишим, ратификациялоо, грамоталары, чет мамлекет, дипломатиялык өкүлчүлүк, эл аралык уюмдар, туруктуу өкүлдөр, өзгөчө абал киргизүү, жалпы же жарым-жартылай мобилизациялоо, баскынчылык, баскынчылык коркунучу, согуштук абал, коопсуздук кызыкчылыктары, мамлекеттик сыйлык, ардак наамдар, жогорку аскердик наам, дипломатиялык рангдар, ырайым кылуу, жарлык, тескеме, жазык жоопкерчили, кылмыштын белгилери, статус.*

«Мамлекеттик башкаруу» саясий түшүнүгүн вербалдаштырууда төмөнкү эл аралык терминдер катышат: *координация, программа, администрация, референдум, судья, ратификация, грамота, дипломатия, мобилизация, экс-*

президент, статус, демократия, принцип, аудит, денонсация, орган, партия, узурпация ж.б. Биздин сунуш: *судья – сот, Эсептөө* палатасы - *Эсеп* палатасы.

Жогорку мисалдар даана көрсөтүп тургандай, структуралык жактан да саясий терминдер ар кыл: *уңгу* (статус, ранг, судья ж.б.), *туунду* (жарлык, тескеме, шайлоо, баскынчылык ж.б.), *татаал* (мамлекеттик тил, ырайым кылуу, согуштук абал, эл аралык келишим ж.б.).

4) **«Саясий укуктар».** *«Саясий укуктар»* лексика-семантикалык тобун чагылдырган саясий терминдер конституциянын *«Саясий укуктар»* аттуу 3-главасында (37-39-беренелер) 11 пунктта даана сыпатталган: *жаран*, мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, шайлоо, шайлануу, референдум, түздөн-түз, өздөрүнүн өкүлдөрү, жарандар мамлекеттик жарандык жана муниципалдык кызматка мыйзамда белгиленген тартипте кирүү, кызмат боюнча көтөрүлүүдө бирдей укуктарга, бирдей мүмкүнчүлүктөргө ээ, мыйзамдарды, республикалык жана жергиликтүү маанидеги чечимдерди талкуулоо жана кабыл алуу, мамлекеттик органдарга, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жана алардын кызмат адамдарына ар бир адам кайрылуу, республикалык жана жергиликтүү бюджеттерди түзүүгө катышуу, ошондой эле бюджеттен иш жүзүндө чыгышталып жаткан каражаттар жөнүндө маалымат алуу, тынч чогулуштар, мажбурлабоо, кабарлама берүү, мыйзам менен аныкталат, кепилденет ж.б.

Жогорку концепти тилдик чагылдыруу *орган, референдум, муниципалдык, республикалык, бюджет* сыяктуу интернационалдык терминдер, *жаран, шайлоо, шайлануу, өкүлдөр, мыйзам, чечим, талкуулоо, кабыл алуу, кызмат адамдары, кайрылуу, катышуу, маалымат алуу, тынч чогулуш, мажбурлабоо, кабарлама* өндүү кыргыз тилинде совет доорунда жана эгемендик жылдары жаралган терминоиддер аркылуу жүзөгө ашат.

Конституцияда укуктук тексттер коомдук мааниге ээ *«укук - милдет -...»* сигнификативдик белгилери менен мүнөздөлгөн субъекттер менен кыймыл-аракеттердин типтерин орнотот. Жогорку субъекттер менен кыймыл-

аракеттерди чагылдыруу үчүн белгилүү лексикалык бирдиктер тандалат жана алардын семантикалык уюткусун «укук - милдет - ...» маанилеринин компоненттери түзөт.

Конституцияда «укук – милдет - ...» конструкциясынын төмөнкү варианттары белгилүү: «укук - милдет – аныктайт/чечет/аныкталат», «укук - милдет – атынан чыгат», «укук - милдет - бекитет», «укук - милдет - берилбейт», «укук - милдет - саналат», «укук - милдет - болушу керек/мүмкүн/болуп эсептелбейт/ болушу мүмкүн эмес», «укук - милдет - бошотот», «укук - милдет - мүмкүн», «укук - милдет - дайындайт», «укук - милдет - дайындалат», «укук - милдет – жокко чыгарылбайт», «укук - милдет – жокко чыгарат/жокко чыгарылат», «укук - милдет – жол берилбейт», «укук - милдет – жол берилет», «укук - милдет – жүзөгө ашырат/ ашырылат», «укук - милдет – жүргүзөт/жүргүзүлөт», «укук - милдет – иштейт/иштеп чыгат», «укук - милдет – кабыл алат/алынат», «укук - милдет – кабыл алынат», «укук - милдет – кабыл алынышы мүмкүн», «укук - милдет – камкордук көрөт», «укук - милдет – камсыз кылат/кылынат», «укук - милдет – карата колдонулбайт», «укук - милдет – кепилденет/кепилдик берилет», «укук - милдет – киргизет/киргизилет/киргизилиши мүмкүн», «укук - милдет – кол коёт/коюлат кол коюуга тийиш», «укук - милдет – колдонулат/колдоого алат/колдонулбайт», «укук - милдет – контролдойт», «укук - милдет – коргойт», «укук - милдет – коргойт», «укук - милдет – ... берет», «укук - милдет – көмөк көрсөтөт», «укук - милдет – көзөмөлдөйт/ көзөмөл жүргүзөт», «укук - милдет – кызмат ордуна бошотот», «укук - милдет – кызматка дайындайт жана бошотот», «укук - милдет – макулдук берет», «укук - милдет – маселени/маселелерин чечет», «укук - милдет – мүмкүн эмес», «укук - милдет – мүмкүн», «укук - милдет – отчёт берет», «укук - милдет – отчётун угат», «укук - милдет – сактап калат», «укук - милдет – сунуштайт/сунуш киргизет», «укук – милдет – токтотот/токтото турат/токтотулат», «укук – милдет – түзөт/ түзүлөт/түзүлүшү мүмкүн», «укук – милдет – тыюу салынат», «укук – милдет – укуксуз», «укук – милдет – укуктуу», «укук – милдет – уюштурат», «укук – милдет – чараларды көрөт»,

«укук – милдет – чектөө коюлбайт/чектелиши мүмкүн/чектелбейт/чектелүүгө жатпайт», укук – милдет – ... чечет/чечим кабыл алат/четке кагылат», укук – милдет – чечмелен берет/чечмелөө берет/чечмеленет», «укук – милдет – шайлайт, шайлана алат/шайланат/шайлана албайт», «укук – милдет – шарт түзөт», «укук – милдет – ылайык келтирсин/ылайык түзүлөт», «укук – милдет – жарыялайт/эскертет», «укук – милдет - ылайык келтирсин/ылайык түзүлөт», «укук – милдет – мүмкүнчүлүктөргө ээ»; «укук – милдет – кол коюуга/камсыз кылууга тийиш, дуушар болбоого тийиш».

«Укук - милдет - ...» конструкциясынын тексттеги предикаттык статистикасы төмөнкүдөй: аныкталат» (31), аткарат (4), атынан чыгат (3), бекитет (2), берилбейт - (2), саналат (14), бошотот (4), дайындайт (9), дайындалат (4), жокко чыгарат (4), жол берилбейт (8), жол берилет (9), жүзөгө ашырат (16), жүзөгө ашырылат (9), жүргүзүлөт (5), ишке ашырат (5), кабыл алат (5), кабыл алынат (10), кабыл алынышы мүмкүн (3), камкордук көрөт (3), камсыз кылат (25), камкордук көрөт (3), кепилденет (3), кепилдик берет (3), кепилдик берилет (2), киргизет (4), киргизилет (3), кол коёт (4), колдонулат (3), колдоого алат (2), контролдойт (2), коргойт (3), корутунду берет (4), көмөк көрсөтөт, (2) күчүнө кирет (3), кызмат ордуна бошотот (4), кызматка дайындайт жана бошотот (6), кызматтан бошотот (2), макулдук берет (6), милдеттүү (5), мүмкүн эмес (15), мүмкүн (8), аныкталат (2), негиз болот (2), саналат (2), отчет берет/беришет (3), сактап калат (5), сунуштайт (2), таандык (3), токтотулат (4), түзөт (8), тыюу салынат (12), укуксуз (3), укуктуу (51), уюштурат (3), чараларды көрөт (2), чектелиши мүмкүн (2), чечет (4), чечим кабыл алат (3), шайлайт (3), шайлана алат (2), шайланат (5), ээ (2), аткарууну улантат (1), аткарылат (1), тартпоого тийиш (1), аткарылууга тийиш (1), чечмеленбөөгө тийиш (1), жол берилбейт (1), аткара алат (1), контролдойт (1), аудит жүргүзөт (1), ачат (1), жарыяланат (1), өткөрүлөт (1), ашырылат (1), бардыгы бирдей (1), болуп саналбайт (1), башкаруу иштейт (1), башталат (1), угат (1), бекитет (1), бекитет же жокко чыгарат (1), белгиленет (2), берет (1), берилет (1), билдирет (1), кызмат кылат (1), бириге алышат (1), боло алат (2), болуп эсептелбейт (1), болушу керек (1), болушу

мүмкүн эмес (1), болушу мүмкүн (2), бошотулушу мүмкүн (1), колдонулат (1), гана баш ийет (1), гана жол берилет (1), гана жүзөгө ашырат (1), даттанууга жатпайт (2), даттанылышы мүмкүн (1), денонсациялайт (2), деп сакталсын (1), деп эсептелбейт (2), деп эсептелет (1), долбоорлорун киргизет (1), жайылтылат (1), жактырат (1), жарандары түзөт (1), жарыялайт (2), умтулат (1), өткөрүлөт (1), ээ болот (1), жетектейт (1), жиберилет (2), баалуулуктарына кирет (1), чыгууга укуктуу (1), кызматтан бошотот (1), жоопкерчилигин карайт (1), жоопкерчилик тартат (2), жоопкерчилик тартпайт (1), жоопкерчилик тартышат (1), жоопкерчиликке алып келет (1), жоопкерчиликтүү болушат (1), жүзөгө ашыруу (1), камсыз кылууга тийиш (1), жүктөлөт (1), жүргүзөт (2), **аныктайт (1)**, иштейт (1), иштеп чыгат (2), (1), кайра каралат (1), кайра кароого кайтарат (1), кайра чакыртып алынышы мүмкүн (1), кайрылуу жасайт (1), кайтарат (1), камсыз кылынат (2), камсыздоо көрсөтүлөт (3), камтыйт (1), карайт (1), каралат (1), каралууга жатат (1), карата колдонулбайт (2), каржыланат (1), кароосуна киргизет (1), каттала алат (1), катталат (1), кепилдейт (1), чагылдырылат (1), чакырылат (1), чектелбейт (1), чектелүүгө жатпайт (1), чектөө коюлбайт (1), чектөөгө жатпайт (1), четке кагылат (1), чечмеленет (1), чогулат (1), чыгарат (1), чечмелеп берет (1), чечмелөө берет (1), шайлана албайт (1), шайлоону дайындайт (1), шарт түзөт (2), ишке ашырат (1), токтотот (1), ылайык келтирсин (1), ылайык түзүлөт (1), эсептелет (1), жарыялайт (1), эскертет (1), ээ болушат (1), саналат (1), ээ (4), укуктуу болот (1), убактылуу четтетет (1), саналат (1), кепилденет (2), таанылбайт (1), укугу жок (1), түзүлөт (1), түзүлүшү мүмкүн (1), түшүндүрмөлөрдү берет (1), кабыл алынбайт (1), кабыл алынышы мүмкүн эмес (1), керек (2), киргизилиши мүмкүн (1), кире албайт (1), кол коюлат (1), кол коюуга тийиш (1), кол тийгис (1), кол тийгистикке укуктуу (1), колдойт (1), колдонулбайт (1), колдонулбайт (1), колдоого алынат (1), координациялайт (1), коргойт (3), таанылат (1), корголот (1), көзөмөл жүргүзөт (1), көзөмөлдөйт (1), көмөк көрсөтөт (1), көрсөтүлөт (1), **деп табылсын (1)**, кызмат ордуна бошотулат (1), кызмат өтөшөт (1), маалымат берет (1), максаттарды көздөбөйт (1), максатында карайт (1), мамлекет башчысы, мамлекеттен ажыратылган (1),

маселелерин чечет (1), маселени чечет (1), милдети (2), милдеттери (2), милдеттүү эмес (1), белгиленет (1), ыйгарат (2), белгилейт (1), жүзөгө ашырат (1), белгиленет (1), токтотулат (1), окутат (1), органдарынан турат (1), сунуш киргизет (1), сунуштайт (1), сунуштамаларды берет (1), суроо-талапты жиберет (1), сөздөрүн угат (1), таанылат жана кепилденет (1), таанылат жана корголот (1), таанылат (1), тыюу салынат (1), корголот (1), тарбиялайт (2), тартылат (1), тартылбашы керек (1), таянат (1), токтото турат (1), токтотот (1), төрагалык кылат (1), турат (1), түздөн-түз колдонулат (1).

Жогорку статистика даана көрсөтүп тургандай, предикаттардын жыштыгы 1ден 51ге чейин: укуктуу (51), аныкталат» (31), камсыз кылат (25), жүзөгө ашырат (16), саналат (14), макулдук берет (6), чечет (4), чечим кабыл алат (3), түзүлөт (1) түзүлүшү мүмкүн (1) ж.б. Көп предикаттардын жыштыгы сейрек.

Баяндоочтук милдетти көбүнчө этиштер аткарышат, алардын арасында чанда гана атоочтуктар, кыймыл атоочтор, чакчылдар (преамбулада) жолугат.

Зат атоочтор да предикаттык милдет аткарышат: *ыйык парзы (1), ыйык салты (1), укук (1), бийликтин үстөмдүгү (1), элдик курултай (1), баалуу байлыгы (1), эркиндиктери (1), укуктары (2), укуктук байланышы (1), даттануу укугу (1), өзгөчө оор кылмыш (1), укугу (1)* ж.б.

Сын атоочтор: *укуктуу, укуксуз, эгемен.*

Мыйзам чыгаруу тексттери расмий-ишкер стилде (ачыктык, тактык, конкреттүүлүк, деталдуулук, бүткөндүк, баяндоонун стереотиптүүлүгү) жазылгандыктан, Конституцияда *жай сүйлөмдөр* арбын, ал эми *татаал (тең жана багыныңкы* байланыштагы) сүйлөмдөр өтө сейрек кездешет. Чечмелеме сүйлөмдөрдүн катышы белгилүү өлчөмдө.

Чындык модалдуулугунун негизги семасы (айтым мааниси чындыкка шайкеш келет) *саналат, негизделет, көрсөтөт, турат, кепилдик берет, укуктуу, тыюу салат* ж.б. лексикалык бирдиктер аркылуу чагылдырылат.

«Реалдуу эмес» модалдуулугу «мүмкүнчүлүк, каалоо, күмөн саноо, зарылдык – кызмат кылуу, козгоо (императив), ниет, каалоо (интенционалдык)» семалары аркылуу ишке ашат: *бириге алышат, болушу мүмкүн, бошотулушу*

мүмкүн, кабыл алышы мүмкүн, каттала алат, чектелиши мүмкүн, даттанылышы мүмкүн, бошотулушу мүмкүн, болушу мүмкүн, боло алат, берилиши мүмкүн, алынышы мүмкүн ж.б.

Конституциянын текстиндеги номендердин жыштыгы анын мазмунун негизин түзүшү мүмкүн деген божомол менен тексттеги терминдердин жана номендердин статистикасына кайрылуу зарыл. **Алардын жыштыгы төмөнкүдөй:** Акыйкатчы (Омбудсмен) 4, аксакалдар соттору – 4, административдик-аймактык бирдик - 2, Башкы прокурор – 6, **жергиликтүү жамаат – 5**, адистештирилген соттор – 1, Аксакалдар сотторунун чечимдери – 1, Атайын өзгөчө соттор – 1, аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдары – 1, аткаруу бийлик органдарынын жетекчилери – 1, аткаруу органдары – 1, Башкы колбашчы – 1, **депутат/тар – 8**, депутаттык ыйгарым укуктар – 2, жактар – 2, жаран/дар – 1, жеке адамдар – 1, жергиликтүү жамаат/тар – 6, жергиликтүү кеңештер – 1, жергиликтүү кеңештердин депутаттары – 1, жергиликтүү мамлекеттик администрация – 4, жергиликтүү өз алдынча башкаруу – 7, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары – 13, жергиликтүү сот – 2, жергиликтүү соттордун судьялары – 8, **Жогорку Кеңеш – 73**, Жогорку Кеңеш (Кыргыз Республикасынын парламенти) – 1, Жогорку Кеңештин аппараты – 1, **Жогорку Кеңештин депутаты/тары – 31**, Жогорку Кеңештин жыйналыштары – 6, Жогорку Кеңештин кароосу – 1, Жогорку Кеңештин кезексиз сессиялары – 1, Жогорку Кеңештин сессиялары – 1, Жогорку Кеңештин комитеттери – 1, Жогорку Кеңештин Регламенти -1, Жогорку Кеңештин тийиштүү комитеттери – 1, **Жогорку Кеңештин Төрагасы – 8**, Жогорку Кеңештин ченемдик укуктук актылары – 1, Жогорку Кеңештин чечимдери – 2, Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктары – 1, **Жогорку сот – 10**, Жогорку соттун пленуму – 1, Жогорку соттун судьясы -1, Жогорку соттун төрагасы – 1, **Конституция – 66**, **конституциялык мыйзам/дар – 17**, Конституциялык палатанын судьялары – 1, **Конституциялык сот – 15**, конституциялык сот өндүрүшү – 2, Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьялары – 5, Конституциялык соттун жана Жогорку соттун төрагалары – 6, конституциялык түзүлүш – 5, коомдук бирикмелер – 1, Коопсуздук кеңеш –

1, **Кыргыз Республикасы – 115**, Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) (1), Кыргыз Республикасында аткаруу бийлиги – 2, Кыргыз Республикасында сот адилеттиги – 1, Кыргыз Республикасынын административдик-аймактык түзүлүшү – 1, Кыргыз Республикасынын аймагы – 2, Кыргыз Республикасынын атайын статусу бар мамлекеттик бийлик органдары – 1, Кыргыз Республикасынын жаран/дары – 6, Кыргыз Республикасынын Жогорку соту – 1, Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун судьялары – 1, Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту – 2, Кыргыз Республикасынын Конституциясы – 2, Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү – 1, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек аралар – 1, Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруу бийлиги – 1, Кыргыз Республикасынын Президенти – 3, Кыргыз Республикасынын прокуратурасы – 1, Кыргыз Республикасынын сот бийлиги – 1, Кыргыз Республикасынын сот системасы – 1, Кыргыз Республикасынын соттору – 1, Кыргыз Республикасынын судьяларынын статусу – 1, Кыргыз Республикасынын экс-президенти – 1, Кыргызстан эли – 3, Кыргызстандын эли – 1, мамлекет – 35, мамлекеттик башкаруу – 1, мамлекет жана анын органдары – 1, мамлекет жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары – 1, мамлекеттик бийлик – 4, мамлекеттик бийлик бутактары – 1, мамлекеттик бийлик органдары – 1, мамлекеттик жана муниципалдык мекемелер – 1, мамлекеттик органдар – 11, мамлекеттик символ – 1, мамлекеттик чек ара – 1, мамлекеттик ыйгарым укуктар – 2, мамлекеттин эгемендиги – 1, Министрлер Кабинети – 22, Министрлер Кабинетинин башка мүчөлөрү – 2, Министрлер Кабинетинин курамы – 2, Министрлер Кабинетинин мүчөлөрү – 2, Министрлер Кабинетинин Төрагасы – 11, мыйзам/дар – 15, өкүлчүлүктүү органдар – 2, **Президент – 83**, Президенттин Жарлыгы – 1, Президенттик шайлоо – 1, Президенттин Администрациясы – 1, Президенттин Администрациясынын жетекчиси – 1, Президенттин жарлыктары – 2, **Президенттин сунуштамасы – 8**, референдум – 4, саясий негиздер – 1, саясий партиялар – 3, сот/тор – 10, сот адилеттиги – 6, Сот адилеттиги иштери боюнча кеңеш – 5, сот бийлиги – 4, **сот/тор чечимдери – 42**, судья/лар – 11, Судьялар кеңеши – 6, судьялардын съезддери – 3, укуктар – 2, шайлануучу – 1, шайлануучу

органы – 1, шайлоо/лор – 2, шайлоо жана референдум өткөрүү – 2, Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссия – 1, шайлоочулар – 1, **ыйгарым укукт/ар – 11.**

Активдүү номендердин жыштыгы төмөнкүдөй: Кыргыз Республикасы – 115, Президент – 83, Жогорку Кеңеш – 73, Конституция – 66, Жогорку Кеңештин депутаты/тары – 31, Министрлер Кабинети – 22, Министрлер Кабинетинин Төрагасы – 11, Жогорку Кеңештин жыйналыштары – 6, мыйзам/дар – 15, **Конституциялык сот – 15, сот/тор чечимдери – 42,** Конституциялык сот – 15, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары – 13, депутат/тар – 8, жергиликтүү соттордун судьялары – 8, жергиликтүү өз алдынча башкаруу – 7, *жергиликтүү жсамаат/тар – 6, жергиликтүү мамлекеттик администрация – 4,* жергиликтүү кеңештер – 1, жергиликтүү кеңештердин депутаттары – 1.

Демек, текстте жыш жолуккан номендер белгилүү даражада доминанталык милдет аткарат.

Кыргыз саясий картинасындагы референттер, репрезанттар ономазиологиялык жактан алганда лексикалык (сөз маанисинин өнүгүшүнүн ар кыл жолдору), морфологиялык (мүчөлөрдүн жалганышы, кыскартуу), морфосинтаксистик (композиция, эллипсис жана аббревиация), синтаксистик (сөз айкаштары) жана кабыл алуу жолдору аркылуу вербалдашат. Аткаруу бийлигинин фунциясы жана укуктары кең болгондуктан, анын терминологиялык системасы да ага жараша өтө көп тармактуу. Анда көп тармактуу экономикалык, юридикалык, аскердик, руханий-маданияттык, администрациялык, дипломатиялык ж.б. терминдер жана номендер жыш.

Конституциянын текстинин референциялык аспекти, грамматикалык, морфологиялык, лексикалык каражаттары расмий-ишкер стилинин касиеттери иликтенди. Ошондой эле текстте коомдун саясий, укук, экономикалык абалы чагылдырылып, ал прескриптивдүү мүнөз алгандыгы каралды. Конституцияда укуктар, милдеттер, субъекттер, объекттер аныкталды, келер чак этиштик предикат аркылуу вербалдаштырылган «кызмат кылуу - мүмкүнчүлүк» модалдуулук чек алкактары орун алгандыгы далилденди. Тексттин курамын

публицистикалык, расмий жана саясий тил түзүп, анын мазмунун таасын чагылдырууда нагыз/өздөштүрүлгөн лексемалар, эл аралык жана жаңы терминдер жыш пайдаланылгандыгы аныкталды.

Орус тилиндеги *надзор, контроль, отчёт* лексемаларын кыргыз тилине которуу бир топ кыйынчылыктарга дуушар кылат. Биздин оюбузча, *надзор – көзөмөл, контроль – текшерүү, отчёт – эсеп-кысап* деп алынса, терминдердин орус тилиндеги чектери так сакталмак.

Текстте синонимдер, которулбаган, туура, туура эмес которулган жана аныктама термин катары берилген терминдер жолугат.

Синонимдердин катары булар кирет: *референдум (бүткүл элдик добуш берүү), Акыйкатчы (Омбудсмен), которуу (ротация, Кыргыз Республикасы (Кыргызстан).*

Которулбай алынган терминдер: *узурпациялоо, цензура, моралдык, контроль, референдум, аналогия, орган, администрация, дипломатия, ранг, парламент, функция, фракция, депутат, отчет, бюджет, этнос, экспанция, агрессия, ратификация, денонсация ж.б.*

Туура которулган терминдер: *нормативный – ченемдик, официальный – расмий, кесиптик – профессиональный, проблема – көйгөй, гарантия – кепилдик, система – тутум, структура – түзүм, состав – курам, мирный митинг – тынч чогулуш, уведомление – кабарлама, пособие – жөлөк пул, личность – инсан, третейские суды – бейтарап соттор, территория – аймак, государственные награды сыйлыктар, государственные премии – мамлекеттик сыйақылар, указ – жарлык, распоряжение – тескеме, амнистия – мунапыс (< манифест), представление – сунуштама, надзор – көзөмөл.*

Туура эмес которулган терминдер: *интеллектуалдык (туурасы - интеллекттик), альтернативдик (аскерден тышкары) (туурасы - альтернативалык), деятельность – иш (туурасы - ишмердик, административдик/администрациялык-аймактык (туурасы – администрациялык-аймактык),*

Аныктама термин катары берилген: Мамлекеттин менчигине өткөрүү (улутташтыруу). Совет доорунда национализация – мамлекеттештирүү деп алынган. Эгемендик маалында ал терминди улутташтыруу деп которулган. Биздин оюбузча, совет доорундагы варианты туура, анткени бул же тиги мүлк мамлекеттин карамагына өтөт. Демек, мамлекеттин менчигине өткөрүү – национализация. Кыргыз тилинде улут (нация) термининин «мамлекет» семасы азырынча жок. [Караңыз: КТТС, 20192: 679].

«Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» «Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамы» (2021-жылдын 11-октябры № 122) ишке кирип, конституциядагы саясий терминдердин семантикалык-функциялык талаасын чагылдырган терминологиялык системаны байытты.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстанда демократиялык режим өткөн кылымдын 90-жылдырынын башында саясий аренадан орун алып, коомдун саясий турмушу бир топ трансформацияланган. Саясий окуяларды коштогон социалдык-экономикалык процесстер саясий коммуникациянын түрүн, риторикасын жана стилистикасын түп тамырынан бери өзгөртүп, расмий бюрократиялык тил эркин катнашка орун бошотту. Советтик болмушту вербалдаштырган саясий лексикалык катмардын, бир катар терминдер системасынын маанисин жоготушу, алардын ордун жаңыдан саясатташкан лексиканын басышы, айрым заманбап семантикалык моделдердин жанданышы, саясий дүйнөнүн жаңы картинасын (кайра куруу, шайлоо//чу//лар, жалпы элдик добуш берүү, электорат, президент, партия, референдум, рейтинг, укуктук//социалдык мамлекет ж.б.) таасын чагылдырууга жарамдуу тилдик мүмкүнчүлүктөрдүн ачылышы жаңы доордун белгилеринин бирине айланды.

Саясий реалия өзгөргөндө бийлик ээлери өздөрүнүн орундарын сактап калуу, саясий жүздөрүн жер каратпоо максатында көпчүлүккө жагуу, өздөрүнүн программаларынын артыкчылыктарын көрсөтүү, коомдук аң-сезимди манипуляциялоо, элдин кызыкчылыктарын көздөгөн саясий, социалдык-экономикалык инновациялык реформаларды жүзөгө ашырууга жанталашышат.

С. В. Гринев-Гриневич менен В.М.Лейчиктин мындай учурда адабий тилдин

стилдик ченемдери сакталбайт, тилдик боштуктар (лакуналар) чет тил лексемалары менен толтурулат, саясий дискурста экономикалык жана финансылык терминдер жыштыктарын жогорулатат, массалык-маалымат каражаттарында *терминоиддер* (так аныкталбаган атоолор), *прототерминдер* (илимге чейинки элестерди туюнткан лексемалар, элдик терминдер), *предтерминдер* (жаңы түшүнүктөрдү атаган, бирок терминдик талаптарга жооп бербеген убактылуу атайын лексемалар), *паратерминдер* (өткөөл лексемалар), *псевдотерминдер* (жалган теориялардагы түшүнүктөрдү чагылдырган лексемалар) басымдуулук кыла баштайт – деген ойлорун кубаттоо зарыл. [Гринев-Гриневиц, 2008: 44-45; Лейчик, 2009:139]

Кыргызстанда 1991-жылы орногон демократиялык режимдин улануусу кыргыз тилинин саясий лексикасына, анын ичинде терминологиясына дагы жаңылыктарды алып келишине шек жок.

4. 4. Кыргыз тилиндеги саясий терминдеринин жасалуу жолдору

3.4.1. Лексика-семантикалык жол аркылуу жасалган саясий терминдер

Термин жасоонун жолдору В.П. Даниленконун «Русская терминология» [1977: 141-156], А. В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н. В. Васильевалардын «Общая терминология: Вопросы теории» [2012: 192-224], С. В. Гринев-Гриневицтин «Терминоведение» [2008: 122-179], С.Д. Шеловдун «Очерк теории терминологии: состав, понятийная организация, практические приложения» [2018] аттуу эмгектеринде так-даана сыпатталган.

Түркологияда аталган саясий терминдердин жасалуу маселесине Х.А.Дадабаев [1991], М.С.Харланова [1965], М.И.Скворцова [1972], Р. Барлыбаев [1978], А.К.Пирниязова [1986], С.Н.Халилова [1989], Р.Я.Бабаева [2006], Г.Г. Кагарманов [2005], Г.Н.Мухамедьянова [2005], Г. У. Алеева [2009], А. С. Акимова [2013], С. М. Лабазанова [2014], Д. А. Абдувалиева [2016], С. А. Угдыжеков [2000] ж.б. илимпоздор кайрылышкан.

Кыргыз тил илиминде К.Тыныстанов, Х.Карасаев, К.К.Юдахин, Б.Ө.

Орузбаева, А.Б. Исабекова, В.И. Закирова, Т.А. Дүйшеналиева жана Г. А. Абдувалиеванын [2015] эмгектеринде терминдердин, анын ичинде, саясий терминдердин жасалуу жолдору иликтенген.

Биз кыргыз тилиндеги саясий терминдердин жасалуу жолдорун иликтөөдө жана аларды топторго ажыратууда академик Б.Ө. Орузбаеванын «Кыргыз терминологиясы» [Ф.: Мектеп, 1983. - 168] жана академик С.Ж.Мусаевдин «Кыргыз тилинин тармактык котормо сөздүктөрүн түзүүнүн илимий-практикалык негизи» [2020] аттуу эмгектериндеги принциптерге таянабыз [караңыз: 1.2.3. Коомдук-саясий терминдердин кыргыз тил илиминде изилдениши].

С. В. Гринев-Гриневиц «Терминоведение» аттуу эмгегинде терминдердин *семантикалык* (кадыресе сөздүн терминге айланышы, жалпы сөздүн маанисинин кеңейиши, метафора, метонимия, жалпы сөздүн адистеши, лексемалардын система аралык мамилеси, чет тилден лексемаларды жана терминдерди кабыл алуу), *морфологиялык* (суффикс, префикс, префикс-суффикс аркылуу жасалуу, конверсия, фонетика-морфологиялык, кыскаруу - усечение), *синтаксистик*, *морфологиялык-семантикалык* (кураштыруу, эллипс, аббревиация) жолдор аркылуу жасаларына кеңири токтолот. [Гринев-Гриневиц, 2008: 122-179].

Жалпы адабий тилдин, анын ичинде термин лексикасынын лексика-семантикалык жол менен жасалышы чабал изилденгени белгилүү. Бул ыкма, биринчиден, сөз жасоо менен байланышта, экинчиден, полисемия кубулушу менен танапташ. Кыйыр маанилер дайыма метафоралык жана метаномиялык жол аркылуу өрүш алып келет.

Термин жасоонун семантикалык жолу аркылуу (метафора, метонимия, синекдоха) жалпы эл пайдаланган тилдеги белгилүү сөздөр терминдешет, маанилерин кеңейтишет, тарытышат (адистешет).

Белгилүү терминолог С. В. Гринев-Гриневиц адистик лексиканы (*специальная лексика*) төрт топко бөлөт: 1) термин менен жалпы элдик тилдеги лексеманын маанилери толук дал келген катмары; 2) алгачкы атайын жөндөмдөрдү жана

түшүнүктөрдү чагылдырган жалпы адамзаттык билимдердин бир бөлүгү; 3) метафора; 4) метонимия.

Адатта, семантикалык жол менен жасалган терминдер абдан аз. Бирок алар терминологиянын өзөгүн түзүшөт, деривация жана синтаксистик ыктар аркылуу термин жаратууда маанилүү орунда турушат, тексттерде жыш кездешет, гиперонимдин милдетин аткарышат, термин топторунун аталыштары да болуп саналышат. [Гринев-Гриневиц, 2008: 128-129].

Биз эмгегибиздин «Жогорку саясий бийлик субъекттеринин жана объекттеринин аталыштары жана алардын семантикалары» аттуу бүлүмүндө кеңири токтолгонбуз. Алардын ичинен төмөнкү терминдер потенциалдуу семаларынын негизинде полисемант катары калыптанган: *аманат, ажо, аким, атка минер, баатыр, бай, бек, бий, букара, датка, кан, курултай, манап, султан, төрө, чоро*.

Метафора - адам ойлومунун жана тилдин ажырагыс бир бөлүгү. Чындыгында, сөз ичиндеги деривация – семантикалык неологизмдердин жасалуусунда маанилүү орунда турат. Адатта *метафорада* сөздүн семаларынын өнүгүшү 1) форманын, сырткы кебетенин, элес таасирлердин; 2) жайгашкан орундун; 3) кыймыл-аракеттин структурасынын; 4) белгилердин, касиеттердин сапаттары; 5) функциянын окшоштугу боюнча ишке ашат. [Новиков, 1982:198; Прхорова, 1996: 40-49; Языкознание: Энциклопедия: 1998: 206 -297]. Метафоранын – өтө татаал жана көп кырдуу кубулуштун түрлөрү Н.Д.Арутюнованын [1978:333-343] жана В.П. Москвиндин [2006:122-154] эмгектеринде ар тараптан терең изилденген.

Метафоралык моделдөөнүн теориясы жана анын конкреттүү түрлөрү тууралуу изилдөөлөр ХХ кылымдын аягында – ХХІ кылымдын башында өзгөчө жанданган. Метафоралык моделдөөнүн теориясы Жордж Лакофф менен Марк Жонсондун «Биз менен жашаган метафоралар» (биринчи жолу англис тилинде 1980-ж. чыккан) аттуу классикалык монографиясынан башат алат. Аталган теория орус саясий тексттерин изилдеген илимпоздордун (А.Н. Баранов, Ю.Н. Караулов, А.П. Чудинов, Е.И. Шейгал ж.б.) эмгектеринде кенен чагылдырылган

жана өнүктүрүлгөн.

Саясий лингвистика боюнча белгилүү илимпоз А.П. Чудинов «Политическая лингвистика» аттуу окуу куралынын «Метафорическая модель и ее компоненты» аттуу бөлүмүндө саясий метафоралардын жаралуу жолдорун иликтейт. Метафоралык моделдердин системасы – бул дүйнөнүн улуттук тилдик картинасынын, улуттук менталдуулуктун маанилүү бөлүгү, ал тийиштүү элдин жана заманбап социалдык-саясий кырдаал менен тыгыз байланышта. *Метафоралык модель* - бул тилди алып жүрүүчүлөрдүн аң-сезиминде жашап жаткан жана//же жаралып жаткан түшүнүк чөйрөлөрдүн ортолорундагы байланыштын «X – бул Y» формуласы аркылуу ишке ашуу схемасы. Формуланын компоненттеринин арасындагы мамиле түз мааниде эмес (не отождествление), болгону - окшоштуруу (подобие). Демек, саясий ишмердик согушка метафоралык жактан окшоштурулат. Аталган формулага ылайык бир менталдык чөйрөнүн (башат чөйрөлөрдүн) фреймдер системасы (слоттор, концепттер) башка чөйрөнүн (магнит чөйрөнүн) менталдык системасын моделдөө үчүн негиз катары кызмат кылат. Мындай моделдөөдө магнит чөйрөдө башат чөйрөгө мүнөздүү касиет - коммуникациялык ишмердикте адресаттын эмоциялык-эргтик абалына таасир берүүчү эмотивдик потенциал сакталып кала берет. Метафоралык моделдерди сыпаттоо салтына ылайык анын төмөнкү белгилери мүнөздөлүүгө тийиш. Илимпоз метафораларды 4 топко бөлөт: *антроморфтук, табиятморфтук, социоморфтук жана артефактморфтук*. [Чудинов, 2006: 130-140].

Тилчи Е. В. Курасова тарабынан жогорку ойлор белгилүү даражада улантылат: 1) «Саясат - Согуш. Экономика - Согуш»; 2) «Саясат - Театр»; 3) «Саясат - Спорт. Экономика - Спорт»; 4) «Саясат - Экономика. Экономика - Саясат»; 5) «Саясат - Медицина. Экономика - Медицина»; 6) «Саясат - Өндүрүш. Экономика - Өндүрүш»; 7) «Саясат - Илим. Экономика - Илим»; 8) «Саясат - Механизм». Илимпоз ар бир моделди топчолорго ажыратат.

1. «Саясат - Согуш. Экономика - Согуш» метафоралык модели.

Адатта согуштук метафора советтик жана постсоветтик мезгилдерде татаал

учурларда алдыга чыгат жана коомдук-саясий дискурстарда гана өтмө сема алат: *согуш* (маалымат согушу, компроматтар согушу), *жарылуу*, *бомба*, *блокада*, *диверсия*, *террор*, *кармашуу*, *баталыя*, *интервенция*, *детонатор* ж.б.

2. «Саясат - Театр» метафоралык модели: *сцена*, *спектакль*, *сценарий*, *анилаг*, *пролог*, *декорация*, *бек кеп* (маска), *актер*, *цирк*, *шоу* (саясий шоу), *шоумен*, *парад*, ж.б.

3. «Саясат - Спорт. Экономика - Спорт» метафоралык модели: *арбитр*, *пат* (пат абалы), *рокировка*, *допинг*, *гамбит*, *офсайд*, *марафон*, *тайм-аут* ж.б.

4. «Саясат - Экономика. Экономика - Саясат» метафоралык моделинде экономикалык кубулуштарды чагылдырууда саясий терминдер пайдаланылат: *девальвация*, *конвертирлөө*, *дивиденддер*, *амнистия/мунапыс*, *маркетинг* (саясий маркетинг) ж.б.

5. «Саясат - Медицина. Экономика - Медицина» метафоралык модели: *кан куюу*, *идиш*, *адреналин*, *наркоз*, *пациент*, *хирург*, *вирус*, *донор*, *коллапс* ж.б.

6. «Саясат - Өндүрүш. Экономика - Өндүрүш» метафоралык модели: *архитектор* «адис» - «демилгечи, идеялык жетекчи»; *демонтаж* «жарак-жабдыктарды ажыратуу» - «коомдук структураны жоюу» ж.б.

7. «Саясат - Илим. Экономика - Илим» метафоралык модели: *вектор*, *вертикаль*, *горизонталь*, *пирамида*, *борбор*, *амплитуда*, *спектр*, *вакуум*, *катализатор*, *лакмус кагазы*, *аура*, *система*, *парадигма* ж.б.

8. «Саясат - Механизм» артефакттык метафоралык модели: *амортизатор*, *барометр*, *буксир*, *тандем*, *толкун* ж.б. [Курасова, 2006: 81-102].

Метонимия – полисемиянын негизги типтеринин бири. Бул жол аркылуу да семантикалык неологизмдер жасалат: *Единороссы* «партия» - «партиянын мүчөсү»; *радикалдар* - «чукул аракеттерди жактоочу» - «радикализмдин жактоочусу»; *кызыл* «коммунисттик багыттагы кыймылдардын, уюмдардын жыйындысы» - «ушуларын өкүлдөрү»; *мэрия* - «шаардын аткаруу бийлиги» - «ал жайгашкан имарат»; *глобализм* «башка мамлекеттердин ички саясатына кийлигишүү» - «дүйнөнү бирдиктүү саясий, экономикалык социомаданий система катары жаратуу принциби»; *рынок* «товар жүгүртүү чөйрөсү» -

«жогорку чөйрөдөгү эркин баа жана пайданын негизинде өндүрүштү жөнгө салып турган экономикалык мамилелер» ж.б.

Коомдук-саясий чөйрөдөгү семантикалык неологизмдер сөз маанисинин кеңейиши, тарышы жана семантикалык жылышы аркылуу да жаралат. Орус тилинде «уруу > түр» формуласы боюнча семантикалык деривациянын эки түрү – сөз маанисинин кеңейиши жана тарышы ишке ашып турат.

3.4.2. Морфологиялык жол аркылуу жасалган саясий терминдер

3.4.2.2. Саясий терминдердин мүчөлөр жана суффикстер аркылуу жасалышы

Морфологиялык жол аркылуу жасалган саясий терминдер мүчө, суффикс, префикс, префикс-суффикс, конверсия, фонетика-морфологиялык жана кыскартуу ыктары аркылуу ишке ашат.

- *чы* (- *чи*, -*чу*, - *чү*): *саясатчы, серепчи, шайлоочу, жактоочу, үгүтчү, террорчу ж.б.*

- *лык* (- *лик*, -*лук*, - *лүк*);- *дык*(- *дик*, -*дук*, -*дүк*); -*тык* (-*тик*, - *тук*, *түк*): *улуттук, баалуулук, мамлекеттик, жамааттык, авторитардык, революциялык, аң-сезимдик, агенттик, можаритардык, аймактык ж.б.*

- *чыл* (-*чил*, - *чул*, - *чүл*): *саясатчыл, ойчул, оңчул, солчул, путинчил, бакиевчил - акаевчил ж.б.*

- *чылык* (- *чилик*, - *чулук*, - *чүлүк*): *кызыкчылык, кыргызчылык, уруучулук, мальтузчулук, путинчилик (путиновицина), бакиевчилик, акаевчилик ж.б.*

- *лаш*: *замандаш, партиялаш, чектеш, тилектеш, жамаатташ ж.б.*

- *кор – гер*: *жемкор (коррупционер), илекор, соодагер (саясий соодагер) ж.б.*

- *ма* (- *ме*, - *мо*, - *мө*): *нускама, тиркеме, буйрутма, башкарма, көрсөтмө ж.б.*

- *ым* (- *им*, -*ум*, - *үм*): *басым (саясий басым), токтом ж.б.*

- *гын/ - кын*: *кыргын, качкын, сүргүн, туткун ж.б.*

Г. А. Абдувалиеванын илимий эмгегинде да морфологиялык ыкма аркылуу жасалган саясий терминдер тууралуу кенен сөз жүрөт [2015].

3.4.2.3. Саясий терминдердин префикс-суффикс аркылуу жасалышы

Кыргыз тилиндеги саясий терминдер *бей-* префикси аркылуу да жасалат: *бейрасмий, бейтараптык, бейөкмөттүк, бейформалдык.*

Эл аралык маанидеги *ре-, де-, поли-, суб-, нео-* ж.б. префикстери кыргыз тилине көбүнчө которулбайт: *неоклассицизм, полиэтилен, субподрядчик, неонационализм, денацификация, демилитаризация, детерминологизация, ретерминологизация* ж.б. Айрым учурларда которуулар байкалат: *полифункциональный – көп функциялуу, децентрализация – борбордон ажыратуу, детерминологизация – терминдик касиетин жоготуу* ж.б.

Кыскаруу (усечение) саясий кептин оозеки жана жазма формаларында жолугат: орус тилинде: *маг., зав., проф.;* кыргыз тилинде *проф.* (профессор), *акад.* (академик) ж.б.

3.4.2.4. Саясий терминдердин конверсия жолу аркылуу жасалышы

Конверсия – морфологиялык жол менен термин жсоонун эң байыркы ыгы.

Сөздөр атайын сөз жасоочу аффикстерсиз эле лексика-грамматикалык ык - *конверсия* аркылуу бир формада бир сөз түркүмүнөн экинчисине өтөт. [Ахманова, 1966: 202; Языкознание, 1998: 235; Стариченок, 2008: 256-257]. Ошону менен катар эле конверсияда эки сөздүн ортосундагы семантикалык байланыш үзүлбөйт, туунду сөздүн семалык курамы, валенттүүлүгү жана парадигмасы өзгөрөт.

1. *Кыймыл атооч > зат атооч:*

билдирүү «сообщить» - билдирүү «объявление, кулактандыруу, жарыялоо»;

үндөө «агитировать» - үндөө «агитация»;

текшерүү «исследовать» - текшерүү «исследование»;

жактоо «защищать» - коргоо «защита»;

шайлоо «избрать» - шайлоо «выборы» ж.б.

2. *Зат атооч >сын атооч:*

жардамчы «помощник» - жардамчы «вспомогательный» (жардамчы фонд);

жетекчи «руководитель» - жетекчи «руководящий» (жетекчи партия);

эркиндик «свобода» - эркиндик «свободный» (эркиндик жылдар);

эгемендик «свобода» - эгемендик «свободный» (эгемендик мезгил) ж.б.

3. - ган атоочтук мүчөсүнүн жардамы аркылуу жасалышы:

бириккен «кошулган» - бириккен «уюмдашкан» (бириккен саясатчылар);

жалданган «нанятый» - жалданган «наемный» (жалданган саясатчылар);

тыюу салынган «запрещенный» - тыюу салынган «запретный» (тыюу салынган саясий агым) ж.б.

4. – ма мүчөсүнүн жардамы аркылуу жасалышы:

жалданма «нанятый» - жалданма «наемный»;

көз карама «не имеющий своего мнения» - көз карама «без политической позиции» (көз карама депутаттар) ж.б.

3.4.3. Синтаксистик жол аркылуу жасалган саясий терминдер

Термин жаратуунун синтаксистик жолу - термин лексикасын жасоонун эң өнүмдүү ыкмасы. Европа тилдериндеги терминдердин 60-95 пайызы аталган ыкма аркылуу жасалат. [Гринев-Гриневиц, 2008: 135].

Белгилүү терминолог С. В.Гринев-Гриневицтин баамында: *«В числе основных свойств терминов-словосочетаний наряду с устойчивостью (цельностью номинации), обусловленной их функцией наименования одного понятия, указывается их номинативный характер и атрибутивный (определятельный) вид связи составляющих их элементов. Эти свойства грамматически оформлены. Это значит, что существуют объективные предпосылки выделения и фиксации терминов-словосочетаний из текста и определения основных их моделей, что может быть использовано, например, для создания алгоритма автоматического распознавания составных терминов в тексте. [Гринев-Гриневиц, 2008: 136].*

Кыргыз тилинин саясий терминдеринин көпчүлүк бөлүгүн эки же андан ашык компоненттүү терминдер түзөрү бышык. Адатта, компоненттер өз ара багыныңкы байланышта (ыкташуу, таандык, башкаруу) болушат. Биринчиден, татаал конструкцияларда ар бир компонент өз маанисин сактайт, экинчиден,

алардын семалары тактыкка умтулат. Биз иштин максатыны ылайык, татаал моделдердин белгилүүлөрүнө гана тактолобуз.

1. Ыкташуу байланышы аркылуу жаралган татаал саясий терминдер.

А) Жалаң атоочтордун айкашынан турган татаал саясий терминдер.

-A+N→N: *саясий кырдаал, саясий экстремизм, саясий тартип, саясий күрөш, мамлекеттик бюджет, демократиялык режим* ж.б. Кыргыз тилинде бул модель боюнча түзүлгөн саясий терминдер арбын.

Аталган модель орус тилинен калькалоо аркылуу кабыл алууда кеңири пайдаланылат. *Верховный Совет Жогорку Совет, Верховный Суд - Жогорку Сот.*

Бул модель азыркы учурда да өз маанисин жогото элек: *Жогорку Кеңеш, Жогорку Сот* ж.б.

- N+N→N: Бул модель боюнча жаралган татаал саясий терминдердин курамындагы компоненттер бир лексикалык бирдикти түзөт. Аталган моделдин тутумундагы терминдер эне тилдин жана чет тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен жаралат. Мисалы, *ыйгарым укук, кыямат кайым, аза гүл, жазанул, кол тийбестик, донор мамлекет, инвестор мамлекет* ж.б.

-A+A+N→N: Мындай моделде түзүлгөн татаал саясий терминдер кыргыз тилинде өтө аз. Адатта алар 3 компоненттен турат: *атуулдук баш ийүүчүлүк, жергиликтүү өз алдынча башкаруу, массалык маалымат каражаттары, алыскы чет өлкөлөр, жакынкы чет өлкөлөр, өнүгүп келе жаткан өлкөлөр, көп партиялуу система, жалпы элдик шайлоо, эркин экономикалык аймак* ж.б. Жогорудай түзүлүштөгү түзүлүштөгү татаал саясий терминдер көбүнчө которуунун негизинде жаралат.

- N+аралык+N→N: *мамлекеттер аралык байланыштар, мамлекеттер аралык макулдашуулар, эл аралык байкоочу, улуттар аралык диалог, улуттар аралык тил, өкмөттөр аралык конвенциялар* ж.б.

Б) Атоочтор менен этиштердин айкашынан турган татаал саясий терминдер:

- N+V→V: *ички иштерге кийлигишүү, өкүм чыгаруу, чабууга өтүү, мыйзам чыгаруу, кол салуу, каргышка калуу* ж.б.

2. Таандык байланыш жолу аркылуу жаралган татаал саясий терминдер сөздөр: *коридорлору, бийлик бутактары, базар экономикасы, басым көрсөтүү тобу, басма сөз эркиндиги, демократия толкундары* ж.б.

3. Башкаруу байланышы менен уюшулган татаал саясий терминдер: *демократияга багыт алуу, демократияга каршы туруу, саясий системаны колдоо, саясий чечимди жокко чыгаруу, добушту колго салуу, саясаттан алыстатуу, саясий жөнгө салуу, саясий макулдашуудан чыгуу, терроризди колдоо*, ж.б.

Ар кыл тилдердеги иликтөөлөр эки компоненттүү терминдер жалпы терминдердин жарымынан ашык пайызын түзөрүн, эки компоненттүүлөрдүн негизинде үч компоненттүүлөр жараларын далилдеди. Пайыздык катышта төрт, андан соң беш, алты компоненттүүлөр турат. Демейде татаал конструкцияларда интегралдык компонент түшүнүктүн уруулук (родовой) белгисин туюнтуп, аларды тематикалык топ бириктирет, ал эми дифференциялык компонент түшүнүктүн өзгөчө түрлүк (видовой) белгисин чагылдырат. [Гринев-Гриневич, 2008: 135-146].

3.4.2.1. Саясий терминдердин аббревиация жолу аркылуу жасалышы

Аббревиатура (итал. *abbreviatura* ← лат. *abbrevio* - кыскартам) – баштапкы сөз айкашынын кыскартылган сөздөрүнөн турган же баштапкы татаал сөздүн кыскартылган компоненттеринен куралган зат атооч. Бул тилдик кубулуш 20-кылымда европа тил илиминде түптөлүп, орус аңызында 1917-жылкы Октябрь революциясынан кийин өрүш алган. Орус тилинде аббревиатуранын төмөнкү типтери бар: 1) «инициалдык»; 2) муундук; аралаш.

1-тип төмөнкү түрчөлөрдөн турат: 1) тамгалык, т.а., баштапкы сөз айкашынын биринчи тамгаларынын аталышынан куралат: СССР (эс-эс-эс-эр); КПСС (ка-пэ-эс-эс); 2) тыбыштык, т.а., баштапкы сөз айкашынын биринчи сөздөрүнүн тыбыштарынын куралып, кадыресе сөз катары окулат: жож – жогорку окуу жайы; 3) тамгалык-тыбыштык, т.а., баштапкы сөз айкашынын биринчи сөздөрүнүн тамгаларынын аталыштарынан жана тыбыштарынан

куралат: *ЦДСА (цэ-дэ-са) – Центральный дом Советской Армии. 2-тип сөздөрдүн башкы бөлүктөрүнөн, б.а., башкы муундарынан куралат: совхоз – советское хозяйство, партком – партийный комитет ж.б. 3-тип аралаш, б. а., сөздөрдүн башкы тамгаларынан, тыбыштарынан турат: гороно – городской отдел народного образования, районо – районный отдел народного образования ж.б. 4-тип сөздүн башкы муунунан жана толук сөздөн турат: запчасти – запасные части. 5-тип башкы сөздүн биринчи бөлүгү менен кийинки компоненттин айкашынан турат: завкафедрой, заводделом ж.б. 6-тип биринчи сөздүн башкы бөлүгү менен экинчи сөздүн башкы же акыркы (же акыркы гана) бөлүгүнүн айкашынан куралат: мопед – мотоцикл – мотоцикл-велосипед.* [Языкознание, Энци., М., 1988: 9].

Орус тил илиминде К.А.Левковская, Д.И.Алексеев, Р.И.Могилевский ж.б. тилчилердин бул маселе арналган эмгектери белгилүү. А.Ю. Куткина «Аббревиация в русской и немецкой политической терминологии как проблема перевода» [М., 2011] аттуу эмгегинде саясат майданындагы аббревиатурага төмөнкүдөй аныктама берет: «*Политическая аббревиатура - это лексическая единица вторичной номинации, которая состоит из отдельных (сокращенных) элементов исходного слова или словосочетания и обладает такими характеристиками как краткость, нейтральность и однозначность при употреблении в политических текстах, а также является неотъемлемой частью политического дискурса*». [Куткина, 2001:3].

Атайын (адистик) лексикада терминдер менен катар номендер жаралып, тийиштүү терминология калыптанат. Термин түшүнүктү чагылдырса, номен затты туюнтат. [Авербух, 2004: 122].

Кыргыз адабий тилинде кыскартылган сөздөр орус тилинин таасиринде жаралды. Ушундан улам алардын жасалуу үлгүлөрү кыргыз тилинде уюткулук милдет аткарып калды. [Давлетов, 2010: 350].

А.А. Анапияеванын «Кыргыз тилиндеги 1980-жылдан кийинки неологизмдер» [2015] аттуу монографиясында кыскартылган сөздөр атайын проблема катары каралат [65-71] жана алардан жаралган неологизмдердин

сөздүгү берилет [128-150].

Кыргыз тилиндеги саясий терминдердин талаасында аббревиациянын төмөнкү түрлөрү белгилүү.

1. Тамгалык - баштапкы сөз айкашынын биринчи тамгаларынын аталышынан куралат: БУУ – Бириккен Улуттур Уюму, *КМШ* - Көз карандысыз мамлекеттер шериктештиги, *ШКУ* – Шанхай Кызматташтык Уюму, *ЖК* – Жогорку Кеңеш, *ЕККУ* – Европадагы коопсуздук жана кызматташтык уюму, *КДК* – Кыргызстан демократиялык партиясы, БСУ Бүткүл дүйнөлүк соода уюму ж.б.; 2) тыбыштык - баштапкы сөз айкашынын биринчи сөздөрүнүн тыбыштарынын куралат жана кадыресе сөз катары окулат: *ДАП* – Диалог Евроазия платформасы, *КЭР* – Кытай Элдик Республикасы, *КЭДР* – Корея Элдик Демократиялык Республикасы, *ТААС* – Соегтер Союзунун Телеграф Агенствосу; 3) аралаш: *ЮНЕСКО* – *UNESCO* (англ. UNESCO; United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – БУУнун Билим берүү, илим жана маданият маселелери боюнча уюму) ж.б.

2. Сөздөрдүн башкы муундарынан куралат: *Боршайком* – Борбордук шайлоо комиссиясы, *райатком* – райондук аткаруу комитети ж.б.

3. Татаал терминдердин биринчи мууну кыскартылып, кийинки бөлүгү толук жазылат. *Мамкатчы* - мамлекеттик катчы, *Облюстиция* – областтык юстиция, *Соцфонд* – социалдык фонд, *Мамдума* – мамлекеттик дума, *Раймамадминистрация* – райондук мамлекеттик администрация, *Мамагенттик* – мамлекеттик агенттик, *Облгубернатор* – областтык губернатор, *Башпрокурор* – башкы прокурор, *маммүлк* – мамлекеттик мүлк, *мамкомиссия* – мамлекеттик комиссия ж.б.

Жалпылап айтканда, саясий аббревиатурага терминдердин негизги касиеттери – кыскалык, бейтараптык жана бир маанилүүлүк мүнөздүү. Аббревиатура саясий коммуникацияда термин системасынын зарыл компонент катары кызмат кылат, кепти үнөмдөйт, текстти компресстейт. Адатта, алар атайын белгилүү контекстте аныкталат жана публикалык, интернационалдык, идеологиялык белгилери аркылуу өзгөчөлөнт.

Эгемендүүлүк жылдары жаңы мамлекеттик саясий системанын түзүлүшүн, эл аралык байланыштардын калыптануусун, жаңы көрүнүштөрдү, кубулуштарды чагылдырган саясий терминдердин ичинен кыскартылган терминдердин өз орду бар. Кыскартылган саясий терминдердин арасында баш тамгаларынын кыскартылышынан түзүлгөн саясий терминдер басымдуулук кылат. Алар көбүнчө мамлекеттик бийлик бутактарынын, ведомстволордун, улуттук жана эл аралык уюмдардын аталыштарын билдирген саясий терминдер болуп саналат. Мындай саясий терминдер бүгүнкү күндө массалык маалымат каражаттарына жыш кезигет, басма сөз беттеринен кеңири жолугат.

Кыргыз тилиндеги 1980-жылдан кийинки неологизмдерди изилдеген А.А. Анапияеванын төмөнкү оюна кошулбай коюуга болбойт: *«Айрым учурларда аббревиатуранын мааниси жалпы карапайым окурмандар үчүн табышмактуу. Башкача айтканда, аббревиатура күңүрт жана түшүнүксүз болсо, анда ал толук эмес кыскартылган аталыштын пикир алышуусунун номинативдүү элементи боло албайт. Көпчүлүк басма сөз беттеринде чаржайыт колдонулган сөздөр жалпы коомчулукту тейлей албайт го деген ойдобуз: ГУУАМ, ДА, ЭВРАЗЭС, ХИПК, БМЭИУ, МПТК, ИСКАКБ, «АК ЖОЛ» СКААК»* [2015: 69].

3.4.4. Кабыл алуу жолу аркылуу жасалган саясий терминдер

Ар бир эл тарыхый басып өткөн доорлорунун мезгилиндеринде коомдук-тарыхый шартка жараша коомдук-саясий лексиканын тутумунда өзгөрүүлөр болуп турган. Лексикадагы жаңыланууларды 3 топко ажыратууга негиз бар: 1) жалпы алтай; 2) жалпы түрк; 3) өздөштүрүлгөн плассттары.

1. Жалпы алтай терминдери: *байлык, кабала* «өмүр бою карыз; толук экономикалык күнкордук»; *төлө; хан*.

2. Жалпы түрк терминдери: *акча* «кагаз пул; капитал, каражат»; *байрак, башлык, баа, жер* «өлкө, мамлекет»; *ил//эл* «жер, аймак; мамлекет»; *илче* «элчи», *илчелек//элчилик* «дипломатиялык өкүлчүлүк; анын имараты»; *кеңеш* «совет», *курултай* «съезд; көбүнчө жамааттын, коомдун салтанат чогулуш; мамлекеттердин өкүлдөрүнүн жыйыны», шайлоо «депуттарды, кызматкерлерди

добуш берүү аркылуу тандоо»; *салык*; *суроо* «сурамжылоо»; сүйлөшүүлөр «дипломатиялык акт»; *тилмеч* «котормочу»; *теңге* «монета», *төрө* «чиновник», *жумушчу* «жалданган киши», *буйрук* «приказ».

3. Өздөштүрүлгөн терминдер

1). *Арап тилинен өздөштүрүлгөн терминдер*: *дөөлөт* «мамлекет, держава», *өкмөт* «правительство», *акимият* «бийлик», *саясат* «политика», *дүйнө* «мир», *заман* «мезгил, доор», *жамаат* «коом, топ», *идарэ* «управление», *назарият* «ведомство, министерство», *калк* «население, жители той или иной страны, государства», *раис* «председатель», *секретарь* «катчы», *кайыр* «благотворительность», *мүлк ж.б.*

2). *Парсы тилинен өздөштүрүлгөн терминдер*: *шаар* «эл жыш жашаган жер; администрациялык, маданий борбор); *парман* «приказ, указ, повеление», *базар* «соода жайы», *кагаз* «расмий кат, документ», *зындан* «абак, караңгы жер», *кызматкер*, *өнөр* «профессия», *зыян* «ущерб», *чара* «бир максатты ишке ащырчуу кыймыл-аракет же каражат», *дос(т)* «жолдош, коргоочу», *душман* «враг», *максат* «цель», *устакана* «мастерская» ж.б.

3). *Орус тилинен өздөштүрүлгөн терминдер*: *дума* «борбордук жана жергиликтүү башкаруу органдарынын аты», *округ* «мамлекеттин администрациялык-саясий милдет аткарган бир бөлүгү: администрациялык округ, шайлоо округу», *район* «администрациялык-аймактык бирдик», *ведомство* «мамлекеттик башкаруунун бир тармагы», *совет* «шайлоо же дайындоо жолу түзүлгөн мамлекеттик органдардын аты», *закон* «мыйзам», *грамота* «сый барак», *гражданин* «жаран», *доклад* «оозеки же жазуу түрүндөгү расмий кабар», *отставка* «өз каалоосу менен, ишеничтен чыкканы үчүн же мамлекет башчысы алмашкандан улам кызматтан кетүү», *листовка* «агитациялык-саясий же маалымат мүнөзүндөгү баракча», *казак* «аткаруу үчүн берилген буйрутма» ж.б.

4). *Француз тилинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн терминдер*: *министр* «министрликтин башчысы», *премьер-министр* «өкмөт башчысы», *мэр* «муниципалитеттин башчысы», *дипломатия* «өкмөттүн мамлекеттин тышкы, эл

аралык саясатын аткаруу боюнча ишмердиги», *реформа* «мамлекеттин негизине таасир этпеген саясий өзгөрүү», *партия* «бу же тиги таптын, социалдык катмардын кызыкчылыктарын жактаган саясий уюм», *бюджет* «мамлекеттин, уюмдун белгилүү мөөнөттөгү киреше-чыгаша эсеби», *блок* «мамлекеттердин, партиялардын уюмдардын бирикмеси», *арбитраж* «мамлекеттердин жана жеке ишкерлердин, партиялардын ортолорундагы талаш-тартыштарды чечүү орган», *бюрократ* «бюрократиянын өкүлү, чиновник», *бюллетень* «расмий кыска кабар; жашырын добуш берүү кагазы», *комитет* «ишти жетектөөчү шайланма орган», *кампания* «белгилүү бир мезгилде өтүүчү коомдук-саясий иш», *революция* «коомдук-экономикадык чөйрөдөгү кескин өзгөрүш; элдик//мандалак революциясы», *коммюнике* «мамлекеттик расмий билдирүү», *дебат* «жарыш сөз, ой бөлүшүү» ж.б.

5). *Грек тилинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн терминдер: автономия* «өзүн өзү башкаруу», *демократия* «эл - бийликтин булагы принцибин тутунган саясий түзүлүш», *гимн* «мамлекеттин биримдигинин символу катары кабыл алынган салтанаттуу ыр»; *базис* «коомдун экономикалык түзүлүшү», *демография* «эл жөнүндөгү илим», *монополия* «мамлекеттин ишмердигиндеги өзгөчө укук», *амнистия* «жазадан бошотуу», *кризис* «саясаттагы кескин абал», *символ* «түшүнүктүн шарттуу белгиси», *система* «коомдук түзүлүш», *идеология* «идеялар системасы», *демократ* «демократияны жактоочу; демократиялык партиянын мүчөсү»,

5) *Латын тилинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн терминдер: федерация* «көп улуттуу мамлекеттеги мамлекеттик түзүлүштүн формасы», *республика* «жогорку бийлик органдары белгилүү бир мөөнөткө шайланган мамлекеттик башкаруу формасы», *администрация* «мамлекеттик органдардын башкаруу ишмердиги; аткаруу органдары; мамлекеттик аппарат», *конституция* «мамлекеттин башкы мыйзамы», *президент* «республикалык башкаруудагы мамлекеттин белгилүү бир мөөнөткө шайланган башчысы», *губернатор* «борбордук бийлик тарабынан ири аймактык бирдикке дайындалган администрация башчысы»; *консул* «мамлекеттин башка өлкөнүн кайсы бир

шаардагы туруктуу өкүлү»; *депутат* «шайланма өкүл, мамлекеттин шайланма мекемесинин мүчөсү»; *декларация* «мамлекеттин атынан кандайдыр бир принциптерди расмий жарыялоо; ошолор чагылдырылган документ»; *референдум* «мамлекеттин маанилүү маселеси боюнча жалпы элдик добуш берүү»; *вето* «көпчүлүк тарабынан кабыл алынган мыйзам долбооруна мамлекет башчысынын кол коюудан баш тартышы»; *мандат* «өкүлдүн бул же тиги ыйгарым укуктарын күбөлөндүргөн документ»; *канцелярия* «мекеменин иш кагаздарын жүргүзгөн бөлүмү; ошол бөлүм ээлеген жай»; *коалиция* «жалпы максатты көздөгөн мамлекеттердин (партиялардын) бирикмеси, макулдашуусу»; *ратификация* «мамлекеттик жогорку орган тарабынан макулдашууларды бекитүү»; *кворум* «устав боюнча чогулушта зарыл болгон катышуучулардын саны»; *оппозиция* «мамлекеттик органдын (партиянын) ичинде көпчүлүктүн саясий көз карашына каршы турган топ»; *цензура* «басманы, ММКларды көзөмөлдөөчү мамлекеттик система»; *диктатура* «эч бир чекке сыйбаган мамлекеттик бийлик»; *комитет* «кандайдыр бир ишмердикти жетектеген шайланма орган».

7). *Немис тилинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн терминдер: парламент* — «мыйзам чыгаруучу жогорку мамлекеттик чогулуш»; *саммит* «мамлекет башчыларынын эл аралык маанилүү маселерди жогорку деңгээлдеги чечүүчү жолугушуусу»; *муниципалитет* «жергиликтүү өзүн-өзү башкаруучу орган»; *диктат* «эл аралык укукта: бир мамлекеттин экинчи мамлекетке укук ченемдерине сыйбаган келишимдерди таңуулоо»; күчтүү жактын алсыз тарапка өз шарттарын таңуулоо»; *лозунг* «жетектөөчү идеяны кыска формада туюнтуу»; *путч* «кутумчулардын чакан тобу тарабынан ишке ашкан мамлекеттик төңкөрүш; ушул максатты көздөгөн аракет»; *парламентаризм* «баш мыйзамга ылайык парламенттин жетектөөчү ролун тааныган саясий система», *курс* «саясаттагы багыт», *штаб* «жалпысынан, бир нерсени жетектөөчү орган»; *тенденция* «көз караштардагы багыт»; *приоритет* «өктөм маани».

8). *Англис тилинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн терминдер: регион* «өлкөнүн бир бөлүгү»; *спикер* «парламенттин төрагасы»; *капитализм* «өндүрүш

каражаттары ишкерлер классына таандык коом»; *лидер* «мамлекеттик структуранын башчысы, партиянын жетекчиси»; *брифинг* — «мамлекеттик органдын жетекчисинин маанилүү маселе боюнча журналисттердин алдында сүйлөшү»; *митинг* «көбүнчө зарыл саясий маселелер чечүүнү талап кылган массалык чогулуш»; *капитал* «кожоюнга кошумча нарк алып келген нарк»; *бойкот* «мамлекетти колдобогон саясий, экономикалык күрөштүн ыгы»; *блокада* «кандайдыр бир мамлекетке басым көрсөтүү максатында аны изиоляцияда кармоого багытталган иш-чаралар системасы»; *инаугурация* «мамлекет башчыны расмий (салтанаттуу) кызматка коюу»; *импичмент* «парламент тарабынан мамлекеттин жогорку кызмат адамдарын сот жообуна тартуу»; *инфляция* «товар жүгүртүүнүн талабынан ашык чыгарышынан улам кагаз акчаларынын баасын жоготуусу»; *импорт* «капиталдын өлкөгө кириши; чет өлкөдөн товар алып келүү»; *экспорт* «капиталды чет өлкөдө жайгаштыруу; чет өлкөдөн товар алып келүү»; *бизнес* «пайда алып келген экономикалык ишкердик».

9). *Италий тилинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн терминдер: валюта* «бөлөк мамлекеттин акча бирдиги; акча бирдигинин түрү: алтын, күмүш, кагаз»; *газет* «күндөлүк кабарларды чагылдырган басылма»; *мемориал* «кимдир бирөөнүн элесине арналган архитектуралык курулма».

10). *Поляк тилинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн терминдер: регламент* «отурумдун өткөрүүнүн тартиби»; *ратуша* «өзүн-өзү башкаруу органы»; *герб* «мамлекеттин, шаардын тууларда, монеталарда, мөөрлөрдө ж.б.-ларда чагылдырылган өзгөчө белгиси»; *аренда* «башка бирөөнүн мүлкүн убактылуу пайдалануу алуу».

Кыскасы, саясий терминдер кыргыз тилине арап, парсы жана орус тилдеринен түз кирсе, француз, грек, латын, немис, англис, италий, поляк тилдеринен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн.

Илим жана техникалык жактан алдыңкы мамлекеттердин расмий тилдеринен орто жана чабал өнүккөн мамлекеттердин шартына жараша бу же тиги тармактан терминдерди кабыл алуусу - мыйзам ченемдүү көрүнүш. Терминологияда бул

жаатта бир пикир жок. Терминдерди кабыл алуу кабыл алуучу тилдин негиздерин бузбайт, бирок бул процесске ашкере кызыгуу жыйынтыгында зыян келтирет. Кабыл алуунун *экстралингвистикалык* (маданий таасир; мамлекеттердин оозеки жана жазуу контакттары; булак тилдин авторитети; социалдык катмардын чет маданиятка кызыгуусу) жана *лингвистикалык* (эне тилде жаны түшүнүктү туюнтуучу лексеманын жоктугу; сыпаттама туюнтманын ордуна кабыл алынган бир сөздү пайдалануу; эне тилдеги омонимияны, полисемияны четтетүү; тийиштүү маанини деталдаштыруу; эне тилдеги терминдерден туунду терминдерди жасай албастык) себептери бар.

Кээ бир илимпоздор чет тилдерден кабыл алуунун тышкы белгилерин аныкташат: *фонетикалык* (орус тилинде башкы *а-, ф-, ц-, з-, ю-, ш-* тыбыштар; *кс, пс, шт, хт, кг, дю, бю, пю, ею, ке, ге* тыбыштык айкаштар жок); *графикалык* (тилге мүнөздүү эмес тамгаларды, тамгалардын айкашын пайдалануу; латыницаны пайдаланган тилдердеги терминдерди булак тилдин же кабыл алган тилдин орфоэпиясы боюнча окуган туурабы?); *морфологиялык* (орус тилине кабыл алынган *реле, шасси, бюро, барокко, эхо, алиби* сыяктуу сөздөрдө грамматикалык нормадан четтөө байкалат); сөз жасоочулук (орус тилинде *-ш, -ист, -аж, -ер, -ация* ж.б. суффикстери; *анти-, ре-, де-, архи-, ин-*префикстери; *авто-, гидро-, гео-, био-, аэро-, -лог, -граф, -метр* сөз жасоочу элементтери; *блок-пост, кран-балка, кресло-кровать* тибиндеги конструкциялар, ал эми англис тилинде *-ette, -ello, -osis, -ids* суффикстери); *синтаксистик* (орус тилине мүнөздүү эмес моделдерди пайдалануу); семантикалык (контексттин же тематикалык топтун өзгөчөлүгү).

Адатта кабыл алынган материалдардын мүнөзүнө негизделген классификация бир топ маанилүү. Кабыл алуунун биринчи түрү - *материалдык кабыл алуу* үч бөлүктөн турат: *лексикалык* (форма, маани кабыл алынат); *формалык* (жаңы мааниге ээ форма гана кабыл алынат); *морфологиялык* (уңгу же сөз жасоочу морфема кабыл алынат).

Кабыл алуунун экинчи түрү *калькалоодо* лексикалык бирдиктин материалдык формасы кабыл алынбайт, болгону анын структурасы же мааниси

кабыл алынат. Бул түр төмөнкүдөй үч бөлүкчөдөн турат: *сөз жасоочу* (чет сөздүн структурасы кабыл алынат); *фразеологиялык* (чет сөз айкашы сөзмө-сөз которулат); *семантикалык* (эне тилдин сөзүндө кошумча маани жаралат).

Кабыл алуунун мындан башка да *гибриддик* (материалдын бир бөлүгү кабыл алынып, экинчи бөлүгү калькаланат: *теле* (лат.) + *видение* (vision); *жарым-жартылай кабыл алуу* (бир бөлүк кабыл алынат, экинчи бөлүк эне тилден алынат: *монтаж* (фр.) + *чы*; *политический режим – саясий режим*) түрлөрү белгилүү.

Кыргыз тилинин саясий лексикасында *калькалоо* ыкмасынын дээрлик бардык түрлөрү кездешет. Булар: *толук калькалар*: *государственный язык – мамлекеттик тил, внешняя политика – тышкы саясат, внутренняя политика – ички саясат* ж.б.; жарым жартылай же толук эмес калькалар: *демократический строй – демократиялык түзүлүш, аграрная политика – агрардык саясат* ж.б.; семантикалык калькалар: *источник – булак, развитие – өнүгүү*, ж.б.

Транскрипция (лат. transkriptio; сөзмө-сөз кайрадан жазуу) – чет тил сөздөрүн алардын айтылыштырын эсепке алуу менен улуттук алфавит аркылуу жазуу. Адатта *транскрипция* бир тилдеги графемаларды жана графикалык айкалыштырды экинчи тилдеги адекваттуу бирдиктер менен берет. Ошол эле маалда *транслитерациядан* айырмаланып, графемалар менен графикалык айкалыштырдын ар бир тилдеги айтылыштары четте калбайт. [Лин.ЭС, 1998: 518]. Мисалдар: *Бредли/Брадли, абсурдист, скейтбординг, боулинг, тренинг, бодибилдинг, шоу, шейпинг, картинг* ж.б.

Транслитерация (лат. trans – аркылуу, littera – тамга) – бир графикалык системада жазылган тексттерди жана сөздөрдү башка графикалык системада тамгалап берүү. [Лин.ЭС, 1998: 518-519]. Мисалы: *мэр, имидж, брэнд (англис), гидальго, коррида, тореро (испан)*, аул, кишлак, сакля, ашуг, саз (орус тилине кирген). [Абдиев, Котормо илимине киришүү, Бишкек, 2022: 89].

III баптын жыйынтыктары

1. Сактардын мамлекетинде мамлекеттик бийликтин башында шадыша жана анын аялы туруп, уруктарды, аймактарды *сатраптар* башкарышкан.
2. Гун империясында шаньюй жана теңиркут мамлекетти бийлешип, мыйзам чыгаруу, администрациялык жана аскердик маселелер элдик жыйындарда чечилген.
3. Модун-теңиркут мамлекетинин башында *Билге хан* турган. Мамлекеттик бийлик бир топ татаалдашкан: 1) *ябгу* (башкы кеңешчи); 2) *ил кусай*; 3) *кутигу*; 4) *улуу сангун*; 5) *улуу тутук бек*; 6) *улуу газна бек* (казына башчы); 7) *батисхан*; 8) *түмөн башы*; 9) *миң башы*; 10) *жүз башы*; 11) *он башы*.
4. Батыш жана Чыгыш гун мамлекеттеринде бийлик өзөгүндө *теңиркут*, ал эми борбордук компонентти *аскер жетекчиси*, *бейлер (бектер)*, *жауvizир «увазир»* жана *аймактын ээлери - янь-ван(бий) (өтө таасирдүү)*, *лули-ван*, *сянь-ван*, *дули-ван* кураган.
5. Жан-жака бел аймагында *аксакал*, *тамгачи «мөөрчү»*, *атталак «аталык»*, *элчи*, *казначи*, *тилмеч*, *жасаул «жасоол»*, *онбаши*, *колбаши*, *миңбаши*, *туменбаши*, *тукбаши «кол башы»*, атаман жайгашкан.
6. Социалдык түзүлүш карама-каршы эки таптан турган: 1) *сенгир «аксөөк»*, *тархан «бек, бий»*, *аксуяки «аксөөк»*, *баши «башчы»*, *чорбаши «чарба башчы»*, *эл*, *ман «киши»*, *эрен «эр»*, *адам*, *жигит*; 2) *кул*, *малай*, *кембагал*.
7. Кыргыз саясий терминологиясы жана лексикасы VI-X кылымдардагы алгачкы феодалдык мамлекеттерде – [Түрк (552-744), Батыш түрк (603-704), Түргөш (704-766) жана Карлук (756-940)] каганаттарында калыптана баштап, Каракандар доорунда (840-1212) нормага салынып, кадыресе заманбап түс алган.
8. Кыргыз каганатыда (V-XIII к.) жогорку бийлик ээси (*ажо*, *каган*) саясий жана аскердик маселелер маселелерди чечип, өкмөт 7 вазирден, мамлекеттик кеңеш да 7 вазирден турган. *Каган* - эл тарабынан шайлаган. *Каган* согуш маалында армияны жетектеген, *жогорку жрец* жогорку соттун милдетин аткарган. *Улук*, *кичик каган* - бийлик өкүлдөрү, *бойла «өкүм бекитүүчү»*, *йарган «буйрук аткаруучу»*, *санундар* (генералдар) «аскер башкаруучулар».

Администрация 3 тутуктан куралган, чоң уруктук топторду элтеберлер бийлеген. Башкаруу аппаратынын кызматкерлери: *ябгу, шад, тегин, элтебер, тутук, тархан, буюрук*.

9. *Ажо* бийлик өзөгүн түзсө, *вазирлер, элтеберлер* бийлик концептинин борборунда турушкан. *Иналдар* менен *чорлор* бийлик айлампасын толукташкан. Титулдар: *бек, инал, хан/каган, тегин*; наамдар: *эльтебер, тархан, тутук, буюрук, чор, ышбара, эльчи, ынанчу, чигиш, ичрек, сангун, уруну* системасы калыптанган. Мамлекеттик атрибутикасы - *кызыл туу, тамга (герб)*.

10. *Каракандар каганатында* (840-1212) башкы бийлик *«Арслан-хан», «Бугра-хан», «Тамгач-хан»* титулдарынын ээлерине таандык болгон. *Каган* (кандардын каны) - саясий бийликтин башчысы. Мамлекеттин борбордук аппаратын экиге бөлүнгөн: *дергах* (сарай) жана *диван* (канцелярия). Бийлик концептинин борборун төмөнкүлөр түзгөн: *улуз хажиб (таяну)* (канга баш ийген даражадагы чин) – кан бийлигинин таянычтары. *Вазир (югрушка), бе, тархан, текин*. Жан-жака белде *раис, ак/ көкчүн сакал, чубан, иликхан, мушриф, имга, бек*, Жусуп Баласагын (1017-1070) менен М.Кашгаринин эмгектеринде да бир топ саясий терминдер жолугат.

11. Кыргызстан Монгол мамлекеттеринин (XII-XIV кылымдын биринчи жарымы) курамында турганда төмөнкү саясий тезарус пайдаланылган: 1) *кан, амир ал-умар*; 2) *нойон, тархан, яргу, ясылык, тамгажы, баш кам, боорчу, мухали, наая, усбеги, дафтары, везир, аталык*; 3) *даруга, ишик ага, йатишбеги, тавачи, даруга, хан, бий* (кыргыз башкаруучуларынын титулдары, наамдары), *аталык, кашка, чоң/ордолуу бай, сопи*. 1 – өзөк, 2- борбор, 3) жан-жака бел.

12. *Кокон хандыгында* (1709-1876) чексиз бийликке ээси кан администрациялык, соттук жана финансалык кызматкерлерди дайындаган.

13. Бийлик концептинин өзөгүн *кушбеги, датка, аталык//серкер) кансадбаши, парваначи, миңбашы, кушбеги, шейх-уль-ислам, кази-калян, кази-аскар, (мехтер //зекетчи, дастарханчи*; борборун *расылчы, раис, кушбеги, хахим; хахим, бек, аталык, датка,раис, корбашы, серкер, мирапбашы, казы*; жан-жака белин *арык*

аксакал, миршап, мырза ж.б. түзгөн. Манапчылык ашкаруу системасы: *манап, бий, чоң манап, чала/майда/чолок/жакыр манап.*

14. Кыргызстандын Орус империясынын курамында (XIX к-дын экинчи жарымынан – 1917- жылга чейин) Туркестан крайындагы башкаруу системасындагы өзөк: *башкы (генерал-губернатор, канцелярия, чиновниктер аппараты), аскер губернатору, орус армиясынын полковниги, болуштук съезд;* борбор: *датка, бек; чоң бий;* жан-жака бел: *айылдык жыйын, айылдык старшина, аксакал, арык-аксакалы, молдо, казы, атка минер.*

15. Мамлекеттик башкаруу системасын чагылдырган терминдердин лексика-семантикалык тобунда жогорку бийликти өзөк, андан ортоңку бийлик баскычын борбордук бөлүк, ал эми төмөнкү даражаларды (титулдарды, наамдарды) жака-бели түзөт.

16. Кыргыз тилинин саясий терминологиясы жана лексикасы VI-X кылымдардагы алгачкы феодалдык каганаттарда калыптана баштаган. Кыргыз каганатыда (V-XIII к.) саясий терминология саясий, экономикалык жана социалдык чөйрөлөрдү толук туюнтууга жетишкен.

17. *Каракандар каганатында* (840-1212) саясий терминдер нормага салынып, кадыресе саясий терминология түзүлгөн. Жусуп Баласагын (1017-1070) менен М.Кашгаринин эмгектеринде да бир топ саясий терминдер жолугат.

18. Кыргызстан Монгол мамлекеттеринин (XII - XX к-биринчи жарымы) курамында турганда саясий тезарус арап, иран, кыргыз куралып, жогорку лексика-семантикалык топтун өзөгүн, борборун жана жан-жака белин толук вербалдаштырган.

19. *Кокон хандыгы* маалында (1709-1876) саясий терминологиянын өзөк, борбор жана жан-жака белин иран, кыргыз лексикалык бирдиктери чагылдырган.

20. Кыргызстан Орус империясына күнкор болгон чакта (XIX к-дын экинчи жарымынан – 1917- жылга чейин) мурунку саясий терминология империянын саясий, экономикалык жана социалдык башкаруусунун лексика-семантикалык тобуно орун бошоткон.

21. Жогорку саясий бийлик субъектеринин жана объекттеринин номинацияларын семантикаларын иликтөө саясий тезарусту кураган үч жүздөй лексикалык бирдиктер бар экендигин даана көрсөттү. Бул жаатта жүргүзүлгөн тарыхый-этимологиялык жана семантикалык анализ терминдердин чыгыш тегин, полисеманттык касиетин, семантикалык градациясын, синонимдик катарын далилдеди. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик символдорунун (туу, герб, гимн) семантикасы да ачылды.

22. Улуу Октябрь революциясынан (октябрь, 1917-ж.) – эгемендикке чейин (31.08.1991) кыргыз тилинин саясий тезарусу коммунисттик идеологиянын алкагында күн кечирген.

23. КР Президентинин - мамлекет башчысынын, аткаруу бийлигинин, мыйзам чыгаруу жана сот бийликтеринин семантикалык-функциялык талаасын саясий-экономикалык жана укуктук терминологиялык система чагылдырат. Кыргыз ССРинин жана Кыргыз Республикасынын Конституцияларында, «Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети жөнүндө» «Кыргыз республикасынын конституциялык мыйзамы» (2021) жана «2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук прогаммасында» жаңы саясий тезарус тийиштүү реалияларды толук туюнтууда.

24. Изилдөөлөр мамлекеттик башкаруу процессинде саясий дискурс социалдык-экономикалык (экономикалык система, мамлекеттик жана жеке менчик, базар экономикасы), укуктук (сот акыйкаттыгы, прокурардук көзөмөл, мыйзамдуулук, тең укуктуулук ж.б.), аскердик-согуштук, философиялык жана көркөм-эстетикалык дискурстар менен белгилүү даражада байланышта болорун да бир ирет далилдеди. Саясий документтердеги саясий тезарус (лексика, номен, термин, терминоид ж.б.) аткаруу процессинде өзгөчөрүүгө учурашы, же башка термин менен алмаштырылышы, же пайдалануудан толук чыгып калышы мүмкүн.

25. Саясий реалия өзгөргөндө бийлик ээлери өздөрүн орундарын сактап калуу, саясий жүздөрүн каратпоо максатында көпчүлүккө жагуу, өздөрүнүн программаларынын артыкчылыктарын көрсөтүү, коомдук аң-сезимди

манипуляциялоо, элдин кызыкчылыктарын көздөгөн саясий, социалдык-экономикалык инновациялык реформаларды жүзөгө ашыруу жанталашышат. Мындай убактарда адабий тилдин стилдик ченемдери сакталбайт, тилдик боштуктар (лакуналар) чет тил лексемалары менен толтурулат, саясий дискурста экономикалык жана финансылык терминдер жыштыктарын жогорулатат, массалык-маалымат каражаттарында *терминоиддер* (так аныкталбаган атоолор), *прототерминдер* (илимге чейинки элестерди туюнткан лексемалар, элдик терминдер), *предтерминдер* (жаңы түшүнүктөрдү атаган, бирок терминдик талаптарга жооп бербеген убактылуу атайын лексемалар), *паратерминдер* (өткөөл лексемалар), *псевдотерминдер* (жалган теориялардагы түшүнүктөрдү чагылдырган лексемалар) жарала берет.

26. Кыргыз тилиндеги мамлекеттик бийлик терминологиясы, лексикасы жана номендери Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциянын негизинде (05.05.2021) *1) адам, социалдык топтор, алардын өкүлдөрүнүн аттары; 2) мамлекеттик бийлик органдарынын, алардын өкүлдөрүнүн аталыштары; 3) мамлекет, мамлекеттик башкаруу; 4) саясий укуктар* өңдүү лексика-семантикалык топторго бөлүнүп, лингвистикалык жактан иликтенди.

27. Кыргыз тилиндеги саясий терминдер лексика-семантикалык (метафоралык моделдер, метонимия), морфологиялык (аббревиация, суффикстер, префикс-суффикс, конверсия), морфологиялык-синтаксистик, синтаксистик жана кабыл алуу жолдору жасалат. Кыргыз тилинин саясий терминологиясы заман агымына жараша жаңы жолдор, терминдер жана терминоиддер менен баюуда.

КОРУТУНДУ

Кыргыз элинин *саясий ойлому* байыркы доорлордо жаралып, төмөнкү этаптарды басып өткөн: 1) байыркы доор; 2) орхон-энесай доору (VI-IX); 3) орто доор (X-XII); 4) монгол доору (XIII-XV); аралаш доор (XIX-XX); совет доору (1917-1991); эгемен доор (1991-ж-дан). Кыргыз элинин коомдук-саясий, философиялык-этикалык жана маданий ойлору Орхон-Энесай эстеликтеринен баштап, орто кылымдардагы адабий-тарыхый эстеликтерде, фольклордук чыгармаларда чагылдырылган. Кыргыз элинин XIX кылымдын 2-жарымында Россия Империясынын курамына өтүшү анын коомдук-саясий ойлорун өзгөрткөн, кылым аягында Империядагы коомдук-саясий абалдын курчушу кыргыз элинин саясий аң-сезимин ойготуп, анын боштондукка чыгуу аракеттерин шарттаган. 1917-жылкы Октябрь революциясы социалисттик аң-сезимди калыптандырып, революциячыл-коммунисттик идеологияны орноткон. Кыргыз эли эгемендик алгандан (1991) капиталисттик жолго түшүп, ага жараша саясий аң-сезим да өзгөрдү.

Кыргыз тилинин *саясий терминологиясы жана лексикасы* VI-X кылымдардагы алгачкы феодалдык каганаттарда калыптана баштап, Кыргыз каганатыда (V-XIII к.) саясий, экономикалык жана социалдык чөйрөлөрдү толук туюнтууга жетишкен. Каракандар каганатында (840-1212) саясий терминдер нормага салынып, кадыресе саясий терминология түзүлгөн. Жусуп Баласагын (1017-1070) менен М.Кашгаринин эмгектеринде катталган бир топ саясий терминдер лексиканын бул тобунун бай экендигинен кабар берет. Кыргызстан Монгол мамлекеттеринин (XII-XX кылымдын биринчи жарымы) курамында турганда, саясий тезарус арап, иран, кыргыз лексикалык бирдиктеринен куралып, жогорку лексика-семантикалык топтун өзөгүн, борборун жана жака белин толук вербалдаштырган. Кокон хандыгы маалында (1709-1876) саясий терминологиянын өзөк, борбор жана жака белин иран, кыргыз лексикалык бирдиктери чагылдырган. Кыргызстан Орус империясына күнкор болгон чакта (XIX кылымдын экинчи жарымынан – 1917-жылга чейин) мурунку саясий

терминологиянын бир бөлүгү империянын саясий, экономикалык жана социалдык башкаруусунун лексика-семантикалык тобуна орун бошоткон. Жогорку саясий бийлик субъектеринин жана объекттеринин номинацияларынын семантикаларын иликтөө саясий тезарусту кураган үч жүздөй лексикалык бирдик бар экендигин даана көрсөттү. Бул жаатта жүргүзүлгөн тарыхый-этимологиялык жана семантикалык анализдер терминдердин чыгыш тегин, полисеманттык касиетин, семантикалык градациясын, синонимдик катарын, алардын иретке салынгандыгын жана системалалуулугун ж.б. касиеттерин аныктады.

Изилдөөнүн теориялык концепциясын тилдин лексикалык системасындагы сөздөрдү алар туюнткан предметтердин жана кубулуштардын өздөрүнүн классификацияларына жараша айрым-айрым топторго (тематикалык топ – ТТ; лексика-семантикалык топ – ЛСТ; лексика-семантикалык талаа - ЛСТ) ажыратуу принциби түздү.

Коомдук-саясий тезаруста өтө маанилүү лексика-семантикалык блоктор бар: мамлекет – *мамлекеттик бийлик, мамлекеттик түзүлүш, мыйзам чыгаруу, аткаруу, саясий-администрациялык бөлүштүрүү; титулдар, наамдар; саясат* жана идеология - *коомдук-саясий ишмердик, тышкы саясат* ж.б.; коом – *социалдык абал, экономика-каржылык кудурет, дин, чарба проблемалары* ж.б.

Кыргыз тилинин саясий терминологиясы жалпы лингвистикалык постулаттардын негизинде жаралган мыйзамдардын алкагында өнүгүп отурган: ал ар бир этапта *синхрониянын* мыйзамдарына ылайык терминдер парадигматикалык байланыштарын жоготпой, өзөк, борбор жана жака бел өз ара карым-катнашын үзгөн эмес; *диахронияда* терминдердин семалары байып же жардыланып, өзөк, борбор жана жака белде элементтердин секириктери жүрүп турган.

Коомдук-саясий шарт кескин өгөргөндө, саясий терминдердин лексика-семантикалык топторунда кескин трансформация жүрсө, ага жараша өзөк, борбор жана жака белдерде өзгөрүүлөр бакалат.

Мамлекеттик башкаруу системасын чагылдырган терминдердин лексика-

семантикалык тобунда жогорку бийликти - өзөк, андан ортоңку - бийлик баскычын борбордук бөлүк, ал эми *төмөнкү* даражаларды (титулдарды, наамдарды) жака-бели түзөт.

Негизги лексика-семантикалык топтун саясий-экономикалык жана укуктук терминологиялык системасы КР Президентинин - мамлекет башчысынын, аткаруу бийлигинин, мыйзам чыгаруу жана сот бийликтеринин семантикалык-функциялык талаасын чагылдырат.

Кыргыз ССРинин жана Кыргыз Республикасынын Баш мыйзамдарында, «Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети жөнүндө» «Кыргыз республикасынын конституциялык мыйзамы» (2021) жана «2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук прогаммасында» жаңы саясий тезарус тийиштүү реалияларды толук туюнтууда.

Изилдөөлөр мамлекеттик башкаруу процессинде саясий дискурс социалдык-экономикалык (экономикалык система, мамлекеттик жана жеке менчик, базар экономикасы), укуктук (сот акыйкаттыгы, прокурардук көзөмөл, мыйзамдуулук, тең укуктуулук ж.б.), аскердик-согуштук, философиялык жана көркөм-эстетикалык дискурстар менен белгилүү даражада байланышта болорун да бир ирет далилдеди. Саясий документтердеги саясий тезарус (лексика, номен, термин, терминоид ж.б.) аткаруу процессинде өзгөгөрүүгө учурашы, же башка термин менен алмаштырылышы, же пайдалануудан толук чыгып калышы мүмкүн.

Администрациялык укук терминологиясы үч топтон куралат: 1) жактарды милдети боюнча расмий туюнткан терминдер: *губернатор, администрация башчысы, мэр, мамлекеттик кызматкер* ж.б.; 2) аткаруу бийлик органдарын билдирген терминдер: *администрация, департамент, коллегия* ж.б.; 3) администрациялык бийликтин мамлекеттик документтерин, тескемелерди вербалдаштырган терминоиддер: *устав, акт, мыйзам, буйрук* ж.б. Аткаруу бийлигинин майда структураларын билдирген терминдер: *башкармалык, коллегия, комитет, ведомство, департамент, аппарат*.

Кыргызстанда 1991-жылы орногон демократиялык режимдин улануусу

кыргыз тилинин саясий лексикасына, анын ичинде терминологиясына дагы жаңылыктарды алып келишине шек жок.

Кыргыз тилиндеги саясий терминдер лексика-семантикалык (метафоралык моделдер, метонимия), морфологиялык (аббревиация, суффикстер, префикс-суффикс, конверсия), морфологиялык-синтаксистик, синтаксистик жана кабыл алуу жолдору жасалат. Кыргыз тилинин саясий терминологиясы заман агымына жараша жаңы жолдор, терминдер жана терминоиддер менен баюуда. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик символдорунун (туу, герб, гимн) семантикасы да ачылды.

Саясий реалия өзгөргөндө бийлик ээлери өздөрүн орундарын сактап калуу, саясий жүздөрүн каратпоо максатында көпчүлүккө жагуу, өздөрүнүн программаларынын артыкчылыктарын көрсөтүү, коомдук аң-сезимди манипуляциялоо, элдин кызыкчылыктарын көздөгөн саясий, социалдык-экономикалык инновациялык реформаларды жүзөгө ашыруу жанталашышат. Мындай чактарда адабий тилдин стилдик ченемдери сакталбайт, тилдик боштуктар (лакуналар) чет тил лексемалары менен толтурулат, саясий дискурста экономикалык жана финансылык терминдер жыштыктарын жогорулатат, массалык-маалымат каражаттарында *терминоиддер* (так аныкталбаган атоолор), *прототерминдер* (илимге чейинки элестерди туюнткан лексемалар, элдик терминдер), *предтерминдер* (жаңы түшүнүктөрдү атаган, бирок терминдик талаптарга жооп бербеген убактылуу атайын лексемалар), *паратерминдер* (өткөөл лексемалар), *псевдотерминдер* (жалган теориялардагы түшүнүктөрдү чагылдырган лексемалар).

XX кылымдын экинчи жарымында гана лингвистика менен саясат таануунун кесилишинде саясий лингвистика өз алдынча илимий багыт катары калыптанды жана заманбап саясий лингвистиканын өзүнө тийиштүү түшүнүк аппараты жана терминологиясы, бирдиктүү теориялык базасы, методологиясы калыптанууда.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Абдувалиева, Г. А. Азыркы кыргыз тилинин саясий лексикасынын калыптануусу жана өнүгүүсү (түрк тили менен салыштырма планда) [Текст]/филол. ил.-н канд. ... автореф./ Г. А. Абдувалиева - Б., – 2015. – 24 б.
2. Абдувалиева, Д. А. Общественно-политическая лексика в исторических произведениях Алишера Навои [Текст]/ Д. А. Абдувалиева // Вестник Челябин. Гос. ун-та - 2016. № 13 (395) - С. 7-15.
3. Абдыкадырова, С.Р. Номинанты межкультурных концептов в тексте "БАБУР-НАМЕ"» [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: С.Р. Абдыкадырова. Бишкек, – 2022. 245 с.
4. Авербух, К.Я. Терминологическая вариантность: теоретический и прикладной аспекты [Текст] / К.Я. Авербух // Вопросы языкознания. - 1986. - № 6. - С. 38-49.
5. Азыркы кыргыз адабий тили. Фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвopoэтика [Текст]. – Бишкек. - 2009. – 928 б.
6. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Текстаануу, Лингвopoэтика. – Б.: 2009. – 928 б.
7. Айтбайұлы Ө. Основы казахской терминологии / Ө. Айтбайұлы. – Алматы: Издательство «Абзал-Ай», 2014. – 384 стр.].
8. Акунов, А. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2021) [Текст]/ А. Акунов.А. - Бишкек, «Калем» басмасы, 2021. -1040.
9. Акунов, А. Адам укуктары, демократия, бийлик. Энциклопедиялык сөздүк [Текст]/ А.Акунов, Г.С. Мамбеталиева. - Бишкек: 2015. – 496 б.
10. Алеева, Г.У. Общественно-политическая лексика татарского языка [Текст]: автореф. дис. на соиск. уч. ст. кандидата филол. наук [Текст] / Г.У. Алеева. - Казань, 2009. - 28 с.

11. Алексеева, Л.М. Медицинский дискурс: теоретические основы и принципы анализа [Текст]/. Л.М.Алексеева, С.Л. Мишланова. - Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 2002. - 200 с.
12. Анапияева, А.А. Кыргыз тилиндеги 1980-жылдан кийинки неологизмдер [Текст] / А.А. Анапияева. –Каракол, 2015. - 152 б.
13. Аристов, А.А. Усуны и кыргызы или кара кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии [Текст] / Н. А. Аристов; отв. ред. В. М. Плоских. – Бишкек: Илим, 2001. – 582 с.
14. Аристов, Н. А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен [Текст] /Н. А. Аристов; отв. ред. В. М. Плоских. – Бишкек: Илим, 2003. – 460 с.
15. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1969. – 607 с.
16. Бабаев, Р.Я. Общественно-политическая лексика азербайджанского языка: дис. на соиск. уч. ст. кандидата филол. наук [Текст] / Р.Я. Бабаев. - Махачкала, 2006. - 167 с.
17. Бабур, З. М. Бабур-наме: Записки Бабура [Текст] / З. М. Бабур; пер. М. А. Салье; общ. ред. и дораб. С. А. Азимджановой. – Ташкент: Глав. ред. энцикл., 1993. – 464 с.
18. Бактыгулов, Ж. С. История кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до наших дней [Текст] / Ж. С. Бактыгулов, Ж. К. Момбекова. - Б.: Кыргызстан, 2001. – 344 с.
19. Баранов, А.Н. Политический дискурс: методы анализа тематической структуры и метафорики [Текст] / А.Н. Баранов, О.В. Михайлова, Г.А. Сатаров. - М.: Фонд ИНДЕМ, 2004. - 94 с.
20. Баранов, А.Н. Русская политическая метафора (материалы к словарю) [Текст] / А.Н. Баранов, Ю.Н. Караулов. - М.: Просвещение, 1991. - 184 с.
21. Барихин, А.Б. Большая юридическая энциклопедия [Текст] / А.Б. Барихин. - М.: К н и ж н ы й м и р, 2010. - 960 с .
22. Барлыбаева Р. Общественно-политическая лексика в современном казахском языке [Текст] Р. Барлыбаева. - Алматы: Мектеп, 1978. 144 с. (на каз.

яз.)].

23. Бартольд В.В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана [Текст] / В. В. Бартольд. – Б.: Шам, 1996. – 608 с.

24. Батманов, И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности [Текст] / И.А.Батманов. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959. – 218 с.

25. Батманов, И.А. Современная и древняя Енисейка [Текст] / И.А.Батманов, З.Б. Арагачи, К.Ф. Бабушкин. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1962. – 350 с.

26. Бачаева С. Е. Общественно-политическая лексика современных монгольских языков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / С. Е.Бачаева. - 2004. – 220 с.

27. Бейбутова, Р.А. Стратификация киргизской военной лексики досоветского периода [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /Р.А.Бейбутова. –М., 1988. - 22 с.

28. Бектаев К. Большой казахско-русский, русско-казахский словарь [Текст] / К. Бектаев. - Алматы, 1995. – 703 с.

29. Бельчиков, Ю.А. Общественно-политическая лексика В.Г. Белинского [Текст] / Ю.А. Бельчиков. - М.: Учпедгиз, 1962. - 132 с.

30. Бернштам, А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т. I. [Текст] / А.Н. Бернштам. — Бишкек, Айбек, 1997. – 560 с.

31. Бернштам, А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. – Т. 2. [Текст] / А.Н. Бернштам. – Бишкек, Айбек, 1998. – 704 с.

32. Бичурин Н.Э. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена [Текст] / Н.Э. Бичурин. – Алматы: «Жалын баспасы», 1998–1999. –Т. 1- 3.

33. Блакар, Р.М. Язык как инструмент социальной власти (теоретико-эмпирические исследования языка и его использования в социальном контексте) [Текст] / Р.М. Блакар // Язык и моделирование социального взаимодействия: сборник статей / сост. В.М. Сергеева и П.Б. Паршина; общ. ред. В.В. Петрова. - М.: Прогресс, 1987. - 464 с.

34. Большая советская энциклопедия [Текст] // Изд. 3-е. Т. 18.
35. Боронов, А.А. Антропонимы в киргизском героическом эпосе “Манас” [Текст]: автореф. дис. . канд. филол. наук/А.А.Боронов. – Алма-Ата, 1988. – 19 с.
36. Борубашов Б.И. История государства и права кыргызской республики: учебник. Т. 1. С древнейших времен до начала XX в. [Текст] /Б.И.Борубашов. Бишкек, 2015. - 358 с.
37. Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. СПб. Т. XXXII (64).
38. Будагов, Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий [Текст]: в 2-х т. / Л. З. Будагов. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – Т.1. – 816 с.
39. Будагов, Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий [Текст]: в 2-х т. / Л. З. Будагов. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – Т.2. – 416 с.
40. Будаев Э.В. Современная политическая лингвистика [Текст] / Э.В. Будаев, М.Б. Ворошилова, Е.В. Дзюба и др. Екатеринбург, 2011. 252 с.
41. Будаев, Э.В. Современная политическая лингвистика [Электронный ресурс] / Э.В. Будаев, А.П. Чудинов. - Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics1/budaev-chudinov-06a.htm>
42. Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов// Абакан: ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2000. 272
43. Буянова Л.Ю. Термин как единица логоса: монография [Текст] / Л.Ю. Буянова. - М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. - 224 с.
44. Васильев, Л.М. Теория семантических полей [Текст] / Л.М. Васильев // Вопросы языкознания. - 1971. - № 5. - С. 105-113.
45. Виноградов, В.В. Русский язык [Текст] / В.В. Виноградов. - М.: Высшая школа, 1972. - 616 с.
46. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. [Текст] / В.В. Виноградов – М.: Наука, 1977. – 312 с.
47. Виноградов, В.В. История слов [Текст] / В.В. Виноградов / отв. ред. Н.Ю. Шведова. - М.: Толк, 1994. - 1138 с.

48. Винокур, Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии [Текст] / Г.О. Винокур // Труды МИФЛИ. Филол. ф. - Т. 5. - М.: Изд-во МИФЛИ, 1939. - С. 5-30.
49. Водак, Р. Язык. Дискурс. Политика [Текст] / Р. Водак. - Волгоград: Перемена, 1997. - 139 с.
50. Володина, М. Н. Когнитивно-информационная природа термина и терминологическая номинация [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04/ М. Н. Володина - Москва -1998. - 345 с.
51. Воробьева, О. И. Политическая лингвистика. Современный язык политики [Текст] / О. И. Воробьева. - М.: Издательство ИКАР, 2008. - 296 с.
52. Гаврилова, М. В. Лингвокогнитивный анализ русского политического дискурса [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / М. В. Гаврилова. Санкт-Петербург, 2005. – 38 с.
53. Гаджиева, И.Г. Общественно-политическая терминология азербайджанского языка [Текст]: автореф. дис. на соиск. уч. ст. кандидата филол. наук / И.Г. Гаджиева. - Баку, 1998. - 25 с.
54. Гак, В.Г. К проблеме семантической синтагматики [Текст] / //Проблемы структурной лингвистики.1971. - М.: Наука, 1972. - С. 367-395.
55. Гейко, Н. Р. Закономерности и критерии перевода общественно-политической лексики в публицистическом дискурсе (на материале русского и английского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Н. Р. Гейко. – УФА. –2020. – 25 с.
56. Герд, А. С. Основы научно-технической лексикографии: Как работать над терминологическим словарем [Текст]/ А. С. Герд. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. 73 с.
57. Глазунова Н.И. Государственное и муниципальное (административное) управление: учебник [Текст] / Н.И. Глазунова. - М.: Проспект, 2009.- 560 с.
58. Голованевский А.Л. Общественно-политическая лексика и фразеология русского языка 1900-1917 гг. [Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук / А.Л. Голованевский. - М., 1974. - 19 с.

59. Голованова, Е.И. Введение в когнитивное терминоведение: учеб. пособие [Текст]: / Е.И. Голованова. — М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. — 224 с.
60. Голомидова М. В. Искусственная номинация в русской ономастике: Монография [Текст]: М. В. Голомидова. - Екатеринбург, 1998. 232 с.
61. Государственная политика и управление: учебник: в 2 ч. [Текст] /Л.В. Сморгунов, А.П. Альгин, И.Н. Барыгин и др.; под ред. Л.В. Сморгунова. - Ч. 1: Концепции и проблемы государственной политики и управления. - М.: РОССПЭН, 2006.
62. Государственное управление. Основы теории и организации: учебник. - В 2 т. - Т. 2. [Текст]: / под ред. В.А. Козбаненко. - изд. 2-е, с изм. и доп. - М: «Статут», 2002. - 592 с.
63. Гринев-Гриневиц, С. В. Терминоведение [Текст] /С. В. Гринев-Гриневиц. - М.: Издательский центр «Академия», 2008. - 304 с.
64. Давлетов, С. А. Кыргыз тилинин урунттуу маселелери [Текст] / С. А. Давлетов. – Каракол, 2010. – 461 б.
65. Давыдов, Л. В. Средства массовой информации в современном политическом процессе (опыт политологического анализа): [Текст]: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01/Л. В.Давыдов. - Санкт-Петербург 1998. – 18 с.
66. Дадабаев, Х.А. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. [Текст] / Х.А. Дадабаев. — Ташкент: «Езувчи», 1991. - 185 с.
67. Даниленко, В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания [Текст] / В.П. Даниленко. - М.: Наука, 1977. - 246 с.
68. Джаныбеков, Ч. Касым Тыныстанов: жизнь и творчество [Текст]. Ч. Джаныбеков. – Б.: Бийиктик, 2003. – 292 с.
69. Добрынин Н.М. Государственное управление: Теория и практика. Современная версия новейшей истории государства: Учебник. Т. 1. [Текст]. /Н.М. Добрынин. - Новосибирск: Наука, 2010. - 407 с.
70. Древнетюркский словарь [Текст] / Л.: Наука, 1969. 676 с.

71. Ермакова, А. В. Сопоставительный анализ структурно-семантических особенностей новой общественно-политической лексики английского и русского языков [Текст]. – дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20/ А. В. Ермакова. - М., – 2019. – 157 с.
72. Жаманкулова Г.Т. «Кыргыздардын жана кыргыз жазуусунун тарыхы (байыркы замандан б.з X чейин) (I китеп) [Текст] / Г.Т. Жаманкулова. - Б.: «Улуу тоолор», 2014. – 452.
73. Жданова, Л.А. Общественно-политическая лексика: структура и динамика: дис. на соиск. уч. ст. кандидата филол. наук [Текст] / Л.А. Жданова. - М., 1996. - 224 с.
74. Жумаганбетов, Т.С. Проблемы формирования и развития древнетюркской системы государственности и права. VI-XII вв. [Текст]: автореф. дисс. док-ра юрид. наук: 12.00.01/ Т.С. Жумаганбетов. - Алматы, 2004. – 50 с.
75. Заварзина, Г. А. Русская лексика государственного управления: история формирования и современные процессы развития [Текст]: дис. ... док-ра филол. наук: 10.02.01/ Г. А.Заварзина. – Воронеж, 2014. – 409 с/
76. Загребельный А.В. Лексика общественно-политической сферы русского языка начала XX века в семасиологическом и функциональном аспектах: монография [Текст] / А.В. Загребельный. – Вологда: ИСЭРТ РАН, 2013. – 248 с.
77. Земцов, И. Советский политический язык [Текст]: И. Земцов. – Лондон, 1985. – 431 с.
78. Зеркин Д.П., Игнатов В.Г. Основы теории государственного управления: Курс лекций [Текст] / Д.П. Игнатов, В.Г. Зеркин.- М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: издательский центр «МарТ», 2007. - 544 с.
79. Зуев К. В. Идеологизация языка в политических, авангардистских и научных текстах начала XX века [Текст]: автор. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ К. В. Зуев. – Ставрополь, 2005. – 20 с.
80. Исабекова А.Б. Общественно-политическая терминология в киргизском литературном языке и вопрос ее упорядочения: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.Б.Исабекова. - Фрунзе, 1971. — 19 с.

81. История Киргизской ССР, том 1, с древнейших времен до середины XIX в. [Текст]: Фрунзе, Кыргызстан, 1984, 798 с.
82. Кагарманов Г.Г. Башкирская общественно-политическая терминология советского периода [Текст]: / Г.Г.Кагарманов. – Уфа, 2005. - 186 с.
83. Какеев А.Ч. Государственные символы в эпосе “Манас”[Текст] / А.Ч. Какеев // Вестник КРСУ. 2016. Т. 16. № 10. С. 159–165.
84. Какеев А.Ч. Понятие “флаг” в лексикографических изысканиях К.К. Юдахина на кыргызском и русском материале [Текст] / А.Ч. Какеев // Вестник КГНУ: Серия 1. Гуманитарные науки. Вып. 3. Филология. Языкознание. Государственный язык. 2001. С. 3–4.
85. Карамова, А.А. Оценочная общественно-политическая лексика и фразеология современного русского языка, вторая половина XX в.: дис. на соиск. уч. ст. канд. филол. наук [Текст] / А.А. Карамова. - Бирск, 2001. - 250 с.
86. Карасаев, К. Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр [Текст] / К. Х. Карасаев. – Фрунзе: Совет энцикл. башкы ред., 1986. – 424 б.
87. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст]/ В.И. Карасик, Волгоград: Перемена, 2002. - 477 с.
88. Карцевский С.И. Язык, война и революция [Текст]/ С.И. Карцевский, Берлин, Русское универсальное издательство, 1923. – 72 с.]
89. Катаева, С.Г. Политолингвистика. Исследование языка политики и политической коммуникации в Германии (1945-2000) [Текст] / С.Г. Катаева. - Липецк: ЛГПУ 2003. - 400 с.
90. Клемперер, В. LTI. Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога [Текст] / В. Клемперер. - М.: Прогресс- Традиция. - 1998. – 168 с.
91. Коготкова, Т.С. Из истории формирования общественно-политической терминологии (по материалам последних десятилетий XIX в.) [Текст] / Т.С. Коготкова // Исследования по русской терминологии. - М.: Наука, 1971. - С. 114-166.
92. Коготкова, Т.С. Слово в терминологическом и нетерминологическом применении [Текст] / Т.С. Коготкова // Русская речь. - 1975. - № 1. - С. 62-70.

93. Кодекс Куманикус (лат. *Codex Cumanicus* [Источник: <http://odnapllyazyk.narod.ru/polovtzy.htm>].

94. Кологривова И. В. Политический язык как идеологический компонент политического процесса в современной России [Текст]: автореф. дис. .. канд. политических наук: 23.00.02/ И. В. Кологривова. – Воронеж, 2009. – 30 с.

95. Коновалов В.Н. Политологический словарь. [Текст]/ В.Н. Коновалов. - Ростов-на-Дону, 2011. - 320 с.

96. Коңурбаева Р.Э. «CODEX CUMANICUS» (XIII-XIV к.) жазма эстелигигинин кыргыз тилине катышы [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р.Э. Коңурбаева. - Бишкек, 2011. – 24 б.

97. Костева, В. М. Лингвистика тоталитаризма в лингвофилософской парадигме XX века [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19/ В. М. Костева. - Пермь – 2018. – 38 с.

98. Крундышев, М. А. Терминология государственного устройства в постперестроечное время [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ М. А. Крундышев, Санкт-Петербург – 1998. – 16 с.

99. Крыжановская, А.В. Сопоставительное исследование терминологии современных русского и украинского языков: проблемы унификации и интеграции [Текст] / А.В. Крыжановская. - Киев: Наукова думка, 1985. - 227 с.

100. Крючкова, Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии [Текст] / Т.Б. Крючкова. - М.: Наука, 1989. - 149 с.

101. Крючкова, Т.Б. Специфика изменения значений общественно-политической лексики и терминологии [Текст] / Т.Б. Крючкова // Диахроническая социоллингвистика. - М.: Наука, 1993. - С. 188-199.

102. Купряшин, Г.Д. Государственный менеджмент: возможности и ограничения [Текст]/ Г.Д. Купряшин/Электронный вестник. - Вып. № 1. - 2003. - С. 1-9.

103. Курасова, Е. В. Семантические неологизмы общественно-политической сферы в русском языке новейшего периода [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/Е. В. Курасова. - Воронеж – 2006. 241 с.
104. Курашвили, Б.П. Очерк теории государственного управления [Текст]: / Б.П. Курашвили. - М., 1987. - 294 с.
105. Кутенева, Т.А. Смысловая динамика лексем пропаганды и агитации в русском языке [Текст] / Т.А. Кутенева // Политическая лингвистика. - 2008. - № 1. - С. 108-114.
106. Куткина, А. Ю. Аббревиация в русской и немецкой политической терминологии как проблема перевода [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20/ А. Ю. Куткина, Москва - 2011. – 20 с.
107. Кыргыз АССРинин Конституциясы [Текст] (30.04.1929);
108. Кыргыз ССРинин Конституциясы [Текст] (20.03.1937);
109. Кыргыз ССРинин Конституциясы [Текст] (20.04.1978);
110. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст] (05.05. 1993) (06.12.1994; 10.02.1996 - референдумга ылайык өзгөртүүлөр киргизилген; 1998; 2003);
111. Кыргыз Республикасын Конституциясы [Текст] (21.10.2007);
112. Кыргыз Республикасын Конституциясы [Текст] (27.06. 2010; өзгөртүүлөр – 2016, декабрь);
113. Кыргыз Республикасын Конституциясы [Текст] (05.05. 2021).
114. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө. [Текст] 11.10.21
115. Кыргыз тарыхы: Энциклопедиялык окуу куралы [Текст]. - Бишкек, 2003. – 285.
116. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Биринчи бөлүк [Текст]/ А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. - Б.: Полиграфбумресурсы, 2019. – 800 б.
117. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Экинчи бөлүк [Текст]/ А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. - Б.: Полиграфбумресурсы, 2019. – 800 б.

118. Лабазанова, С. М. Общественно-политическая лексика кумыкского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02/ С. М. Лабазанова. – Махачкала, 2014. – 22 с.
119. Лейберова, Н.М. Терминология государственного устройства в современном русском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Н.М.Лейберова. — Ленинград, 1984. - 26 с.
120. Лейчик, В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура [Текст]/ В.М. Лейчик - М.: ЛИ- БРОКОМ, 2009. - 254 с.
121. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст]. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
122. Лоскутова, К. Н. Ключевые слова советского политического языка (на материале Конституций 1918 и 1936 годов) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ К. Н. Лоскутова. – Санкт-Петербург, 2012 – 30 с.
123. “Манас” энциклопедиясы [Текст] / башкы ред. А.Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы редакциясы, 1995. – 1-т. – 440 б.
124. “Манас” энциклопедиясы [Текст] / башкы ред. А.Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы редакциясы, 1995. – 2-т. – 432 б.
125. «Манас». Сагымбай Орозбаков энциклопедиясы [Текст] А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. - Бийиктик плюс, 2015. - 1416 б.
126. Маник, С. А. Англоязычная политическая лексикография: формирование, развитие, современное состояние [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04 / Маник, С. А. - Иваново - 2019. – 54 с.
127. Маркс, К. К критике политической экономии. [Текст] /К. Маркс, Ф. Энгельс, Собр. соч., изд. 2, т. 13. - 771с. - С. 1-167.
128. Мурадова, Л. А. Семантико-функциональная характеристика общественно-политической лексики современного русского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.05/ Л. А. Мурадова. – М., 1986. – 22 с.
129. Мустафин А.А. Политология: словарь современных терминов и выражений [Текст] / А.А. Мустафин. - Ангарск: Изд-во: АГТА, 2012 - 168 с.

130. Мадмарова, Г. А. Межкультурные концепты в тексте художественного произведения [Текст] / Г. А. Мадмарова. – Бишкек: Бийиктик, 2017. – 393 с.
131. Махмуд Кашгари. Девону лугат ит-түрк [Текст]: индекс-словарь /Махмуд Кашгари. –Ташкент: Фан, 1963. – 542 с.
132. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк [Текст] / пер., пред. и ком. З.-А.М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 1288 с.
133. Махмуд Кошгарий. Туркий сузлар девони (Девону луготит турк) [Текст] / пер. С. Муталлибова. Т. I–III. Ташкент: Фан, 1960–1963.
134. Махмуд Кошгарий. Туркий сузлар девони (Девону луготит турк). [Текст] //Перевод С. Муталлибова. Т. I – III. - Ташкент, 1960 – 1963.
135. Махмұт Кашкари. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лугат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы [Текст] / Казак тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылымы түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: Хант, 1997 – 1998.
136. Ничман З.В. К вопросу о лексико-семантических группах слов [Текст] / Проблемы русского языка. Науч.труды / Новосибирский гос.пед.ин-т, 1973, вып.91, с.4-19.
137. Новейший политологический словарь [Текст] / Д. Е. Погорельный, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов. - Ростов н/Д.: Феникс, 2010. - 318 с.
138. Новиков, Л.А. Семантика русского языка [Текст] / Л.А. Новиков. – М.: Высш.школа, 1982.–272 с.
139. Новиков, Л.А. Избранные труды. Том 1. Проблемы языкового значения [Текст] / Л.А. Новиков. – М.:Изд-во РУДН, 2001. - 672 с.
140. Одеков, Р.В. Общественно-политическая лексика русского языка в средневековой истории Туркменистана: автореферат дис. на соиск. уч. ст. канд. филол. наук [Текст] / Р.В. Одеков. - СПб., 1992. - 20 с.
141. Ожегов С.И. Словарь русского языка [Текст]: – М.: Рус. язык, 1986.– 707 с.
142. Орузбаева Б.Ө. Кыргыз терминологиясы [Текст] / Б.Ө. Орузбаева - Фрунзе: Мектеп, 1983. – 168 б.
- 143.Орхон-енисей тексттери [Текст] – Фрунзе: Илим, 1982. – 339 б.

144. Осмонов Ө.Ж., Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин): Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби [Текст] / Ө.Ж. Осмонов. – Бишкек: «Мезгил», 2022. – 592 б.
145. Ошеева Ю. В. Политическая лексика и фразеология русского языка (1985-2000 гг.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. - УФА – 2004. – 22 с.
146. Павлова Е. К. Гармонизация глобального политического дискурса на сигнификативном уровне (на примере дискурса США и России) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.20. – Москва. - 2013. – 36 с.
147. Памятники письменности Востока; Publication details: Москва: Наука. Гл. ред. вост. лит., 1967. Description: 430 с.
148. Паршина О.Н. Российская политическая речь: теория и практика [Текст] / О. Н. Паршина. - Москва: URSS, 2011. - 227 с.
149. Пирниязова А.К. Пути формирования и развития общественно-политической лексики современного каракалпакского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.К.Пирниязова. - Ташкент, 1986. - 20 с.
150. Преображенский И. С. Политические дискурсы постсоветских государств (на примере киргизии, украины и россии) [Текст]: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01/ И. С. Преображенский. – М., 2009. – 22 с.
151. Политологический словарь. в 2-х частях [Текст] / науч. ред. А.А. Мигولاتьев. - ч. 2. -М.: 1994. – 560 с.
152. Протченко, И.Ф. Лексика и словообразование русского языка советской эпохи. Социолингвистический аспект [Текст] / И.Ф. Протченко. - М.: Наука, 1975. - 349 с.
153. Протченко, И.Ф. Развитие общественно-политической лексики в советскую эпоху [Текст] / И.Ф. Протченко // Развитие лексики современного русского языка. - М.: Наука, 1965. - С. 17-29.
154. Радлов, В. В. Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / В. В. Радлов. – СПб.: Изд-во Императ. АН, 1893. – Т. 2, ч. 1. – 1051 с.

155. Радлов, В. В. Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / В. В. Радлов. – СПб.: Изд-во Императ. АН, 1905. – Т. 3, ч. 1. – 1259 с.
156. Радлов, В. В. Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / В. В. Радлов. – СПб.: Изд-во Императ. АН, 1911. – Т. 4, ч. 1. – 1115 с.
157. Реформатский А. А. Введение в языковедение / Под ред. В.А. Виноградова. – М.: Аспект Пресс, 1996.- 536 с.
158. Розен Е.В. Новое в лексике немецкого языка/ Е.В. Розен. - М: Просвещение, 1976. - 174 с.
159. Саматов К. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик атрибуттарындагы түс символу (Туунун мисалында) [Текст] / Вестник КРСУ, 2019. № 10. - С. 67-72.
160. Саматов К. Саясий тилдеги перцептивдүү түшүнүктөр. [Текст] / Вестник КРСУ, 2021. № 10. - С. 73-79.
161. Саматов К. Саясий лингвистика (жалпы обзор). Кыргыз тилинин саясий лингвистикасына киришүү. [Текст] / Вестник КРСУ, 2019. № 2. - С. 126-135.
162. Санжеев, Г.Д. Этимологический словарь монгольских языков: в 3 т. / Том I. – А - Е. [Текст] / Г.Д. Санжеев, М.Н. Орловская, З.В. Шевернина. М.: ИВ РАН, 2015. - 2015. - 224 с.
163. Санжеев, Г.Д. Этимологический словарь монгольских языков: в 3 т. / Том I. – А - Е. [Текст] / Г.Д. Санжеев, М.Н. Орловская, З.В. Шевернина. - М.: 2016. Том II. - G–P. - 2016. - 232 с.
164. Санжеев, Г.Д. Этимологический словарь монгольских языков: в 3 т. / Том I. – А - Е. [Текст] / Г.Д. Санжеев, М.Н. Орловская, З.В. Шевернина. - М.: - М.: ИВ РАН, 2018. Том III. – Q-Z. - 2018. - 240 с.
165. Саясат таануу илими: окуу китеби (жогорку окуу жайлары учун) [Текст]. – Бишкек. -Айат, 2009. - 196 б.
166. Саясат таануу: Энциклопедиялык окуу куралы [Текст] / Башкы ред. Ү. Асанов. - Бишкек.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. - 350 б.
167. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков [Текст] /Э.В.Севортян. – М.: Наука, 1974. – Т.1. – 766 с.

168. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» [Текст] / Э.В.Севортян. – М.: Наука, 1978. – 349 с.
169. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “В”, “Г” и “Д” [Текст] / Э.В.Севортян. – М.: Наука, 1980. – 395 с.
170. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Ж”, “Ж” и “Й” [Текст] / Э.В.Севортян. – М.: Наука, 1989. – 291 с.
171. Севортян, Э.В. Пробные статьи к этимологическому словарю тюркских языков (обще- и межтюркские основы) [Текст] / Э.В.Севортян. – М.: Наука, 1966. – 106 с.
172. Селиванова Е. А., Когнитивная ономазиология: (монография) [Текст] / Е. А. Селиванова; Черкас. гос. ун-т им. Богдана Хмельницкого. - Киев: Фитосоциоцентр, 2000. - 247 с.
173. Селищев, А.М. Язык революционной эпохи [Текст] / А.М. Селищев. - М.: Работник просвещения, 1928. - 263 с.
174. Семкин М. А. Актуальные термины политической лингвистики: словарь современных медиа [Текст]. – Изд-во ФОРУМ. – 2021. - 112 с.
175. Серио, П. Русский язык и советский политический дискурс: анализ номинализаций [Текст] / П. Серио // Квадратура смысла: французская школа анализа дискурса: пер. с фр. и португ. / общ. ред. и вступ. ст. П. Серио; предисл. Ю.С. Степанова. - М.: ОАО ИГ «Прогресс», 1999. - С. 337-383.
176. Скворцов М.И. Старочувашская общественно-политическая лексика [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / М.И. Скворцов. - Москва, 1972. - 19 с.
177. Словарь современного жаргона российских политиков и журналистов [Текст] / [А.В. Моченов, С.С. Никулин, А.Г. Ниясов, М.Д. Савваитова]. – М.: Олма-Пресс, 2003. – 443.
178. Сморгун Л.В. Политология: учебник для вузов [Текст] / Л.В. Сморгун.

- М.: Гардарики, 2008. - 600 с.

179. Словарь русского языка: В 4-х т. [Текст] / АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. А.П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. 1981-1984. Т. 2. М.: Русский язык, 1983. – 736 с.

180. Советская историческая энциклопедия [Текст] / М., 1962, Т., 2. – 517 с.

181. Советский энциклопедический словарь [Текст]. - М.: СЭ, 1990. - 1632 с.

182. Будаев, Э.В. Современная политическая лингвистика [Текст] / [Э.В. Будаев, М.Б. Ворошилова, Е.В. Дзюба и др.]. - Екатеринбург, 2011. 252 с.

183. Солнцев, В.М. Язык как системно–структурное образование [Текст]/ В.М. Солнцев, 2 – е изд., доп. – М.: Наука, 1977. – 341 с.

184. Сорокин, Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка 30 - 90 годы XIX века. [Текст] / Ю.С. Сорокин. - М., 1965. – 565 с.

185. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика: 2-е изд., доп. М.: 2001. – 822.

186. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков [Текст] /отв. ред. В.И.Цинциус. – Л.: Наука, 1975. – Т.1. – 672 с.

187. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков [Текст] /отв. ред. В.И.Цинциус. – Л.: Наука, 1977. – Т. 2. – 652 с.

188. Стасюк Т. В. Природа термина в когнитивно-антропологической парадигме языкознания / Т. В. Стасюк // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Філологія, педагогіка, психологія. - 2012. - Вип. 25. - С. 95-100. - Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkyu-2012-25-15>.

189. Суперанская, А.В. Общая терминология: Вопросы теории [Текст] / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева. - М.: Книжный дом «Либроком», 2012. - 248 с.

190. Сыдыкбеков Т. Көк асаба. Тарыхый роман [Текст] / Т. Сыдыкбеков. Фрунзе: Адабият, 1989. 464 б.

191. Тенишев, Э.Р. Древнекыргызский язык [Текст] / Э.Р.Тенишев. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 56 с.

192. Тён А. ван Дейк. Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации [Текст]/ Пер. с англ. - М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. - 344 с.
193. Тён А. ван Дейк. Язык • Познание • Коммуникация [Текст]/ - Б.: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. - 308 с.
194. Ткачева, И.О. Политическая лексика в современном русском языке: семантические особенности и проблемы лексикографического представления: автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст]/И.О. Ткачева. - СПб., 2008. - 26 с.
195. Толстой, Н.И. Избранные труды. Т. I. Славянская лексикология и семасиология [Текст]/ И Толстой. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 520 с.
196. Трофимова, Ю. В. Концепт «политика» в русской языковой картине мира [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ Ю. В. Трофимова. – Новосибирск, 2004. – 152 с.
197. Туркин, В.Н. К изучению социальных терминов [Текст] / В.Н. Туркин // Вопросы языкознания. - 1975. - № 2. - С. 62-67.
198. Туткушева, Э. С., Н. Н. Тыдыкова Об определении и классификации общественно-политической лексики в алтайском языке» [Текст]/ Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2018. № 10. Ч. 2. - С. 364-369.
199. У Анна. Стилистические и лингвопрагматические характеристики публичной речи политических лидеров России конца XX и начала XXI веков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ У Анна. - Ярославль – 2019. – 23 с.
200. Угдыжеков, С. А. Социальная структура раннесредневековых кыргызов [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 07.00.02/ С. А. Угдыжеков. - Томск. - 26 с.
201. Уфимцева, А.А. Опыт изучения лексики как системы [Текст] / А.А. Уфимцева. - М.: АН СССР, 1962. - 288 с.
202. Филин, Ф.П. О лексико-семантических группах [Текст] / Ф.П. Филин // Езиковедчески изследования в чест на академик Стефан Младенов. - София:

Слово, 1957. - С. 523-538.

203. Филин, Ф. П. Очерки по теории языкознания [Текст] / Ф. П. Филин. - Москва: Наука, 1982. - 336 с.

204. Флаг Киргизии. URL: <https://www.google.com/search?q=UTF-8> 1

205. Флаги постсоветских суверенных республик. URL: <https://www.google.com/search?q=17.+UTF-8>

206. Халилова, С.Н. Лингвистические основы общественно-политической терминологии [Текст]: автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.01 / С.Н.Халилова. - Баку, 1989. -53 с.

207. Харланова М.С. Развитие общественно-политической терминологии туркменского языка в современный период [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. / М.С.Харланова. -Ашхабад, 1965. -165 с.

208. Хренова, А. В. Историческая динамика концептов president и президент в американских и российских СМИ [Текст] – автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20/ А. В. Хренова. – Екатеринбург, 2017 – 22 с.

209. Чернявская, В.Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия [Электронный ресурс]: уч. пособие [Текст] / В. Е. Чернявская. – 3-е изд., стер. – М.: ФЛИНТА, 2017. – 128 с. Онлайн чтение.

210. Чернявская, В.Е. Лингвистика текста. Лингвистика дискурса: уч. пособие [Текст] / В. Е. Чернявская. - М.: ФЛИНТА, 2020. – 208 с.

211. Чудинов, А.П. Политическая лингвистика [Текст] / А.П. Чу динов. — М.: Флинта: Наука, 2006. — 256 с.

212. Чудинов, А.П. Политическая лингвистика [Текст] / А.П. Чудинов. - М.: Флинта, 2008. - 255 с.

213. Шадыебеков, К.Б. Государственное и муниципальное управление: Словарь терминов [Текст]/ К.Б. Шадыебеков, А.А. Исраилов. - Бишкек, 2011. – 322 с.

214. Шейгал, Е.И. Семиотика политического дискурса. Семиотика политического дискурса [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 - 10.02.19/ Е.И. Шейгал. - Волгоград – 2000. – 432 с.

215. Шелов, С.Д. Очерк теории терминологии: состав, понятийная организация, практические приложения [Текст]/ С.Д. Шелов. - М.: ПринтПро, 2018. – 472.
216. Шериев А. Ж. Титулатура в языке киргизского эпоса "Манас"» [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.06/ А. Ж.Шериев. - М., 1991. – 19 с.
217. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность [Текст]/ Л.В.Щерба. – М.: Наука, 1974. – 428 с.
218. Эсен уулу Кылыч. Древнее кыргызское государство Хагяс. Каганат Кыргыз. Кыргызское Великодержавие (840 – начало X в.) [Текст]/ Эсен уулу Кылыч. - Бишкек: Ренессанс, 1994 – 320 с.
219. Юдахин, К. К. Кыргызско-русский словарь [Текст]: в 2-х кн.: около 40000 слов / К. К. Юдахин. – Фрунзе: КСЭ, 1985. – Кн. 1: А – К. – 504 с.; Кн. 2: Л – Я. Ф. – 480 с.
220. Юзефович, Н. Г. Адаптация английского языка в межкультурном политическом дискурсе «Россия-Запад» [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук:10.02.04/ Н. Г. Юзефович. - Санкт-Петербург – 2015. – 42 с.
221. Юнусалиев, Б.М. Киргизская лексикология [Текст] / Б.М.Юнусалиев. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1959. – Ч.1: Развитие корневых слов. – 248 с.
222. Юридикалык аталгылары менен түшүнүктөрүнүн орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү[Текст]. – Бишкек.: Учкун, 2005. – 808 с.
223. Язык и моделирование социального взаимодействия [Текст]/ Переводы/Сост. В. М. Сергеева и П. Б. Паршина; Общ. ред. В. В. Петрова. - М.: Прогресс, 1987. - 464 с.
224. Языкознание. Большой энциклопедический словарь [Текст]/ Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – Большая Российская Энциклопедия - М., 1998. – 585 с.
225. Якубовская Е.С. Структурно-функциональная характеристика составных наименований с общественно-политическим значением в современном русском языке (советский период) [Текст]: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.01/ Е.С. Якубовская. - Днепропетровск, 1986. - 17 с.

ТИРКЕМЕ 1

БАЙЫРКЫ, ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ЖАНА СОВЕТ ДООРУНА ЧЕЙИНКИ ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ САЯСИЙ ТЕРМИНДЕР

1. **«Альхакания»**, *«ильхандар»*, *«ильханиддер»*, *«Афрасиаб үйү (тукумдары)»* - орто кылымдарда арап жана парсы авторлору Каракандар каганатын ушундайча аташкан. (Каракандар каганаты)
2. **Агычы** - казына башчы. (Жусуп Баласагын).
3. **Адам** – киши.
4. **Ажо** - енисейлик кыргыздардын мамлекет башчысы (Кыргыз каганаты)
5. **Айлас** - Тараз шаарынын башчысы. (Карлук каганаты).
6. **Айыл коому** – көчмөн аймак, болуштуктун бир бөлүгү. (Россия Империясы).
7. **Айылдык жыйын** - айылды тескөөчү орган. (Россия Империясы).
8. **Айылдык старшина** (ыстарчын) – айылда аткаруучу бийликти ишке ашырган расмий жак. (Россия Империясы).
9. **Ак сөөктөр** – аристократиялык топ. (Моголстан мамлекети).
10. **Акалакчын бийлер** – майда-майда уруулардын башчылары. (Моголстан мамлекети).
11. **Аксакал** – айылдарда бийлердин милдетин аткарган жак. (Россия Империясы).
12. **Аксакал** - башчы
13. **Аксакалдык** – отурукташкан район, болуштуктун бир бөлүгү. (Россия Империясы).
14. **Аксөөк** – аристократиялык топ.
15. **Алпагу** – жогорку бектик титулу. (Түрк каганаты).
16. **Амалдар** - миңбашынын кызматындагы чиновник. (Кокон хандыгы).
17. **Амир ал-умара** - башкы эмир; урук эмирлери менен кошо өлкөнү башкарган. (Моголстан мамлекети).
18. **Амлядар//аксакал** – чакан шаарлардын, айыл-кыштактардын башчылары. (Кокон хандыгы).
19. **Апатархан** – жогорку аскер кызматкеринин титулу. (Түрк каганаты).
20. **Арслан-хан** – (арслан > арстан: эпитет) каракандардын кандык титулу. (Каракандар каганаты)
21. **Аскер губернатору** – облустун жарандык жана аскерий башчысы. (Россия Империясы).

22. **Аскердик демократия** – бийликти, байлыкты сактоо жана коргоо зарылчылыгынан чыккан бийлик түрү. Бул кезегинде жалпы жыйынды сактоону, эр жигиттердин баарын жыйынга катыштырууну, элдик кошуундарды түзүүнү камсыз кылган.
23. **Аскердик-элдик башкаруу** – 1867-ж. Россия империясы тарабынан киргизилген башкаруу модели. (Россия Империясы).
24. **Аскердик-элдик башкаруу системасы** – Россия Империясы тарабынан кыргыздарга кирген башкаруу жолу. (Россия Империясы).
25. **Аталык** - кандын аскер кеңешчиси. Мурун бул кызматты миңбашы аткарган. (Кокон хандыгы).
26. **Аталык//Атабек** – башкаруучу, тартипти көзөмөлдөөчү, сактоочу; кеңешчи (Кашкарда). (Моголстан мамлекети).
27. **Аталык//Серкер** - кандын аскер кеңешчиси; башкы кол башы. (Кокон хандыгы).
28. **Атаман** – тайманбаган эр жоокер.
29. **Атлыгдар** - аристократиялык катмардын өкүлдөрү (Түрк каганаты).
30. **Атгалак** - аталык
31. **Баатыр** - согуш маалында же малга тийүүдө өзгөчөлөнгөндөр. (Моголстан мамлекети).
32. **Бакши//Тайши//Даруга** - аймактардын жарандык башчылары. (Монгол мамлекети).
33. **Батисхан** - гун кандыгындагы мамлекеттик кызмат.
34. **Бахши** - кандын жеке катчысы, кат ташуучусу. (Моголстан мамлекети).
35. **Баш Кам** - башкы жрец; булардын бирөө *бики* титулун алган. (Монгол мамлекети).
36. **Баши** - башчы
37. **Башкы башкаруу** (генерал-губернатор, канцелярия, чиновниктер аппараты) Түркстан крайындагы башкаруу системасы. (Россия Империясы).
38. **Беги** – аристократиялык катмардын өкүлдөрү (Түрк каганаты).
39. **Бейлер (бектер)** - гун мамлекетинде анын чыгыш жана батыш бөлүктөрүн өз алдынча бийлеген расмий чиновниктер.
40. **Бек** - *он ок элинин* бир жебесинин башкаруучусу. (Батыш түрк каганаты).
41. **Бек** - титул
42. **Бектер** - жогорку аскер кызматкеринин титулу. (Түрк каганаты).
43. **Бектер** - жогорку каганга же жергиликтүү башкаруучуларга баш ийип,
44. **Бектер** – мыйзамдардын бир бөлүгүн *курултайга* сунуш кылган субъект. (Түрк каганаты).
45. **Бектер** - урук башчылары. (Батыш түрк каганаты).
46. **Бекчилик** – вилайеттердин бөлүктөрү. Алар *хаким, бек, аталык, даткалар* тарабынан башкарылган. (Кокон хандыгы).

47. **Бий** – администрациялык жана соттук иштерди жүргүзгөн. (Россия Империясы).
48. **Бийлердин** курултайы - *каганды* шайлаган жана аны иштен четтеткен субъект. (Түрк каганаты).
49. **Билге хан** (оң жана сол колдордун хандары (билге – мудрый, мудрец: ДТС, 99) – гун мамлекетиндеги жогорку бийлик.
50. **Битигчи** – катчы. (Жусуп Баласагын).
51. **Бод** - уруу (племя). (Түрк каганаты).
52. **Бодун** - карапайым эл. (Батыш түрк каганаты).
53. **Бодун** – урук-уруулук уюм. (Түрк каганаты).
54. **Бойла** - өкүм бекитүүчү.
55. **Болуш** – болуштуктун башчысы. (Россия Империясы).
56. **Болуштук** – уезддин бир бөлүгү. (Россия Империясы).
57. **Боорчу** – армиянын оң канатынын (барунгар) башчысы. (Монгол мамлекети). (Монгол мамлекети).
58. **Бугра-хан** – (буура: эпитет) каракандардын кандык титулу. (Каракандар каганаты)
59. **Буйрук** – кеңешчи.
60. **Буйруктар** – белгилүү мөөнөткө дайындалган бектер. (Түрк каганаты).
61. **Буйруктар** - майда аскер кошундарын башкаргандар. (Батыш түрк каганаты).
62. **Вазир** – ихшитген кийинки титул (Даван мамлекети).
63. **Вазир** – өкмөт мүчөсү (Кыргыз каганаты).
64. **Вазир (югруш)** - борбордук канцеляриянын башчысы. (Каракандар каганаты)
65. **Везир** – вазир. (Жусуп Баласагын).
66. **Везир** – сот. (Моголстан мамлекети).
67. **Виляет** - каганатка караган ээлик. (Каракандар каганаты)
68. **Вилайет** - аймактын бир бөлүгү. (Каракандар каганаты)
69. **Генерал-губернатор** – жогорку бийлик ээси. (Россия Империясы).
70. **Даруга** - борбордук администрациянын өкүлү. (Моголстан мамлекети).
71. **Даруга** - кыпчак улусуна башкаруучусу. (Моголстан мамлекети).
72. **Дастарханчи** – башкы казына башы. (Кокон хандыгы).
73. **Датка** – Кокон каны тарабынан кыргыз бийлерине берилген наам. (Кокон хандыгы).
74. **Датка** – согуштук чептин башчысы. (Кокон хандыгы).
75. **Датка, бек** – түштүк кыргыздарда сакталып калган наамдар. (Россия Империясы).
76. **Дафтары** - мамлекеттик аппараттын каржы жана салык иштерин алып барган бөлүгү. (Моголстан мамлекети).

77. **Дербен ойрот** (төрт ойрот) - уруу бирикмеси (бири – ойрот кыргыздары). Алар мамлекет курап, ар бир уруунун өзүнүн көз карандысыз башчысы жетектеген. (Моголстан мамлекети).
78. **Дергах** (сарай) - мамлекеттин борбордук аппараттын бир бөлүгү. (Каракандар каганаты)
79. **Диван** – каракандардын саманилерден алган башкаруу системасы. (Каракандар каганаты)
80. **Диван** - мамлекеттик аппараттын кацелярияны тейлеген бөлүгү. (Моголстан мамлекети).
81. **Жабгу (ябгу)** - карлуктардын бир бөлүгүнүн (күнкор) укуктары кең башчысы. (Карлук каганаты).
82. **Жакыр манап** - бар мал-мүлкүнөн айрылган манап. (Кокон хандыгы).
83. **Жалпы жыйын** - уруулук түзүлүштөгү жогорку бийлик органы. Анда *жетекчилер* менен *аскер башчылары* шайланган.
84. **Жасаул** - жасоол
85. **Жаувизир** - увазир
86. **Жергиликтүү башкаруу** – жергиликтүү элдин өзүн-өзү башкаруу системасы. Бул система эки тепкичтен турган: көчмөндөрдө – айылдык, болуштук, чукул съезддер; отурукташкан элдерде – айылдык//жеке жыйындар.
87. **Жергиликтүү башкаруу аппараты** - раис, корбашы, серкер, мирапбашы//арык аксакалы, казы, миршап, мырзалардан турган администрациялык топ. (Кокон хандыгы).
88. **Жигит** - эр
89. **Жогорку сот** – *яргучулук* (соттук) жана *ясалык* (мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөөчүлүк) милдеттерин аткаруучу. (Монгол мамлекети).
90. **Иди** – мырза, кожоюн (хакаское - *эзи*) (Кыргыз каганаты).
91. **Ил кусай** - гун кандыгындагы мамлекеттик кызмат.
92. **Илбашы** - мамлекет башчы. (Жусуп Баласагын).
93. **Илиг кара бодун** – карапайым эл (Түрк каганаты).
94. **Илиг-каган** [*илиг//элиг* – башкаруу; *элигчи* – надзиратель, сторож: ДТС, 170] – Түрк каганатынын башкаруучусу (Түрк каганаты).
95. **Иликхан** – кан тактысына отурбай калган мураскор, ал кичине кан титулун алып, өлкөнүн бир бөлүгүн жетектеген. (Каракандар каганаты)
96. **Имга** – салык жыйноочу, канцелярия кызматкери. (Каракандар каганаты)
97. **Инал** - бир кичинекей топтун же автономиялуу аймактардын башчысы (Кыргыз каганаты).

98. **Иркин** - он ок элинин батыш бөлүгүнүн башчыларынын бири. (Батыш түрк каганаты).
99. **Ихшид** - падыша титулу (Даван мамлекети).
100. **Ичкилик (булгачы)** – ичкилик кыргыздардын тобу. Бул этноним «баш ийбес» жана «козголоңчул» семаларына да ээ. (Моголстан мамлекети).
101. **Ичраги** – сарай кызматкери.
102. **Ишик ага** - кан сарайынын кароолу. (Моголстан мамлекети).
103. **Йалабач** – элчи. (Жусуп Баласагын).
104. **Йарган** - буйрук аткаруучу.
105. **Йарган** - буйрук аткаруучу.
106. **Йасаул** - чогулуштардагы, церемониялардагы тартип сакчысы. (Моголстан мамлекети).
107. **Йатишбеги** – кандын же шаардын түнкү кароолдорунун башчысы. (Моголстан мамлекети).
108. **Каган** - зарыл мыйзамдардын бир бөлүгүн сунуш кылган субъект. (Түрк каганаты).
109. **Каган** - кан
110. **Каган** - уйгур уруктарынын башчысы. (Карлук каганаты).
111. **Каган** (кандардын каны) - Караханиддер мамлекетинде саясий бийликтин башында турган расмий инсан (бийлиги мурасталган). (Каракандар каганаты)
112. **Кази-аскар** - аскер соту. (Кокон хандыгы).
113. **Кази-калян** - жогорку сот. (Кокон хандыгы).
114. **Казначи** - казына башы.
115. **Кан** - саясий бийликтин башындагы абсолюттук монарх. Ал курултайда шайланган(Монгол мамлекети).
116. **Капыг башчы** - ордо башчы. (Жусуп Баласагын).
117. **Кара дугуан** - аскердик тартипти тескөчү. (Моголстан мамлекети).
118. **Кара сөөктөр** – карапайым эл. (Моголстан мамлекети).
119. **Караванбаши** – кербен башы
120. **Кара-казы, Бача-шабу** - качкындырга, бекер жашап, ушак таратып, тополоң чыгарчууларга көз салуучулар. (Моголстан мамлекети).
121. **Кашка** – кыргыздардын өз бийлерин аташы. Кийин бул титул *бий* терминине орун бошоткон. (Моголстан мамлекети).
122. **Кашка** – мамлекет башчысы. *Инал* термининин ордуна пайдаланылган. (Моголстан мамлекети).
123. **Кедейлер** - мал-мүлкү жоктор. (Моголстан мамлекети).
124. **Кембагал** – кедей.

125. **Киракйараг** - аймактардан аскерлерге курал-жарак, тамак-аш жыйноочу. (Моголстан мамлекети).
126. **Колбаши** - аскер башы
127. **Кор башы** – түнкү раис. (Кокон хандыгы).
128. **Кошбеги** - кан аскерлеринин ордо башчысы. (Моголстан мамлекети).
129. **Кукелдаш** - канга жакын чиновниктердин бири. (Моголстан мамлекети).
130. **Кул, малай** - коомдун укуксуз катмары.
131. **Кулдар** – күнкорлор. (Моголстан мамлекети).
132. **Куртекин** - тухси жана карлук уруктарынын башчысы. (Карлук каганаты).
133. **Кут** - саясий бийликтин синоними. Кут. 1. «душа; жизненная сила, дух»; 2. 1) «счастье, благодать, благополучие, удача; успех; счастливый удел»; 2) *перен.* достоинство, величие; 3) *рел.* состояние истинного бытия, благоженства (обычно о будде, орхате) [ДТС, 1969: 472-473].
134. **Кут** – саясий күч, мамлекеттин кубаты.
135. **Кутигу** - гун кандыгындагы мамлекеттик кызмат.
136. **Кушбеги** – вилайет башчысы. (Кокон хандыгы).
137. **Кушбеги** – жогорку титул. (Кокон хандыгы).
138. **Кушбеги, датка, кансадбаши, парваначи** - ханга караштуу жеке кеңештин мүчөлөрү. (Кокон хандыгы).
- 139. Кызыл туу** - Кыргыз каганатынын мамлекеттик атрибуту (Кыргыз каганаты).
140. **Кыргыз улусу** – кыргыздардын биринчи башкы башкаруучусу – Тагай бийдин – Мухаммед-Кыргыздын титулу. (Моголстан мамлекети).
141. **Кыргыз эли** - *оң, сол канаттардан жана ичкилик* урууларынан куралган социум. (Моголстан мамлекети).
142. **Кыргыздар** - Мухаммед Хайдардын оюнда, «багынбас» жана «тополоңчул» эл. (Моголстан мамлекети).
143. **Кыргыздардын өздөрүн-өздөрү башкаруусу.** (Россия Империясы).
144. **Көкчүн сакал** - айыл-кыштактардын башчысы. (Каракандар каганаты)
145. **Мажилис** - мамлекеттик аппараттын кандын жакындарынан, тектүүлөрдөн куралган бир бөлүгү. (Моголстан мамлекети).
146. **Майда манап** - бир аз элдин башчысы. (Кокон хандыгы).
147. **Мамлекеттик аппарат** - *ябгулар, шаддар жана тутуктардан* куралган. (Түрк каганаты).
- 148. Мамлекеттик кеңеш** – вазирлерден куралган мамлекеттик аппарат Кыргыз каганаты)
149. **Ман** – киши.

150. **Манап, бий, төрө** – көчмөн элдердин (кыргыз, казак) башкаруучулары. (Кокон хандыгы).
151. **Манапчылык башкаруу системасы** - Манап бийдин 5-муунунундагы тукумдары Маматкул менен Тынай бийлердин балдары өздөрүн *манап* (< *манаф* - арап сөзү, байыркы арап идолунун аты, этимологиясы белгисиз) деп атоого өткөн. Кийин титул катары түндүк кыргыздардын башка уруулардын төбөлдөрүнө тараган. (Кокон хандыгы).
152. **Мехтер //Зекетчи** - финансы министри (мамлекеттик салыктын төлөнүшүн көзөмөлдөгөн). (Кокон хандыгы).
153. **Миңбаши** – миң жоокердин башчысы.
154. **Миңбашы** - тышкы иштер министри менен мамлекеттик канцлердин ортосундагы кызмат. Ал вазирдин милдетин аткарган, мамлекеттик аппаратты (администрациялык-финансылык, сот-полициялык, аскердик бөлүктөр) жетектеген. (Кокон хандыгы).
155. **Мирз-катчы** – миңбашынын кызматындагы чиновник. (Кокон хандыгы).
156. **Миршаб** – түнкү кароол. (Кокон хандыгы).
157. **Миршикар** - аңчылыктын башчысы. (Моголстан мамлекети).
158. **Мухали** - армиянын сол канатынын (жунгар) башчысы. (Монгол мамлекети).
159. **Мушриф** - каржы иштери боюнча байкоочу-текшерүүчү, канцелярия кызматкери. (Каракандар каганаты)
160. **Наяа** - армиянын борбордук бөлүгүнүн башчысы. (Монгол мамлекети).
161. **Нойондор** - мамлекетинде аристократиялык класс. (Монгол мамлекети).
162. **Облус** – аймактын бир бөлүгү. (Россия Империясы).
163. **Огландар** - аскердик кошундар. (Батыш түрк каганаты).
164. **Огуш** – урук (род). (Түрк каганаты).
165. **Он ок урук каганы** - *он ок будун* конфедерациясынын башкаруучусу (Түрк каганаты).
166. **Онбаши** – он аскердин командри
167. **Он** (10 уруу) жана **сол** (5 уруу) **канаттар** – кыргыз урууларынын бөлүнүшү. (Моголстан мамлекети).
168. **Он** (сары) жана **сол** (кара) **канаттар** - мамлекеттик-администрациялык бөлүктөр. (Түргөш каганаты)
169. **Он** жана **сол канат** – мамлекеттик бөлүнүш: *оң* (чыгыш), сол канат (батыш). (Түрк каганаты).
170. **Ордолуу бай** - ордого жакын жашаган бай. (Моголстан мамлекети).
171. **Орду** - ордо
172. **Падыша (царь)** - сактардын мамлекет башчысы.
173. **Парваначи** – даткадан жогорку наам. (Кокон хандыгы).

174. **Полковник** – уезд башчысы. (Россия Империясы).
175. **Раис** – «ишеним колдоочусу», полициялык жана диний иштерди тескеген. (Кокон хандыгы).
176. **Раис** – шаар башчысы. (Каракандар каганаты)
177. **Раистер** - вилаеттер менен провинцияларды башкаруучулар.
178. **Райят**- күнкор эл. (Каракандар каганаты)
179. **Расылчы** - кандын башкы катчысы. (Кокон хандыгы).
180. **Садапиттер** – эң жогорку бектик катмарды түзгөнгөндөр. (Түрк каганаты).
181. **Саңундар** - аскер башкаруучулар (генералдар).
182. **Сатраптар** – сактарда уруктардын, аймактардын башчысылары.
183. **сеңгир** -аксөөк
184. **Сопи** - аскер башынын буйруктарын даректерине жеткирүүчү. (Моголстан мамлекети).
185. **Сүбаш** (аскер, кытайча) - аскер башы. (Жусуп Баласагын).
186. **Сыгин** – каганатка кирген элдердин бектери. (Түрк каганаты).
187. **Табгач-хан** – (кытайлык: *табгач эл* – кытайское государство, Малов,1951: 425; *табгач//тавгач* - китай, китаец, китайский, ДТС, 526; 542) - каракандардын кандык титулу. (Каракандар каганаты)
188. **Тавачи** - аскерлерди чогулууга же аңчылыкка чакыруучу. (Моголстан мамлекети).
189. **Тайчи** - ханзаада
- 190. Тамга (герб)** - Кыргыз каганатынын мамлекеттик атрибуту (Кыргыз каганаты).
191. **Тамгажы** – мөөрчү. (Монгол мамлекети).
192. **Тамгачи** – мөөрчү.
193. **Тархан** - бек, бий
194. **Тархан** – мамлекеттик ишмер (элден чыккан). (Түрк каганаты).
195. **Тархандар** - бир тор артыкчылыктарга ээ өзгөчө топ. (Монгол мамлекети).
- 196. Тархандар** - жогорку каганга же жергиликтүү башкаруучуларга баш ийип,
197. **Тархандар** - салык жыйнашкандар. (Батыш түрк каганаты).
198. **Тархандар** - уруу билермандары. (Батыш түрк каганаты).
199. **Таттар** - чет элдиктер. (Батыш түрк каганаты).
200. **Тегин** – урук бирикмелеринин башчысы. (Түрк каганаты).
201. **Текин** – кан тактысынын мураскору. Ал ата тактысына отурган же отурбай калган. (Каракандар каганаты)
202. **Тексин** – чигилдердин башчысы. (Карлук каганаты).
203. **Тилмеч** – котормочу.
204. **Токмок** - салгылашуу

205. **Токсоба** – кыргыз жергесиндеги кокон чебинин коменданты. (Кокон хандыгы).
206. **Топукчу** – чиновник. (Жусуп Баласагын).
207. **Тугби-бек** – кандын туусун коргоочу, согуш жана майрам маалында аны алып жүрүүчү. (Моголстан мамлекети).
208. **Туземдик администрация** – жергиликтүү элдин өзүн-өзү башкаруусу. (Россия Империясы).
- 209. Тукбашы** - кол башы
210. **Тутук** – майда уруу бөлүктөрүнүн башчысы. (Түрк каганаты).
211. **Тутук** (тут – держать, брать, хватать) - гун кандыгындагы мамлекеттик кызмат.
212. **Түмөн башы, миң башы, жүз башы, он башы** - гун кандыгындагы аскердик чиндер.
- 213. Түмөнбашы** – он миң жоокердин башчысы.
214. **Түрк** - талаанын жаңы башкаруучусу (аскердик аристократиянын өкүлү. туюнткан. Терминдин мааниси кеңейген: «талаа ээси > аскердик аристократиянын өкүлү > алар башкарган уруулар > баш ийген эл». (Түрк каганаты).
215. **Төрага** – төрага.
216. **Уезд** – облустун бир бөлүгү. (Россия Империясы).
217. **Уләма** - мусулман илимпоздору. (Жусуп Баласагын).
218. **Улаг** – кат-кабар жеткирүүчү, канцелярия кызматкери. (Каракандар каганаты)
219. **Улуг хажиб** - канга баш ийген даражадагы чин. (Каракандар каганаты)
220. **Улуг Хажиб** - улуу хажип. (Жусуп Баласагын).
221. **Улук бий** – урук-уруулук бирикменин башчысы. Ар бир бирикменин *тамгусу* (мөөрү) жана *урааны* болгон. (Моголстан мамлекети).
- 222. Улуктардын кеңеши** - мамлекеттик маанилүү маселелерди чечкен жогорку орган (Даван мамлекети).
223. **Улусбеги** – хандан кийинки даража, көбүнчө мамлекеттик бийликти аткарган. (Моголстан мамлекети).
224. **Улуу газна бек** - гун кандыгындагы казына башчы.
225. **Улуу сангун** - гун кандыгындагы мамлекеттик кызмат.
226. **Улуу тутук бек** - гун кандыгындагы мамлекеттик кызмат.
227. **Уруну** - туу
228. **Уруу бийи** – жарандык, кылмышыштерди жана башка талаштарды чечкен расмий жак. (Россия Империясы).
229. **Үчбеги** - аскердин баш эмири. (Моголстан мамлекети).
230. **Феодалдар** – бийлер, байлар, баатырлар. (Моголстан мамлекети).
231. **Хаким** – вилайет башчысы. (Кокон хандыгы).

232. **Хаким** – шаар башчысы. (Каракандар каганаты)
233. **Хан** - кан
234. **Хан** - мамлекеттин башчысы (Чынгыз уруусунан). (Моголстан мамлекети).
235. **Хан** – чексиз бийликке ээ феодал-деспот башкаруучу. (Кокон хандыгы).
236. **Ханыша//ханышаки** - каныша
237. **Хуанду** - багынтылган элдердин башчысы. (Түрк каганаты).
238. **Чала манап** - кичине уруунун же уруктун бийлөөчүсү. (Кокон хандыгы).
239. **Чарбадарлар** - бир аз мал-мүлктүн ээleri. (Моголстан мамлекети). (
240. **Чолок манап** – келеке сөз. Эл *манап* болом дегендерди ушинтип келекелеген. (Кокон хандыгы).
241. **Чоң бай** - көп мал-мүлктүү бай. (Моголстан мамлекети).
242. **Чоң бий** – ар бир канаттын башчысы. (Моголстан мамлекети).
243. **Чоң манап** - бир же бир нече урууну башкарган, ага бир нече катардагы манаптар баш ийген; чоң манаптык мураскорго өтүп, чынжырлуу манап системасы калыптанган. (Кокон хандыгы).
244. **Чор** – аскер башы (Кыргыз каганаты).
245. **Чорбаши** - чарба башчы
246. **Чоро** - *он ок элинин* чыгыш бөлүгүнүн башчыларынын бири. (Батыш түрк каганаты).
247. **Чубан** - көкчүн сакалдын орун басары. (Каракандар каганаты)
248. **Чыгайлар** - кедей-кембагалдар. (Каракандар каганаты)
249. **Шад** – оң канаттын башкаруучусу (кагандын бир тууганы, тактын мураскору). (Түрк каганаты).
250. **Шайлоо** – 1867-ж. кыргыздарга кирген жаңы система. (Россия Империясы).
251. **Шайлоочулардын болуштук съезди** – болуштуктагы башкы бийлик органы. (Россия Империясы).
252. **Шан-бек** - тамак-аш, чөп-чар даярдоочу. (Моголстан мамлекети).
253. **Шаньюй, тениркут** - Гун империясында башчылардын титулдары.
254. **Шейх-уль-ислам** - дин башчысы. (Кокон хандыгы).
255. **Шииттер** - Мухаммед пайгамбардан тараганбыз дегендер. (Жусуп Баласагын).
256. **Ынанч//ынанч** – чин, титул, кызмат.
- 257. Ышбара** - титул, кызмат.
258. **Эл** - адат укуктарын иштеп чыккан субъект. (Түрк каганаты).
259. **Эл** – аскердик-администрациялык уюм. (Түрк каганаты).
260. **Эл** - каганатка караган ээлик. (Каракандар каганаты)

261. **Эл** - саясий термин: «урук, уруктук бирикме, эл» > «каганга караган бир аймактын эли» > «ар кыл уруктар, элдер жашаган өлкө». (Батыш түрк каганаты).
262. **Эл** – социалдык топ.
263. **Эл башы** – титул.
264. **Эл башылар** - көчмөн элди бийлегендер.
265. **Эл башылар** -элди же вилаеттерди бийлеген. (Каракандар каганаты)
266. **Элдик жыйындар** (гунндарда) - мыйзам чыгаруучу, администрациялык жана аскердик формаларда иш жүргүзгөн орган.
267. **Эли** – аймактын бир бөлүгү. (Каракандар каганаты)
268. **Элик//Илик** – кан. (Жусуп Баласагын).
269. **Элтебер** - багынтылган элдердин башчысы. (Түрк каганаты).
270. **Элтебер** – карлуктардын экинчи бөлүгүнүн (монгол талааларындагы) башчысы. (Карлук каганаты).
271. **Элтебер** - чоң уруктук топтордун башчысы (ажонун уруусуна кирбеген феодалдар) (Кыргыз каганаты).
272. **Элчи** - элчи.
273. **Эрен** – эр.
274. **Эшик агасы** - согуштук чептин башчысы. (Кокон хандыгы).
275. **Ябгу** - гун канынын башкы кеңешчиси.
276. **Ябгу** – кагандан кийинки даража (Түрк каганаты).
277. **Ябгу** – сол канаттын башкаруучусу. (Түрк каганаты).
278. **Ялавач//ялафар** – элчи, канцелярия кызматкери. (Каракандар каганаты)
279. **Ялан-шах** - Суяб шаарынын башчысы. (Карлук каганаты).
280. **Янь-ван**(өтө таасирдүү бий), **лули-ван**, **сянь-ван**, **дули-ван** - гун мамлекетинде акимдиктин иерархиясы.

ТИРКЕМЕ 2

Активдүү пайдаланылган заманбап саясий терминдер

А

1. Ааламдашуу
2. Ааламдашуу жана мамлекет
3. Аболиционизм
4. Аболиция
5. Абориген
6. Аброгация
7. Абсентеизм
8. Абсолютизм
9. Абсолюттук бийлик
10. Абсолюттук укук
11. Аванса
12. Авантюризм
13. Авантюрист
14. Автаркия
15. Автократия
16. Автократтык башкаруу
17. Автономия
18. Авторитардык бийлик
19. Авторитаризм
20. Авторитет
21. Автохтондор
22. Агент
23. Агенттик
24. Агитация
25. Агрардык партия
26. Агрегация
27. Агреман
28. Агрессия
29. Адам
30. Адам ата
31. Адам мамилелеринин теориясы
32. Адам укугу боюнча еврапа соту
33. Адам укугу боюнча комиссия
34. Адам укугу боюнча пактылар
35. Адам укугу жана эркиндиги
36. Адам укугунун ажырагыстыгы
37. Адам укугунун жалпы декларациясы
38. Адам укуктары жана негизги эркиндиктери боюнча европалык

конвенция

39. Адаптация
40. Адат
41. Адат укугу
42. Адвокат
43. Адвокатура
44. Административдик-аймактык түзүлүш
45. Административдик жаза
46. Административдик жоопкерчилик
47. Административдик-аймактык түзүлүш
48. Административдик укук
49. Административдик юстиция
50. Администрация
51. Ажо
52. Ажы
53. Ажыратуу
54. Азия өнүгүү банкы
55. «Айкөлдүк» эл аралык кайрымдуулук фонду
56. Айкындуулук
57. Айыл башчысы
58. Айыл өкмөтү
59. Академия
60. «Ак жол» саясий партиясы
61. Ак ордо
62. Аким
63. Ак үйлүү
64. Аккредиттөө, аккредитация
65. Аккультурация
66. Аксакалдар кеңеши
67. Аксиология
68. Актив
69. Активация
70. Активист
71. Актор
72. Акты
73. Акционердик коом
74. Акыйда
75. Акыйкатчы
76. Акылга сыярлык жетиштүүлүктүн принциби
77. Акыр заман
78. Акыреттик жар
79. «Алаш» пртиясы

80. «Алга, кыргызстан» саясий партиясы
81. Алты арам
82. Альтернатива
83. Альтернативдик кыймылдар
84. Альянс
85. Аманат
86. Америка мамлекеттер уюму
87. Амархизм
88. Аманат
89. Анархизм
90. Англикан чирөөсү
91. Анимизм
92. Анкета
93. Анклав
94. Аннексия
95. Аномия
96. Ант
97. Антагонизм
98. Антикоммунизм
99. Антимилитаризм
100. Антисемитизм
101. Антиутопия
102. Антропоморфизм
103. Антропоцентризм
104. Апатрид
105. Апелляция
106. Аполитизм
107. Аппарат
108. Араб жазы
109. Арбитр
110. Арбитраж
111. Арбитраждык соттор
112. Аргумент
113. Аристократия
114. Армия
115. «Ар-намыс» партиясы
116. Артхашастра
117. Архетип
118. Архиепископ
119. Арыз
120. «Асаба» партиясы
121. Асан кайгы
122. Аскер
123. Аскер саясаты
124. Аскердик бийлик органдары
125. Аскердик демократия
126. Аскердик күч
127. Аскердик потенциал/кудурет
128. Аскетизм
129. Ассоциация
130. «Ата-журт» саясий партиясы
131. «Ата-мекен» саясий партиясы
132. Атеизм
133. Атка минер
134. Аткаруучу бийлик
135. Атомдук энергия боюнча эл аралык агенттиги
136. Атташе
137. Аттестация
138. Атуулук баш ийүүчүлүк
139. Атуулдук демилгелер
140. Атуулдук коом
141. Атуулук милдет
142. Атуулдук согуш
143. Африка союзу
144. «Ашар» коомдук-саясий кыймыл
- Б
1. Баатыр
2. «Баатырлар» жана «көпчүлүк» теориясы
3. Бага
4. Бажы
5. Бажы биримдиги
6. Бажыкана
7. Базар экономикасы
8. Базарды мамлекеттик жөнгө салуу
9. Бакшы
10. Банкроттук
11. Баптизм
12. Баскынчы
13. Басма сөз эркиндиги
14. Басым
15. Басым көрсөтүү тобу
16. Батышчылык
17. Башкарма
18. Башкаруу
19. Башкаруунун стратегиясы
20. Башкаруучу күчтөр
21. Бектер
22. «Бешинчи колонна»

23. Библия
24. Бизнес
25. Бизнес-план
26. Бизнесмен, бизнесчи
27. Бий
28. Бийлик
29. Бийлик коридорлору
30. Бийликти борборлоштуруу жана борбордон ажыратуу
31. Бийликти бөлүштүрүү теориясы
32. Бийликти дайындоо
33. Бийликтин активдүүлүгү
34. Бийликтин легитимдүүлүгү жана эффективдүүлүгү
35. Бийликтин негизги функциялары
36. Бийликтин ресурстары жана түрлөрү
37. Бийликтин субъектилери
38. Билим берүү, илим жана маданият маселелери боюнча бириккен улуттар уюму
39. Биосаясат
40. Бириккен улуттар уюму
41. Биримдик
42. Блеф
43. Блок
44. Блокада
45. Бойкот
46. Бойла
47. Болуш
48. Бонапартизм
49. Борбор
50. Бошондоо
51. Бошотуунун теологиясы
52. Бөкөй
53. Брахманизм
54. Брейн-дрейн
55. Брифинг
56. Будда
57. Буддизм
58. Буйрук
59. Букара
60. Буржуазия
61. БУУнун адистештирилген мекемелери
62. БУУнун башкы ассамблеясынын

- чечимдери
63. Бүйүр кызытуу
 64. Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму
 65. Бюджет
 66. Бюллетень
 67. Бюрократия

В

1. Ваканция
2. Валюта
3. Валюта курсу
4. Валюталык интервенция
5. Вандализм
6. Ваххабизм
7. «Веддер»
8. Ведизм
9. Ведомство
10. Вестфал дүйнө системасы
11. Вето
12. Виза
13. Вождизм
14. Волонтер
15. Волонтаризм
16. Вотум

Г

1. Гаага конвенциялары
2. Гегемония
3. Гендер
4. Гендердик мамилелер
5. Гендердик саясат
6. Гендердик тең укуктуулук
7. Гендердик теңчилик
8. Геноцид
9. География
10. Геосаясат
11. Геронтокраия
12. Гимн
13. Глобалдык проблемалар
14. Глобалистика
15. Группа
16. Группировка
17. Групповщина
18. Гуам
19. Гуманизм

20. Гуманитардык кызматташтык

Д

1. Даабат
2. Даосизм
3. Датка
4. Дебат
5. Девианттык жүрүм-турум
6. Дезинтеграция
7. Деидеологизациялаштыруу
8. Деизм
9. Декларация
10. Декрет
11. Делегат
12. Делегитимдештирүү
13. Демагогия
14. Демографиялык саясат
15. Демократия
16. Демократиялаштыруу толкундары
17. Демократиялаштыруунун үчүнчү

толкунун өзгөчөлүктөрү

18. Демократиялык кыймылдар
19. Демократиялык принциптер
20. Демократиялык режим
21. Демократиялык социализм
22. Демократиялык транзит
23. Демократиялык централизм
24. Демократиянын заманбап

теориялары

25. Демократиянын мүнөздүү

белгилери

26. Демократиянын түрлөрү
27. Демөөрчү
28. Демөөрчүлүк
29. Денонсация
30. Депортация
31. Депутатты чакыртып алуу
32. Депутаттык иммунитет
33. Депутаттын суроо-талабы
34. Держава
35. Деспотия
36. Децентрализация
37. Диалог
38. Дивергенция
39. Дивесификация
40. Диктатура

41. Дин
42. Дин жана саясат
43. Дин секталары
44. Диний идеология
45. Дипломат
46. Дипломатия
47. Дипломатиялык иммунитет
48. Дискрециялык бийлик
49. Дискриминация
50. Дискурс
51. Диссидент
52. Диффамация
53. Добуш берүү
54. Догматизм
55. Доктрина
56. Документ
57. Дубан
58. Дүйнөлүк саясат
59. Дүйнөнүн мамлекеттик-борбордук (вестфалдык) модели

Е

1. Ева
2. Евангеличилик
3. Евангелия
4. Евразиячылык
5. Европарламент
6. Евроцентризм
7. Елтебер

Ж

1. Жадидизм
2. Жалпы байгерлик
3. Жамааттык аңсыздык
4. Жамааттык коопсуздук жөнүндө
5. Келишим уюму
6. Жаңы дүйнөлүк тартип
7. Жаңы оңчулдар
8. Жаңы саясий ой жүгүртүү
9. «Жаңы солчулдар»
10. Жарандуулук
11. Жарандык аң-сезим
12. Жарандык баш ийбөөчүлүк
13. Жарандык демилгелер
14. Жарандык коом
15. Жарандык маданият

16. Жарандык милдет	13. Императив
17. Жарандык согуш	14. Империя
18. Жарандык укук жана эркиндик	15. Импичмент
19. Жаштар саясаты	16. Инал, энал
20. Женева конвенциялары (1949-ж.)	17. Инаугурация
21. Жергиликтүү маанидеги иштер	18. Инвестициялык саясат
22. Жергиликтүү мамлекеттик администрация	19. Индексациялоо
23. Жергиликтүү кеңештер	20. Индивидуалдуулук
24. Жергиликтүү коомдоштуктар	21. Индустриалдык коом
25. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу	22. Ин жана ян
26. Жердешчилик	23. Инновация
27. Жибек жана түстүү революциялар	24. Инсан
28. Жихад	25. Инсандын культу
29. Жогорку кеңеш	26. Инспекция
30. Жогорку сот	27. Инстанция
31. Жума намаз	28. Институттар
32. Жумушсуздук	29. Институтташтыруу
33. Жумушчулар кыймылы	30. Интеграция
34. Жээренче чечен	31. Интеллект
35. Жыга	32. Интеллигенция

З

1. Заговор
2. Заман
3. «Зар-заман»
4. Зекет
5. «Зилзала»
6. Зооморфизм
7. Зордук-зомбулук
8. Зороастризм

И

1. Идеал
2. Идентификация
3. Идеологиялаштыруу
4. Идеологиялык бюрократия
5. Идеялар
6. Иерархия
7. Илимий саясат
8. Имам
9. Имидж
10. Иммигрант
11. Иммиграция
12. Иммунитет

13. Императив
14. Империя
15. Импичмент
16. Инал, энал
17. Инаугурация
18. Инвестициялык саясат
19. Индексациялоо
20. Индивидуалдуулук
21. Индустриалдык коом
22. Ин жана ян
23. Инновация
24. Инсан
25. Инсандын культу
26. Инспекция
27. Инстанция
28. Институттар
29. Институтташтыруу
30. Интеграция
31. Интеллект
32. Интеллигенция
33. Интернационализм
34. Интерпелляция
35. Интрига
36. Инфляция
37. Ипфократия
38. Инцидент
39. Ипотека
40. Ислам
41. Исламизм
42. Истеблишмент
43. Ички саясат
44. Иш таштоо
45. Ишмердүүлүк

К

1. Каган
2. Казы
3. Казына
4. Кайра куруу
5. Кайра меичиктештирүү
6. Кайрымдуулук уюму
7. Кайта чакыртып алуу
8. Камак
9. Канон
10. Кансыз согуш

11. Канчайым
12. Капитализм
13. Кармап туруу саясаты
14. Католицизм
15. Катун
16. Качкыи
17. Кашка
18. Кворум
19. Квота
20. Кепил
21. Кепилдик
22. Клака
23. Клан
24. Клерикализм
25. Коалиция
26. Кодекс
27. Кожо, худжа
28. Кожоакмат
29. «Кожожаш»
30. Кокутой
31. Коллегия
32. Коллегиялуулук
33. Коллективдүү пикир
34. Коллективизм
35. Колония
36. Комиссия
37. Комитет
38. Коммунизм
39. Коммунитардык кыймыл
40. Коммунисттик кыймыл
41. Коммунисттик партиялар
42. Компетенция
43. Компромисс
44. Конвенционалдык өз ара аракеттенишуу
45. конвенционализм
46. Конвенция
47. Конвергенция концепциясы
48. Конгресс
49. Кондоминиум
50. Консенсус
51. Консерватизм
52. Консервативдик партиялар
53. Консоциативдүүлүк
54. Конституционализм
55. Конституция
56. Контрассигнатура
57. Контрибуция
58. Конструктивдүүлүк
59. Конфедерация
60. Конфессионалдык партиялар
61. Конфликт
62. Конформизм
63. Конфуций
64. Конфуций окуусу
65. Концессия
66. Конъюнктура
67. Коом
68. Коомдук болмуш жана коом дук аң-сезим
69. Кооперативдик кыймыл
70. Корпоратизм
71. Коррупция
72. Коэволюция
73. Көз карандысыз мамлекеттердин Шериктештигй (КМШ)
74. «Көк каскалар»
75. Көлөкө кабинет
76. Көмүскө экономика
77. Көп партиялуулук
78. КП Президентинин аппараты
79. Кризис
80. Ксенофобия
81. Кул
82. Кун
83. Куралсыздандыруу
84. «Куран»
85. Курманжан датка
86. Курөөкана (ломбард)
87. Курултай
88. «Кутадгу билиг»
89. Күлүк
90. Күч колдонуу жана күч колдонбоо
91. Күч-кубат
92. «Күчтөрдүн балансы» концепциясы
93. Кызыкчылык топтору
94. Кызыкчылыктардын агрегациясы
95. Кызыкчылыктардын артикуляциясы
96. Кыймылсыз мүлк
97. Кыпчактар
98. Кыргыздар

99. Кыргыз Республикасынын Конституциясы
100. Кыргызстан агрардык-эмгек партиясы
101. Кыргызстан аялдарынын демократиялык партиясы
102. Кыргызстан биримдик партиясы
103. Кыргызстан демократиялык кыймылы
104. Кыргызстан демократиялык кыймылы партиясы
105. Кыргызстан жаштар союзу
106. Кыргызстан калкынын ассамблеясы
107. Кыргызстан коммунисттеринин партиясы
108. Кыргызстан социал-демократиялык партиясы
109. Кыргызстандагы саясий процесс
110. Кыркчоро
111. Кыямат-кайым

Л

112. Левачество
113. Легизм
114. Легитимдештирүү
115. Либералдык партиялар
116. Либерализм
117. Лизинг
118. Литургия
119. Лицензия
120. Лоббизм
121. Лозунг
122. Лоялдуулук
123. Люмпен-пролетариат

М

1. Маалыматтык коом
2. Маалымдуулук, басма сөз эркиндиги
3. Маданий революция
4. Маданияттык ааламдаштыруу
5. Мажоритардык система
6. Макиавеллизм
7. Максат жана каражаттар

8. Мальтузчулук
9. Мамлекет
10. Мамлекет башчысы
11. Мамлекеттен ажыратуу
12. Мамлекеттердин өз ара карандылыгы жана дүйнөнүн бүтүндүгү анын биримдиги
13. Мамлекеттик ааппарат
14. Мамлекеттик башкаруу
15. Мамлекеттик бийлик органдары
16. Мамлекеттик бюджет
17. Мамлекеттик ички карыз
18. Мамлекеттик карыз
19. Мамлекеттик коопсуздук органдары
20. Мамлекеттик тил
21. Мамлекеттик тышкы карыз
22. Мамлекеттин (коалициялык) аскер күчтөрү
23. Мамлекеттүүлүк
24. Манак
25. Мапап
26. «Манас» эпосу
27. Мандат
28. Манипуляция
29. Манипуляциялоо
30. Маижейчилик
31. Маргиналдар
32. Масондук
33. Массалык маалымат каражаттары
34. Массалык саясий акциялар
35. Материализм
36. Матуридия
37. Мафия
38. Меморандум
39. Менталитет
40. Менчик
41. Меритократия
42. Меркосур
43. Метрополия
44. Меценаттык
45. Милитаризм
46. Министр
47. Министрлик
48. Миссионер
49. Мистика
50. Мистификация

51. Митинг
52. Мифология
53. Мобилдуулук
54. Модернизация
55. Моизм
56. Момун
57. Монарх
58. Монархия
59. Мондиализм
60. Мониторинг
61. Монотеизм
62. Мораторий
63. Мультикультурализм
64. Муниципалитет
65. «Мухтасар тарых-и кыргызийа»
66. Мулк
67. Мыйзам
68. Мыйзам чыгаруучу бийлик
69. Мэр
70. Мэрия

Н

1. Натуралдаштыруу
2. Национал-коммунисттер
3. Нейтралитет
4. Неоколониализм
5. Неоконсерватизм
6. Неоконфуций окуусу
7. Неомарксизм
8. Неофашизм
9. Непотизм
10. Нигилизм
11. Нигилист
12. Нонконформизм
13. Ностальгия
14. Нотариат
15. Ноу-хау
16. Нөкөр
17. Нувориш

О

1. Обо эне
2. Обструкция
3. Объективизм
4. Олигархия

5. «Олуя, ыйыктар»
6. Оцчулдар жана солчулдар
7. Оппозиция
8. Ордо
9. Орозо
10. Ортодокс
11. Осирис
12. Остракизм
13. Оферта
14. Оффшордук компания

Ө

1. Өз алдынча башкаруу
2. Өзгөчө абал
3. Өзгөчө мыйзам
4. Өкмөт
5. Өкмөт башчысы
6. Өкмөттөр аралык эл аралык уюмдар
7. Өкмөттүк эмес эл аралык уюмдар
8. Өкүл
9. Өкүлчүлүктүн мажоритардык системасы
10. Өкүлчүлүктүн пропорциялаш системасы
11. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр
12. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн карыздары
13. «Өнүгүү-прогресс» саясий партиясы
14. Өткөөл мезгилдин экономикалык өнүгүшү
15. Өтүнмө

П

1. «Паблик рилейшнз»
2. Пайгамбар
3. Пакт
4. Паназиатизм
5. Панисламизм
6. Панславизм
7. Пантеизм
8. Пантеон
9. Паптуркизм
10. Парадигма
11. Паракорлук

12. Париж коммунасы 1871-ж.
13. Паритет
14. Парламент
15. Парламентаризм
16. Парламенттик партия
17. Парламенттик республика
18. Партикуляризм
19. Партиялык тутум
20. Партогенез
21. Партократия
22. Паспорт
23. Патернализм
24. Патриотизм
25. Пауперизм
26. Пацифизм
27. Периште
28. Петиция
29. Пикир алышуу
30. Пир
31. Плебицит
32. Плутократия
33. Плюралдык вотум
34. Плюрализм
35. Полемология
36. Полиархия
37. Полигамия
38. Полис
39. Полициялык мамлекет
40. Популизм
41. Постиндустриализм
42. Посткоммунизм
43. Превентивдүү
44. Президент
45. Президенттик башкаруу
46. Президенттик иммунитет
47. Президенттик республика
48. Презумпция
49. Премьер-министрлер
50. Прерогатива
51. Прицеденттик укук
52. Прозелитизм
53. Прокуратура
54. Пролонгация
55. Пропаганда
56. Профессионалдык уюмдар
57. Путч

Р

1. Радикализм
2. Рамазан
3. Расизм жана расалык басмырлоо
4. Ратификация
5. Реакция
6. Реализм
7. Реваншизм
8. Революция
9. Революциялык кырдаал
10. Революциянын экспорту
11. Регионалдык коопсуздук
12. Регионализм
13. Регламент
14. Режим
15. Резолюция
16. Рейтинг
17. Реконверсия
18. Ренегат
19. Репатриация
20. Репрессия
21. Республика
22. Республикалык элдик партия
23. Референдум
24. Реформа
25. «Рим клубу»
26. Ротация
27. Роялизм
28. Рэкет

С

1. Сайышпуруш
2. Салыктар
3. Салыштырмалуу укук
4. Санкция
5. Сашун
6. Саясат
7. Саясат таануу
8. Саясат таануу илиминин эгемендүү кыргызстандагы калыптанышы
9. «Саясат таануу» сабагы
10. Саясат таануунун изилдөө объектиси
11. Саясат таануунун категориялары

12. Саясат таануунун мыйзам ченемдүүлүктөрү
13. Саясат таануунун өнүгүү тарыхы
14. Саясат таануунун пайда болушу
15. Саясат таануунун предмети
16. Саясат таануунун усулдары
17. Саясат таануунун функциялары
18. Саясаттагы биполярдуулук
19. Саясаттагы ишенүү жана ишеним
20. Саясаттагы максатка божомолдоо
21. Саясаттагы рационализм жана иррационализм
22. Саясатты идеологиялаптыруу
23. Саясаттын адептүүлүгү
24. Саясаттын максаттары, методдору, каражаттары
25. Саясаттын социалдык көзөмөлү
26. Саясаттын философиясы
27. Саясаттын формасы жана мазмуну
28. Саясаттын функциялары
29. Саясий ааламдашуу
30. Саясий азчылыктардын укугу
31. Саясий активдүүлүк
32. Саясий аң-сезим
33. Саясий аңдуу
34. Саясий аракет
35. Саясий баалуулуктар
36. Саясий башкаруу
37. Саясий божомолдоо
38. Саясий география
39. Саясий жетекчилик
40. Саясий жүрүм-турум
41. Саясий имидж
42. Саясий катышуу
43. Саясий клика
44. Саясий коммуникация
45. Саясий консерватизм
46. Саясий концепция
47. Саясий коом
48. Саясий коркунуч
49. Саясий көрүнүш
50. Саясий кризис
51. Саясий кулуарлар
52. Саясий курөш
53. Саясий кызыкчылыктар
54. Саясий кыймылдар
55. Саясий кырдаал
56. Саясий маанай
57. Саясий маданият
58. Саясий максимализм
59. Саясий мамилелер
60. Саясий манипуляция
61. Саясий маркетинг
62. Саясий мейкиндик
63. Саясий мобилизация
64. Саясий модернизация
65. Саясий ой жүгүртүү
66. Саясий оюн
67. Саясий өнүгүү
68. Саясий партия
69. Саясий пассивдүүлүк
70. Саясий платформа
71. Саясий плюрализм
72. Саясий прагматизм
73. Саясий приоритет
74. Саясий программа
75. Саясий пропаганда
76. Саясий процесс
77. Саясий психология
78. Саясий реабилитация
79. Саясий реакция
80. Саясий реализм
81. Саясий режим
82. Саясий реформа
83. Саясий риторика
84. Саясий ритуал
85. Саясий романтизм
86. Саясий рынок
87. Саясий салттар
88. Саясий секта
89. Саясий символика
90. Саясий система
91. Саясий социалдаштыруу
92. Саясий социология
93. Саясий союздар, коалициялар жана блоктор
94. Саясий стратегия жана тактика
95. Саясий сфера
96. Саясий тарбия
97. Саясий тартип
98. Саясий тил
99. Саясий төңкөрүш

100. Саясий трансформация
101. Саясий турмуш
102. Саясий туруктуулук
103. Саясий түзүлүш
104. Саясий убакыт
105. Саясий утопия
106. Саясий уюм
107. Саясий четтетүү
108. Саясий чечим
109. Саясий футурология
110. Саясий элита
111. Саясий эмблематика
112. Саясий эмигрант
113. Саясий эркиндик
114. Саясий этика
115. Свот (swot-анализ)
116. Сегрегация
117. Секта
118. Секуляризация
119. Сенат
120. Сепаратизм
121. Синтоизм
122. Сионизм
123. Скептицизм
124. Советология
125. Согуш жана куралдуу конфликт
126. Согушка кашы кыймыл
127. Согуштук саясат
128. Согушуунун тыюу каражаттары
129. Согушуунун тыюу салынган ыкмалары
130. Соода жана тарифтер боюнча башкы келишим
131. Сот бийлиги
132. Сот иммунитетти
133. Социал-демократия
134. Социалдык апатия
135. Социалдык кепилдиктер
136. Социалдык конфликт
137. Социалдык мамилелер
138. Социалдык мамлекет
139. Социалдык мимикрия
140. Социалдык пассивдүүлүк
141. Социалдык саясат
142. Социалдык стратификация
143. Спичрайтер

144. Стагнация
145. Статус
146. Статус-кво
147. Стереотип
148. Стратегия жана тактика
149. Структуралык саясат
150. Сунна
151. Суннизм
152. Суфизм
153. Сүйлөшүүлөр
154. Сыйынуу

Т

1. Табияттан тышкары күчтөр
2. Табу
3. Такыба
4. Талмуд
5. Талмудизм
6. Тарган
7. Тегин
8. Темир көшөгө
9. Тендер
10. Тенноизм
11. Теңир, алла, жараткан
12. Теңдештик
13. Теократия
14. Теология
15. Теориянын «каармандары»
16. Жана «жыйылган топтору»
17. Терроризм
18. Технократия
19. Тиги дүйнө
20. Тилектештик
21. Толеранттуулук
22. Топтук эгоизм
23. Тоталдык
24. Тоталитаризм
25. Тотем
26. Тотемизм
27. Торо
28. Традициялык коом
29. Трайбализм
30. Транзитология
31. Транслуттук корпорациялар
32. Тред-юнион

33. Тренд
34. Трибун
35. Трибунал
36. Тумар
37. Тутук
38. Туу
39. Түлөө
40. Түрк кеңеши
41. Түштүк-чыгыш азия мамлекеттеринин ассоциациясы
42. Тышкы саясат

У

1. Узурпатор
2. Укуксуздук
3. Укуктук мамлекет
4. Улама, улемдер
5. Улукман
6. Улут
7. Улут маселеси
8. Улуттар аралык конфликт
9. Улуттар шериктештиги

Ү

1. «Үчүнчү дүйнө»
2. «Үчүнчү дүйнөдөгү» мамлекет

Ф

1. Факир
2. Факт
3. Фактор
4. Фанатизм
5. Фанатик
6. Фашизм
7. Федерация
8. Феминизм
9. Фетиш
10. Фетишизм
11. Формалдуу (формалдуу эмес) топ
12. Формация
13. Фракциялар
14. Фракциячылык
15. Фрустрация
16. Фундаментализм

17. Футурология

Х

1. Хадис
2. Халиф
3. Халифтик, халифат
4. Хан
5. Ханафий мазхабы
6. Ханбали мазхаби
7. Харизма
8. Хартия
9. Хельсинки процесси
10. Хижап
11. Хижра
12. Хипик
13. Холокост
14. Христан дини
15. Христиандык социализм
16. Христос
17. Хунта

Ц

1. Центризм
2. Цивилизация

Ч

1. Чакан бизнес
2. Чиркөө
3. Чоң жыйырма
4. Чоң сегиз
5. Чоро
6. Чыгыштагы демократиялаштыруу өзгөчөлүктөрү

Ш

1. Шаа
2. Шад
3. Шайлоо системасы
4. Шаймерден, шахимардан
5. Шайтан
6. Шантаж
7. Шанхай кызматташтык уюму
8. Шарыят
9. Шафий мазхаб
10. Шейит

11. Шер
12. Шива
13. Шиизм
14. Шовинизм
15. Штат

Ы

1. Ыйгарым укук
2. Ыйман келтирүү
3. «Ыйык жерлер»
4. «Ыйык китептер»
5. «Ыйык күндөр»
6. Ынанчы
7. Ырым-жырым
8. Ысык-көл шеринеси

Э

1. Эвакуация
2. Эволюция
3. Эгалитаризм
4. Эгемендүүлүк
5. Эгида
6. Эдем
7. Эдип
8. Экологиялык кыимыл
9. Экологиялык саясат
10. Экономика
11. Экономика жана саясат
12. Экономикалык биримдиктин
13. Демократиялык партиясы
14. Экономикалык коопсуздук
15. Экономикалык кош стандарт
16. Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуу
17. Экономиканын ааламдашуусу
18. Экономикс
19. Экспансия
20. Экспатриация
21. Экспропирация
22. Экстрадиция
23. Экстремизм
24. Экуменизм
25. Эл
26. Эл аралык валюта фонду

27. Эл аралык мамилелер
28. Эл аралык мамилелердеги вена системасы
29. Эл аралык мамилелердеги версал-вашингтон системасы
30. Эл аралык мамилелердин ялта-подстдамдык системасы
31. Эл аралык режимдер
32. Эл аралык укук
33. Эл аралык эмгек уюму
34. Электорат
35. Элчи
36. Эмансипация
37. Эмгек биржасы
38. Эмир
39. Энтропия
40. Энциклика
41. Эркин гезиттер
42. Эркиндик
43. Эркин соода боюнча түндүк америка келишими
44. Этатизм
45. Этногенез
46. Этнос
47. Этнско ыйгаруучулук
48. Этностук топ
49. Этноцентризм
50. Ээлик

Ю

1. Юрисдикция
2. Юстиция

Я

1. Ябгу
2. Ядролук токтотуу